

**ÇİVİ YAZILI BELGELER IŞIĞINDA M.Ö.2. BİN YIL
ANADOLU'SUNDA TARIM**

Tuğba SABUNCUO

**Temmuz 2011
DENİZLİ**

**ÇİVİ YAZILI BELGELER IŞIĞINDA M.Ö. 2. BİN YIL
ANADOLU'SUNDA TARIM**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı**

Tuğba SABUNCUO

Danışman: Doç. Dr. Yusuf KILIÇ

**Temmuz 2011
DENİZLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı öğrencisi Tuğba SABUNCUO tarafından Doç. Dr. Yusuf KILIÇ yönetiminde hazırlanan “**Çivi Yazılı Belgeler Işığında M.Ö. 2. Bin Yıl Anadolu’sunda Tarım**” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından ~~27.07.2011~~... tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Hasan Ali ŞAHİN

Jüri Başkanı

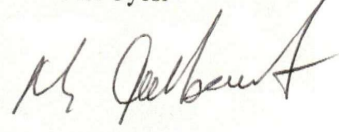
Doç. Dr. Yusuf KILIÇ

Jüri Üyesi (Danışman)

Doç. Dr. Mehmet Vefa NALBANT

Jüri Üyesi

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ~~17./08/2011~~ tarih ve ~~13./06~~ sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Bilal SÖĞÜT
Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atfedildiğini beyan ederim.

İmza

Öğrenci Adı Soyadı : Tuğba SABUNCUO

TEŐEKKÜR

Tezimi hazırlama aşamasından itibaren vaktini ve bilgisini esirgemeyen değerli danıŐmanım Doç. Dr. Yusuf KILIÇ'a öncelikli olarak teŐekkürü bir borę bilirim. Yüksek Lisans eğitimim boyunca derslerini aldığım hocalarım Prof. Dr. Selahittin ÖZÇELİK, Prof. Dr. Turhan KAÇAR'a, tezimi proje olarak destekleyen Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'ne ve maddi- manevi desteklerini esirgemeyen canım aileme teŐekkürlerimi sunarım.

ÖZET

ÇİVİ YAZILI BELGELER IŞIĞINDA M.Ö. 2. BİN YIL ANADOLU'SUNDA TARIM

Sabuncuo, Tuğba
Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı
Tez Danışmanı: Doç.Dr. Yusuf KILIÇ
Temmuz 2011,166 Sayfa

Tezimizde, Çivi Yazılı Belgeler Işığında M.Ö. 2. Binyıl Anadolu'sunda tarım faaliyetleri incelenmiştir. Kültepe ve Hitit Çivi yazılı kaynakları oluşturan bu belgelerde geçen Anadolu'da toprak mülkiyeti, Anadolu halkının tarım ve hayvancılık faaliyetleri, tarımsal ve hayvansal ürünler, beslenme alışkanlıkları, tarım ve hayvancılıkla ilgili meslekler, tarım takvimi, tarımda sulama sistemleri, tarım aletleri, tarla ve otlak, Anadolu'da hayvan yetiştiriciliği hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin Eski Anadolu insanının yaşamına olan ekonomik, sosyal ve hukuki yansımaları analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Kültepe, Hititler, Ekonomi, Tarım, Hayvancılık

ABSTRACT

CUNEIFORM LIGHT OF DOCUMENTS B.C. 2. THOUSAND YEARS ANATOLIA AGRICULTURE

Sabuncuo, Tuğba

M. Sc. Thesis in Department of History
Thesis Administer: Doç.Dr. Yusuf KILIÇ
July 2011,166 Pages

In our thesis, cuneiform light of documents B.C. 2. thousand years Anatolia agriculture are researched. Kültepe and Hittite cuneiform sources in the documents, ownership of land in Anatolia, Anatolian people agriculture and livestock activities, agricultural and animal products, eating habits, occupations related to agriculture and animal husbandry, agricultural calendar, in Anatolia about animal growing are given information. In addition agriculture and livestock activities in the life of ancient Anatolia people economic, social and legal implications have been analyzed.

Keywords: Anatolia, Kültepe, Hittites, Economy, Agriculture, Livestock

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
SİMGELELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ.....	1
KURUMSAL BİLGİLER VE LİTERATÜR TARAMASI.....	8
MATERYAL VE METOT.....	8

BİRİNCİ BÖLÜM ASUR TİCARET KOLONİLERİ DÖNEMİNDE ANADOLU'DA TARIM VE HAYVANCILIK

1.1.KOLONİ DÖNEMİNİN GENEL YAPISI (M.Ö. 1974–1719).....	9
1.2.TARIM FAALİYETLERİ.....	14
1.2.1. Tarlanın Durumu.....	14
1.2.2. Tahıl Tarımı.....	18
1.2.2.1. Arpa ve Buğday.....	18
1.2.3. Tahılların Tüketim Biçimleri.....	24
1.2.3.1. Ekmek.....	24
1.2.3.2.Bira.....	26
1.2.3.3. Bulgur.....	28
1.2.4. Sebze Tarımı.....	29
1.2.4.1.Soğan.....	29
1.2.4.2.Kişşanum/kiş(ş)i/en(n)um.....	30
1.2.5. Meyve Tarımı.....	31
1.2.5.1. Üzüm Yetiştiriciliği.....	31
1.2.5.2. İncir.....	33
1.2.5.3. Nar.....	34
1.2.5.3. Meşe Palamudu.....	35
1.3.KÜLTEPE METİNLERİNDE GEÇEN DİĞER TARIMSAL BESİN MADDELERİ....	36
1.3.1. Bitkisel Yağlar.....	36
1.3.2. Baharatlar.....	37
1.4. TARIMDA SULAMA FAALİYETİ.....	38

1.5. KÜLTEPE METİNLERİNDE GEÇEN TARIM ALETLERİ.....	40
1.5.1. Saban ve Orak.....	40
1.5.2. El Değirmeni ve Havan Taşları.....	41
1.5.3. Ağırlık Ölçü Birimleri.....	43
1.6. TARIMLA İLGİLİ KÜLTÜREL UNSURLAR.....	44
1.6.1. Tarımla İlgili Mesleki Unvanlar.....	44
1.6.1.1. (GAL) rabi alahhinim.....	44
1.6.1.2. (GAL) rabi adrim.....	45
1.6.1.3. (GAL) rabi še'i.....	46
1.6.1.4. (GAL) rabi şerim.....	46
1.6.1.5. (GAL) rabi karānim.....	47
1.6.2. Kültepe Metinlerinde Geçen Zirai Tabirler.....	47
1.6.2.1. ana şibit niggallim/ ina niggallim.....	48
1.6.2.2. ina gamar iršim.....	48
1.6.2.3. ana/ina harpi.....	49
1.6.2.4. ana qıtip ki/arānim -ina qıtip ki/arānim.....	50
1.6.2.5. ina atrim- ina erāb atrim.....	51
1.6.2.6. ana buqlātim.....	51
1.6.3. Arkeolojik Eserler.....	52
1.6.3.1. Meyvelikler.....	52
1.7. HAYVAN YETİŞTİRİCİLİĞİ.....	52
1.7.1. Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği.....	52
1.7.1.1. Koyun ve Keçi.....	52
1.7.2. Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği.....	54
1.7.2.1. Sığır/ Öküz ve Boğa.....	54
1.7.3. Yük ve Binek Hayvanları.....	56
1.7.3.1. Eşek ve Perdum.....	56
1.7.3.2. At.....	58
1.7.4. Domuz Yetiştiriciliği.....	59
1.8. KÜLTEPE METİNLERİNDE GEÇEN HAYVANSAL BESİN MADDELERİ.....	60
1.8.1. Et.....	60
1.8.2. Bal.....	60
1.8.3. Tereyağ.....	61
1.8.4. Domuz Yağı.....	61
1.9. YÜN TİCARETİ.....	62
1.10. HAYVANCILIKLA İLGİLİ KÜLTÜREL UNSURLAR.....	64
1.10.1. Hayvancılıkla İlgili Mesleki Unvanlar.....	64

1.10.1.1. (GAL) rabi re'im.....	64
1.10.1.2. (GAL) rabi alpatim.....	65
1.10.1.3. (GAL) rabi perdim.....	65
1.10.1.4. (GAL) rabi sisē.....	65
1.10.2.Arkeolojik Eserler.....	66
1.10.2.1.Koyun ve Keçi Tasvirleri.....	66
1.10.2.2. Sığır/Öküz ve Boğa Tasvirleri.....	66
1.10.2.3 Eşek Tasvirleri.....	67
1.10.2.4.At Tasvirleri.....	67
1.10.2.5.Domuz Tasvirleri.....	67

İKİNCİ BÖLÜM

HİTİT DEVLETİ DÖNEMİNDE ANADOLU'DA TARIM VE HAYVANCILIK

2.1.HİTİT DEVLETİ (M.Ö.1700-1200).....	69
2.2.HİTİT DEVLETİ'NDE TOPRAK MÜLKİYETİ.....	69
2.3.HİTİT TARIM FAALİYETLERİ.....	75
2.3.1.Tarlanın Yapısı.....	75
2.3.2.Tarlanın Sürülmesi ve Ekilmesi.....	76
2.3.3.Tarlanın Sulanması.....	78
2.3.4.Tahıl Tarımı.....	80
2.3.4.1.Arpa ve Buğday.....	80
2.3.5.Tahılların Tüketim Biçimleri.....	85
2.3.5.1. Ekmek ve Bulgur.....	85
2.3.5.2.Bira.....	88
2.3.6.Sebze Tarımı.....	90
2.3.7.Meyve Tarımı.....	92
2.3.8. Hitit Metinlerinde Geçen Diğer Tarımsal Besin Maddeleri.....	95
2.3.8.1.Baharatlar.....	95
2.3.8.2.Kuru Yemişler.....	95
2.3.8.3.Bitkisel Yağlar.....	96
2.3.9.Hitit Hasat Takvimi.....	97
2.3.10.Değirmenler.....	100
2.4.HAYVAN YETİŞTİRİCİLİĞİ.....	101
2.4.1.Otlaklar.....	101
2.4.2.Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği.....	102

2.4.2.1.Keçi ve Koyun.....	102
2.4.3.Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği.....	103
2.4.3.1.Sığır/Öküz ve Boğa.....	103
2.4.4.Yük ve Binek Hayvanları.....	104
2.4.4.1.Eşek.....	104
2.4.4.2.Katır.....	105
2.4.4.3.At.....	105
2.4.5.Domuz Yetiştiriciliği.....	106
2.4.6.Hitit Metinlerinde Geçen Hayvansal Besin Maddeleri.....	107
2.4.6.1.Et ve Süt Ürünleri.....	107
2.4.6.2.Hayvansal Yağlar.....	108
2.4.6.3.Bal.....	109
SONUÇ.....	110
KAYNAKLAR.....	117
EKLER.....	126
ÖZGEÇMİŞ.....	155

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

[]	Tablette Kırık Olan İşaretler
« »	Tablette Fazladan Yazıldığı Düşünülen İşaret veya Kelimeler
< >	Tablette İlave Edilen İşaret veya Kelimeler
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
AHw	Akkadisches Handwörterbuch
AKT	Ankara Kültepe Tabletleri I, II, III
AMM	Anadolu Medeniyetler Müzesi
AÜDTCF	Ankara üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
ARM	Archives royales de Mari
ATHE	Die altassyrischen Texte des Orientalischen Seminars in Heidelberg und der Sammlung Erlenmeyer
BIN	Babylonian Inscriptions in the Collection of J.B. Nies
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
CAD	The Assyrian Dictionary of the University of Chicago
CCT	Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum
CDA	A Concise Dictionary of Akkadian
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
EL	Die Altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe
ICK	Inscriptions Cuneiforms du Kültepe
JCS	Journal of Cuneiform Studies
KBo	Keilschrifttexte aus Boghazköi
Kt.	Kültepe Tabletleri
KTBL	Die Kültepetexte der Sammlung Blanckertz
KTHan	Die Kültepe Texte aus der Sammlung Frida Hahn
KTS	Keilschrifttexte in den Antiken Museen zu Stambul
KTP	Kültepe-Texte der University of Pennsylvania
KUB	Keilschhrifturkunden aus Boghazköi

KUG	Die Keilschrifttexte der Universitätsbibliothek Giessen
Lev.	Levha
M.Ö.	Milattan Önce
MRS	Mission de Ras Shamra
n.	Dipnot
OIP	Oriental Institute Publications
RA	Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale
Res.	Resim
RS	Field numbers of tablets excavated at Ras Shamra
S.	Sayı
s.	Sayfa
TC	Tablettes Cappadociennes du Louvre
TCL	Textes Cunéiformes du Louvre
TPAK	Tablettes paléo-assyriennes de Kültepe
VAT	Tablets in the Vorderasiatisches Museum
VboT	Verstreute Boghazköi Texte
VS	Vorderasiatische Schrifdenkmäler der Königlichen Museen zu Berli

GİRİŞ

Tüm Paleolitik Devir (Yontma Taş Devri) insanları gibi bu dönemde Anadolu insanı da daha çok avlanarak ve yenilebilir bitkileri toplayarak yiyecek ihtiyacını karşılamış, mağara veya kaya kavuklarında barınarak bu barınakların duvarlarını resimlerle süslemiştir. Diğer taraftan Paleolitik devirden sonra gelen Mezolitik (Orta Taş Devri) Devir’de ise avcılık kadar çeşitli yemiş, bitki ve köklerin daha fazla beslenme alışkanlığının bir parçası haline geldiğini görmekteyiz. Beslenmede bitkilerin daha fazla yer alması Neolitik Dönemi hazırlayan bir sürecin de başlangıcı olmuştur.

İnsanların avcı -toplayıcı ve göçebe yaşamından sonra tarım yapmaya, hayvan evcilleştirmeye ve buna paralel olarak sabit köyler kurmaya başladığı Neolitik Dönem, yalnız beslenmeye bağlı olarak değil, toplumun yaşam biçimi ve düzeninde de köklü değişikliklerin gerçekleştiği bir süreci kapsamaktadır.

Neolitik Çağı, Çanak Çömleksiz Neolitik ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ olarak iki bölümde ele almaktayız. Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ’da yerleşik yaşam ve bunun gereği yeni bir mimari, köy yaşantısı ortaya çıkar; beslenmeye tahıllar ve evcilleşme sürecindeki hayvanlar giderek daha fazla katılır, ancak avcılık ve toplayıcılık hâlâ yaşamın temelini oluşturmaya devam eder. Buna karşılık Çanak Çömlekli Neolitik Çağ ile birlikte çiftçiliğe, besin üretimine dayalı ekonomik model tüm kurallarıyla birlikte yerleşmeye başlar ve bu toplumsal yaşamın her kademesine yansır. Bunun yanında Neolitik Devrim her yerde aynı zamanda, aynı şekilde olmamıştır. İlk Üretim Toplumlari, Neolitik’in gerçekleştiği “çekirdek bölge” için geçerlidir. Bu dönemde birbirinden farklı iki çekirdek bölgeyi tanımlayabiliriz; Yakınoğu Neolitik’i olarak adlandırılan Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu’nun güney kısımlarının dahil olduğu birinci bölge ve İç Anadolu’da özellikle Konya, Niğde çevresindeki ikinci bölge (Özdoğan, 2002 : 66).

Neolitik Dönemin temel taşı olan tarım olgusunun nasıl ortaya çıktığı, diğer bir deyişle insanları avcılık ve toplayıcılıktan bitkileri kültüre alma ve hayvanları evcilleştirme eğilimine iten sebepler hakkında ortaya koyulan birçok görüş¹

¹ Bu görüşleri şöyle özetleyebiliriz: Besin üretimine geçişte iklimin büyük rol oynadığı görüşündeki G. Childe, Avrupa’da buzul örtülerinin erimesi ve buzulların kuzeye çekilmesinin Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası’nı sulayan sağanakları da etkilediğini ve yağmurların Avrupa üzerine kayarak bölgede kuraklığın baş gösterdiğini öne sürmüştür. Childe’a göre, önceleri çok şiddetli olmayan kuraklık gittikçe artar ve bu durum karşısında hayvanlar, besin ve su bulmak için azalan dere kenarlarında, su birikintilerinin olduğu yerlerde ve vahalarda toplanıyorlardı. İnsanlar da gereksinimlerini karşılayabilmek için hayvan ve bitkilerin bulunduğu bölgelere gitmek zorunda kalmışlardı. Ayrıca bu durum insanların bitki ve hayvanları daha rahat gözlemlemelerini sağlıyordu. Braidwood ise

bulunmaktadır. Ancak bu olguyu ortaya çıkaran sebep ya da sebepler her ne ise önemli olan tarımın, insanlık tarihinde bir kırılma noktası yaratmış olmasıdır.

İlk tarıma alınan bitkilerden bazıları; buğday, arpa, mercimek, bezelye, burçak, keten ve kenevirdir. Bugünkü buğday üç gruba ayrıldığında; yumuşak buğday (*Triticum vulgare*), emmer (*Triticum dicoccum*) ve einkorn (*Triticum monococcum*) şeklinde görülür. Son iki türün evcil buğdayın atası olduğu ve her üç türün de doğal yaşama ortamlarının Doğu Anadolu yaylaları ile yakın çevresi olduğu bilinmektedir (Öksüz, 2002 : 85).

Fakat bu bitkilerin ilk olarak nerede ve ne zaman tarıma alındığını kesin olarak ortaya koymak mümkün değildir. Son yapılan biyogenetik araştırmalar ise tarıma alınan buğdayın anavatanının olasılıkla Urfa ile Diyarbakır arasındaki Karacadağ olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu, tahılların yabanıl ataları açısından

sadece iklim değişmesi ile evcilleştirmenin başlamış olamayacağını düşünür. Yaklaşık M.Ö. 10 binlerde erimeye başlayan buzul kütleleri son büyük buzuldur. Oysa bundan önce de, her birinin arasında ılıman iklimin olduğu üç büyük Alpin buzulunun olduğu bilinir. Eğer yağmur kuşağı Childe'nin dediği gibi kuzeye çekilmiş olsa idi, insan, hayvan ve bitki arasında bahsedilen zorunlu yakınlaşma da daha önce olurdu. Braidwood, İklimle kültürün etkilerinin beraber düşünülmeye gerektiğini, belli bir kültür seviyesine erişmeden, üretimin de başlayamayacağını öne sürmüştür. LR. Binford ise, Yakındoğu'da iklimsel değişmeler sonucunda hayvansal ve bitkisel gıdalarda oluşan azalmayla beraber, insan nüfusunda da artışın olduğunu ve bölgede yaşayan insanların besin gereksinimlerini karşılayamaz duruma geldiklerini düşünür. Ona göre besin üretimine geçişte, besin kaynakları azalırken insan nüfusunun artması en önemli etkidir. Bkz. Banu Öksüz (2002), Beslenmek, ArkeoAtlas Dergisi 1, s.84-85. Steven Mithen ise, Aklın Tarihöncesi adlı kitabında tarımın kökenlerini 4 unsur etrafında toplamıştır. Bunlardan birincisinde; yoğun olarak bitki kaynakları ekip biçmek amacıyla kullanılacak aletleri geliştirme yeteneği. Bu yetenek teknik ve doğal tarih zekâlarının entegrasyonu ile ortaya çıkmıştır. İkincisinde; hayvanları ve bitkileri sosyal prestij ve güç elde etmek için kullanma eğilimi. Bu eğilim sosyal zekâ ile doğal tarih zekâsının entegrasyonu sonucu ortaya çıkmıştır. Üçüncüsünde; hayvanlar ve bitkilerle, insanlarla geliştirilene benzer "sosyal ilişkiler" geliştirme eğilimi. Bu eğilim sosyal ve doğal tarih zekâlarının entegrasyonunun bir başka sonucudur. Dördüncüsünde; bitki ve hayvanlardan yararlanma eğilimi teknik ve doğal tarih zekâlarının entegrasyonu sonucu olmuştur. Ayrıca yazar tarımın tohumlarının ilk kez 10 000 yıl önce atıldığını, bu tohumların ilk kez akla ekilmelerinin Orta/Üst Paleolitik geçiş döneminde olduğunu, çağdaş dünyanın kökenindeki anahtar dönemin tarımın doğduğu dönem değil bu dönemin olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Steven Mithen (1999), Aklın Tarih Öncesi, Çev. İrem Kutlu, Ankara, s.252-257. Tarımın başlangıç süreciyle ilgili başka görüşler de şu şekilde ifade edilmiştir: 1) Yerleşik yaşama geçen topluluklar, tek yıllık bitkilerin tohumlarını toplayarak depolamış ve sınırlı ölçüde bunların tarımını da yapmış olabilirler; ancak bu durum, kazılardan elde edilebilen arkeobotanik sonuçlarına yansımamış olabilir. 2) Yerleşimcilerin doğadan, depolayacak kadar fazla tohum toplayamamaları sınırlı ölçüde tarımı başlatmış olabilir. 3) Toplayıcılık ve tarım eşzamanlı olarak yapılmış ve tohumluklar tanımlayamadığımız bir süre boyunca yabanıl türlerin tarla hâlinde buldukları alanlardan düzenli olarak sağlanmış olabilir. 4) Tarımın arkeobotanik açıdan tanımlanabilir hâle gelmesi için, yabanıl türlerin kültüre almış türlere dönüşüm aşamasından geçmiş olması ve toplayıcılığın da yoğunluğunu yitirmesiyle mümkün olur. 5) Bitkilerin kültüre alınmasıyla geçirdiği morfolojik değişimin, tarımın başlamasından hemen sonra ortaya çıkmış olması gerekmez. Bkz. George Willcox,- Manon Savard (2007), Güneydoğu Anadolu'da Tarımın Benimsenmesine İlişkin Botanik Veriler, Türkiye'de Neolitik Dönem, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.427-428. Hayvanların evcilleştirilme sürecini tanımlamak ise bitkilerinkinden daha zordur. Birçok tarihçi Pleistosen döneminde insanın sürü hayvanları ile bir ortak yaşamsal (symbiotic) ilişkide olduğunu ve evcilleştirmeye geçişin sadece en eski buluntuların edinildiği Güney Batı Asya'da değil, Eski Dünya'nın çeşitli bölgelerinde olduğuna inanmaktadır. Hayvanlar için evcilleştirme sırası genellikle şöyle düşünülmektedir: "çöpçü" hayvanlar (köpek) muhtemelen ilk evcilleştirilenlerdir. İkinci grup vahşi halleri mevsimsel göçler sürdüren ve bu nedenle kendi de bir göçebe olan insanla bir derece ilişkiye giren göçebe hayvanlardı (koyun, keçi, rengineyiği). Bu hayvanlar insana avlanmanın yanı sıra kesim (slaughter) yoluyla da yiyecek sağlıyordu ve böylece insan yerleşimleri daha kalıcı oldu. Üçüncü grup, tarımla birlikte gelen yerleşik hayat ile evcilleştirilmiş sığır gibi hayvanlardı. Dördüncü grup ulaşım aracı olarak (yük hayvanı binme ve çekme işleri için) evcilleştirilenlerdi (eşek, yaban eşeği, deve, at). At ve deve insan kullanımına en son giren hayvanlar olup, genel olarak kesim için kullanılmamıştır. Bu durum bunlara dini yasaklar uygulanmış olabileceğini akla getirmektedir. Keçi ve koyunun evcilleştirilmesi radyokarbon tarihleme yöntemi ile M.Ö. 6. bin'lere atfedilmektedir. Keçinin evcilleştirilmesi daha da erken başlamış olabilir. Bkz. M. Murat Baskıcı (1998), Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış, A. Ü. D. T. C. F.D., Cilt:53,Sayı:1-4,s.84.

Yakındoğu'daki en zengin alanlardan biridir ve bu zenginliğini oldukça yüksek yağış oranlarına ve bazaltın geniş alanlarda yaygın olarak bulunmasına borçludur. Yabancı buğdaylar (emmer ve einkorn) ve çavdar en iyi, volkanik topraklarda yetişen ve alkali toprağı sevmeyen bitki türleridir; ancak bunlardan ilki, kireç taşlı bölgelerde, kireci büyük ölçüde yıkanmış terra rossa türü toprakların bulunduğu alanlarda görülebilir. Yabancı einkorn, emmer ve çavdar günümüzde yoğun olarak bazalt topraklarda bulunur. Bu bitkiler için en zengin alanlardan biri, Urfa-ile Diyarbakır arasında yer alan, 1.800 m yüksekliğe sahip bazalt bir dağ olan Karacadağ'dır. Yabancı türlerin doğal olarak geniş alanlar kaplayacak şekilde kendiliğinden yetiştiği Karacadağ, yakın çevresindeki Nevalı Çori ve Göbekli Tepe yerleşimlerinin besin gereksinimlerinin büyük çoğunluğunu karşılamış olmalıdır (Willcox ve Savard, 2007 : 433).

Şüphesiz tarımın başlangıcında yabancı emmer, çavdar, einkorn, arpa ve az sayıda büyük tohumlu baklagillerin seçilmiş olması, bunların yapısal özellikleri ve kültüre alınmasının uygun doğa koşullarına bağlı olduğunun bir kanıtıdır. Bu çerçevede bize yol gösterecek olan, tarımın birincil kanıtı olarak kabul ettiğimiz, kazı yerlerinde ortaya çıkan kömürleşmiş bitki kalıntılarıdır. Bu bitkiler hakkında bir sonuca varmak için arkeobotanik biliminden yararlanılmıştır. Yine kazı yerlerinde bulunan hayvan kemiklerini incelemek için ise arkeozooloji biliminden yararlanılmıştır. Söz konusu arkeobotanik ve arkeozooloji sonuçlarına: Çatalhöyük, Çayönü, Cafer Höyük, Nevalı Çori, Yeni Mahalle, Akarçay Tepe, Köşk Höyük, Aşıklı Höyük, GöllerYöresi (Hacılar, Höyücek, Kuruçay (tarımın varlığına ilişkin bulgu yoktur) ve Bademağacı höyükleri), Ulucak Höyük, Ilıpınar ve Menteşe gibi Neolitik yerleşmeler²de rastlamak mümkündür.

Anadolu insanının geçmişini gözler önüne seren bu yerleşim yerlerinin içinde Çatalhöyük'ün özel bir yeri vardır. Nitekim yapılan analizler yerleşmenin en erken tabakalarında Neolitik insanlar tarafından ekilmiş, tarıma alınmış hububatlar ve baklagiller olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ekilen ana bitkiler, birincil olarak emmer buğdayı (*Triticum dicoccum*) ve ekmeçlik buğday (*Triticum aestivum*) ile az miktarda einkorn (*Triticum monococcum*) ve kabuksuz arpadır (*Hordeum vulgare* var. *nudum*). Ekilmiş baklagiller arasında acı bakla (*Vicia ervilia*) ve mercimek (*Lens* sp.), ayrıca bezelye (*Pisum sativum*) ve nohut (*Cicer arietinum*) da bulunmaktadır (Asouti ve Fairbarin, 2006 : 80).

² Bu Neolitik yerleşmelerdeki arkeobotanik ve arkeozoolojik veriler ve aynı zamanda buralarda bulunan oraklar için bkz. Mehmet Özdoğan- Nezih Başgelen (2007), Türkiye'de Neolitik Dönem, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Burada toplanan veri grubu içindeki birkaç kuru arazi tohumu da bulunmuştur ki, bu gibi türler Anadolu'da kışın yaygın olarak ekilen bitkilerdir. Böylece ekimin kuru alanlarda yapıldığına dair elimizde bir miktar kanıt bulunmaktadır. Bu alanlar alüvyon ovasının içinde yükseltilmiş kuru yüzeyler veya kum tepeler, ya da yerleşmenin 5–10 km güneyindeki kireçtaşı teraslar olabilir (Asouti ve Fairbarin, 2006 : 84).

Yine Çatalhöyük'te bol miktarda kömürleşmiş bitki kalıntıları ortaya çıkmıştır. **(Res.1)**. Örneğin Yapı 52 de binanın kuzey ucundaki odada bulunan kömürleşmiş bitki kalıntıları, depolanmış çeşitli bitkisel gıdalar gibi durmaktadır. Bunlar; hububat (kılıfsız / kabuksuz arpa, einkorn buğdayı, emmer buğdayı), bezelye, küçük turp tohumları ve kabuklu bademdir (Bogaard ve Charles, 2006 :76). **(Res.2)**. Bu bağlamda Çatalhöyük'te fırın alanlarının yanında genellikle bir depo odasının olduğunu ve bu depoların çeşitli tarım ürünlerinin ayrı ayrı saklandığı peteklerden oluştuğunu söylemek mümkündür (Hodder, 2006 : 24).

Niğde İli, Bor İlçesine bağlı Bahçeli Beldesi'nin kuzeydoğusunda yer alan Köşk Höyük yerleşmesinde ise buğday, arpa, mercimek, nohut ve fasulye şimdye kadar saptanabilen arkeobotanik örneklerdir (Öztan, 2007: 233). Arkeobotanik verilerin azlığına rağmen kazılarda ele geçen bitki kalıntıları ve hayvan kemikleri ile de örtüşen görsel malzeme, Köşk Höyük insanların yaşam biçimleri, beslenme alışkanlıkları ve inanç sistemlerine ışık tutan bilgiler sağlamaktadır. Bu durma örnek olarak bir vazo üstünde, belli aralıklarla yapılmış beş dolgun başak ve onlardan birini tutup biçmeye hazırlanan bir erkek bulunmaktadır. **(Res.3)**. İşlenen bir başka konu ise el ele tutuşarak dans eden kadınlardır. **(Res.4)**. Önceki örneklerde üretime dayalı konuların işlenmesi göz önüne alındığında bu dansı hasat şenliği şeklinde yorumlamak yanlış olmaz. Yine bir kap parçası üstünde bir kısmı korunmuş ineğin memesine uzanmış el büyük olasılıkla sağım işini gerçekleştirmektedir. **(Res.5)**. Bu örnek Neolitik Çağ'da hayvanların sütünden de faydalandığını kanıtlamaktadır (Öztan, 2007 : 229).

Neolitik Dönem, teknolojisine baktığımızda; bu dönemde ilk kez tahılların ezilerek un haline getirilmesi işini yapan bazalt öğütme taşlarını, havanları, dibekleri ve tahıl biçmek için kullanılan çakmaktaşı orak bıçaklarını görmekteyiz.

Diğer taraftan çiftçiliğin temel bir ekonomik girdi haline dönüşmesi, tarla açmak için doğal çevrenin değiştirilmesini gerektirmişti. Ancak elimizdeki veriler Anadolu doğal orman örtüsünün bu dönemde halen varlığını sürdürdüğünü, çiftçilik nedeniyle orman alanlarındaki belirgin azalmanın çok daha sonra, İlk Tunç Çağı'nda ortaya çıktığını gösterir. Bu dönemde tarım hâlâ kuru tarım şeklinde yapılmakta; saban, döven

gibi ilkel tarımın mekanik aletleri bilinmemektedir. Yine bu dönemde yük ve binek hayvanlarının halen evcilleşmemiş olduğunu unutmamak gerekir (Özdoğan, 2002 : 88).

Kalkolitik Çağ'da mezarlarda bulunan hububat taneleri ve el değirmenlerinin mevcudiyeti, bu devir sakinlerinin toprağı işledikleri ve çeşitli mahsuller yetiştirdiklerini göstermeye kâfi delillerdir. Bugün kimyevi tahlillerle anlaşılmıştır ki, bu devirde Anadolu'da "triticum monococcum" ve "triticum dicoccum" denilen buğday çeşitleri yetiştirilmektedir (Kınal, 1998: 31). Yine Anadolu'da önemli bir Kalkolitik yerleşim alanı olan Pulur'da (bugünkü adıyla Erzurum Ilıca ilçesine bağlı Ömertepe) tarımın izlerini bulmak mümkündür. Yapılan kazılarda yüzden fazla öğütme taşı, havan ve tarımla doğrudan ilgili saydığımız oraklar ortaya çıkarılmıştır. Hatta burada üstünde karbonlaşmış buğday taneleri bulunan bronz bir orakta bulunmuştur (Çiğdem ve Can, 2005 : 16) .(Res.6).

Tunç Çağı'nda ise, yaygın bir şekilde tarım yapıldığı ve buna paralel olarak yiyeceklerin çeşitli aşamalardan geçirilerek besin halkasının daha da zenginleştirildiği görülmektedir. Anadolu'da Orta Tunç Çağı'na tarihlenen Asur Ticaret Kolonileri Devri'ne ait kaynaklar aynı zamanda Anadolu'nun ilk yazılı kaynakları olma özelliğini de taşımaktadır. Kültepe metinlerinin çoğunluğunu Asurlu tüccarların kendi aralarında ve yerliler ile düzenledikleri borç senetleri, iş mektupları, masraf listeleri, toplu kayıtlar ve mahkeme kayıtları teşkil ederken bazı metinlerden evlenme boşanma, miras, evlatlık edinme gibi konularda da bilgi edinmek mümkündür. Ancak metinlerde tüccarların yazışmalarının içeriğini ticari konular oluşturması sebebiyle bu dönem Anadolu'nun sosyal, idari ve iktisadi yaşamı hakkında sınırlı bilgilere sahip olmaktayız. Bu bağlamda çeşitli ürünlerin ticaretinin ön planda tutulduğu Kültepe Devri'nde tarla satışını gösteren belge sayısı oldukça sınırlıdır. Ancak tüm Eskiçağ toplumlarının inanışlarına göre "Bütün yeryüzünün sahibi tanrıdır. Kral ise onun yeryüzündeki temsilcisidir" devlet anlayışı bu devir siyasi yapısı içinde geçerli olmalıdır. Dolayısıyla arazi mülkiyeti ya da işletilmesinde sarayın doğrudan yetkili olduğundan şüphe yoktur.

Yerli halkın yaşamı hakkında sınırlı bilgiler bulduğumuz Asurlu tüccarlara ait tabletlerde, çeşitli sebze-meyve ve baharat isimleri, şarap, et, bal ve yağ çeşitleri vb. besin maddeleri ile bira-bira çeşitleri kaydedilmiştir. Tarımsal üretimin yerlilerin kontrolü altında olduğu anlaşılan Kültepe tabletlerine göre arpa ve buğday³ başta olma üzere tahıl tarımının yaygın bir biçimde yapıldığı görülmektedir. Bunun dışında tahıllar

³ Kültepe'nin Ib tabakasıyla çağdaş Konya-Karahöyük'ün I. tabakasında sert ve dayanıklı "durum buğdayı (triticum durum)" kalıntıları ele geçmiştir. Bkz. Sedat Erkut (2008), Konya Karahöyük'te Ele Geçen M.Ö. II. Bin Yılın İlk Çeyreğinden Buğday Örneği, Bellekten, LXXII/263, s.2-4.

çeşitli işlemlerden geçirilerek başta ekmek olmak üzere bulgur, bira gibi yiyecek ve içecek gibi formlara dönüştürülüp besin dünyasına ilave edilmiştir. Sebzelere en çok soğanın üretimi yapılırken, meyvelere en çok üzüm yetiştiriciliği yapılmıştır. Bunun dışında metinlerde meyve olarak nar ve incir geçerken meşe palamudu da kayıtlıdır. Söz konusu metinlerde incir daha çok ITU.KAM tīnātīm “incir ayı” şeklinde, meşe palamudu da ITU.KAM allānātīm “allānātūm ayı” biçimde borç vesikalarında borcun ödeneceği tarihi belirtmek için kullanılmıştır. Ayrıca kalitelerinin belirtildiği zeytin ve susam yağı, isimleri bilinen kimyon, kişniş, kudimmum (bir kekik türü) gibi baharatlar bu dönem Anadolu mutfağında yer alan diğer besin maddeleridir.

Tarih boyunca insanların temel geçim kaynaklarını oluşturan tarım ve hayvancılık birbirinden bağımsız düşünülemeyen bir bütünlük arz etmektedir. Özellikle Eskiçağ Anadolu'sunda tarımın hayvan gücü desteği olmadan yapılamayacağı açıktır. Bu sebepten Anadolu'da tarım olgusunu irdelerken onun içinde olmak üzere hayvancılığı da incelemek zarureti ortaya çıkmaktadır. Zaten beslenmenin de sadece tarımsal ürünler etrafında gerçekleşmediği, hayvansal besin maddeleri için küçük ve büyükbaş hayvan yetiştirildiği, yabancı hayvanların avlanıldığı bilinen bir olgudur.

Bu bağlamda Kültepe metinlerine göre M.Ö. 2. binde en çok yetiştiriciliği yapılan hayvanlar başta koyun olmak üzere keçi, sığır/öküz ve domuzdur. Koyun en çok yetiştirilen hayvan olarak hem etinden hem de ticaretle önemli bir emtayı teşkil eden yününden yararlanmak için besleniyordu. Sığır/öküz ise eti ve derisi kadar yük arabalarını çekmek ve tarlaları sürmek için sabana koşumlanmak üzere beslenmekteydi. Domuz ise belgelerde görüldüğü üzere daha çok yağı için yetiştirilmektedir. Bu kesim hayvanları dışında ticaretin en önemli unsuru ulaşımı sağlayan eşek ve metinlere göre bir binek hayvanı olarak geçen “perdum” yük taşıma ve binme için kullanılan hayvanlardır. Yetiştirilmesi ve bakımı zor aynı zamanda pahalı bir hayvan olan at ise belgelerde geçmekle birlikte daha çok saray efradı tarafından kullanılmış olmalıdır. Küçük ve büyük baş hayvancılığın dışında arıcılık faaliyeti de bilinmektedir. Nitekim belgelerde bal ve bal üretim merkezlerinden de bahsedilmektedir.

Belgelere tarlaların nehir ve kuyu sularından yararlanılarak sulandığı sınırlı da olsa yansımıştır. Bununla birlikte Kültepe arkeolojik verilerinde öğütme taşları, havan-havanelleri ve oraklar önemli yer tutmaktadır. Ayrıca çeşitli meyvelikler ve üzüm salkımı biçiminde bardaklar da arkeolojik buluntular içinde yer almaktadır. Bunu yanı sıra domuz, boğa, keçi, gibi hayvanlar içki kaplarında sıkça tasvir edilirken yine boğa, koyun, keçi ve eşek tasvirlerini Kültepe mühür baskılarında görmek mümkündür.

Hititlere ait tapu kadastro ve arazi bağış belgelerinden tarım ve havancılığın bu dönemde de Anadolu halkının temel geçim kaynaklarını teşkil ettiğini görmekteyiz. Nitekim Hitit toprak tahsisi de bu ekonomik etkinliğe göre şekillenmiştir. Buna göre toprak rejimini Eski Babil Devleti'nde ve daha yakın zamanlar Arap, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin uyguladığı tımar sistemi oluşturmaktadır.

Hitit çivi yazılı belgelerde birçok tarımsal ve hayvansal ürünler kaydedilmiştir. Bu belgelere göre tahıl bitkileri ve onlardan elde edilen yiyecekler Hitit mutfağının başköşesindedir. Arpa, buğday, çavdar ve burçak yetiştirilen tahıl türleridir. Ayrıca susam, ay çiçeği, haşhaş da tarımı yapılan diğer tarla bitkilerindedir.

Sebzelerden bakla, fasulye, bezelye hem yaş hem de kuru olarak tüketilirken, pırasa, soğan, sarımsak ve salatalık da yetiştirilen sebzeler arasındadır. Ayrıca günümüzde sofralarımızda yeşillik olarak bulduğumuz tere ve dereotu da tüketilen besinler arasında yer almıştır. Elma ve dağ elması, hurma, kiraz, muşmula, kayısı, erik, armut, nar, incir ve üzüm bilinen ve tüketilen meyvelerdir.

Bugün çerez olarak nitelendirdiğimiz badem, yer fıstığı, kuru üzüm, kuru kayısı Hitit besin dünyasında da tüketilmektedir. Baharatlardan kimyon, kişniş, çörek otu (hem siyahı hem beyazı) ve safran bilinmektedir. Yine Hitit belgelerinden zeytin ve susam yağının kullanıldığını anlamaktayız. Ayrıca tahıllardan yapılan ekmek, içecek olarak bira ve şarap da yaygın olarak tüketilmiştir.

Küçükbaş hayvanlar içinde en çok koyun olmak üzere keçi de yetiştirilmiştir. Büyükbaş hayvanlar içinde sığır hem eti hem de sabana koşamlanarak tarlayı sürmek için beslenmiştir. Yine bu hayvanların sütünden yararlanılmış ve bu süttten peynir yapılmıştır. Tereyağı, iç yağ ve bal ise önemli hayvansal besinler arasında yerini almıştır. Yük ve binek hayvanı olarak eşek ve katır kullanılırken, atında kullanıldığı bilinmektedir. Hatta at yetiştirme konusunda Mitanni kökenli bir at terbiyecisi olan Kikkuli'ye ait metin de Hitit arşivinde bulunmaktadır. Yetiştirilen hayvanlar içinde domuz da bulunurken arıcılık faaliyeti de yapılmıştır.

KURAMSAL BİLGİLER VE LİTERATÜR TARAMASI

Şimdiye kadar Eskiçağ Anadolu Ekonomisi ve özellikle Hitit Ekonomisi alanında birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Ancak tarım üretimi konusu ekonominin bir parçası olarak kabul edilse bile, uygulamaları ve elde edilen ürünlerin beslenme alışkanlıklarını belirlemesi açısından benzerlik olduğu kadar farklılık da arz etmektedir. Ayrıca konumuz, tarih belge ile konuşur prensibinden yola çıkılarak çivi yazılı belgeler ışığında ortaya koyulmaya çalışılmış diğer kitap, makale ve arkeolojik malzemelerin verdiği tarihi bilgilerden de yararlanılmıştır. Nitekim bu konuda öncelikle Anadolu'da tarihi devirleri başlatma özelliğine sahip olan ve bu dönem Anadolu'sunun siyasi, sosyal, ekonomik hususları hakkında önemli bilgiler veren, Asur Ticaret Kolonileri Devri'nin (M.Ö. 1974–1719) temel taşı Kültepe Tabletleri taranmıştır. Daha sonra ise Hitit Devleti döneminde tarım, tarımın işleyişi ve bunun Hitit sosyal hayatına nasıl yansıdığını yine Hitit çivi yazılı belgelere göre ele alınmıştır. Bütün bunlara ilaveten tarımı bütünleyen bir unsur olan hayvancılık faaliyetleri de göz ardı edilmemeye özen gösterilmiştir.

MATERYAL VE METOT

Çalışmamızda veri toplama tekniklerinden yararlanılarak bibliyografya taraması yapılmıştır. Bu hususta daha çok ilk elden kaynak niteliği taşıyan Kültepe Tabletleri ve Hitit çivi yazılı belgelerinin çalışılan transkripsiyon ve çevirileri ön planda tutulmuştur. Ayrıca konuyla alakalı tüm arkeolojik malzeme, kitap ve makalelerden de faydalanılmıştır. Konuyla ilgili oluşan bibliyografya etüt edilerek fişlenmesi tamamlanmış, son evrede ise eldeki veriler değerlendirilerek çalışmamız sonuca bağlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ASUR TİCARET KOLONİLERİ DÖNEMİNDE ANADOLU'DA TARIM VE HAYVANCILIK

1.1. KOLONİ DÖNEMİNİN GENEL YAPISI (M.Ö. 1974–1719)⁴

Mezopotamya ve Anadolu insanlık tarihinin iki büyük medeniyet merkezleridir. Tarih boyunca, birbirinden farklı coğrafi ve sosyo-ekonomik şartlara sahip olan bu iki bölge arasında her alanda yoğun bir ilişki görülmüştür. Öyle ki Anadolu'da güçlenen her devletin ilk hedefinde o çağda medeniyetin beşiği olan Mezopotamya olmuştur.

Mezopotamya'nın medeniyetin beşiği olarak adlandırılmasında şüphesiz yazının ilk bu coğrafyada bulunmuş olması ve ilk siyasi teşekküllerin bu bölgede oluşması önemli rol oynamıştır. Yazıyı bulan insanların kültürel olarak gelişmesinin yanında sosyal alanda da gelişmiş olmasını düşünmek yanlış olamaz. İşte bu devrede bütün Anadolu halkının bu gelişmişlikten yararlanma yoluna gideceği açıktır. Diğer taraftan daha M.Ö. 3200'lerden itibaren yazıyı kullanarak tarihi çağlara giren Mezopotamya'nın bütün bu gelişmişliğine rağmen tek eksik yanı Anadolu kadar zengin yer altı ve yer üstü kaynaklarına sahip olamamasıdır. Bu yüzden Mezopotamya'da güçlenen her devlet yönünü Anadolu'ya çevirerek bu zengin kaynaklara sahip olma amacı gütmüştür. M.Ö. 3. binde Mezopotamya-Anadolu arasında ilk ilişkileri başlatan Akkadlar'dan itibaren Mezopotamya devletlerinin Anadolu'daki yayılma faaliyetleri ekonomik çıkarlar etrafında şekillenmiştir.

Akkadlı Sargon'un kahramanlıklarını anlatan ve “Şartamhari Metinleri” denilen vesikalarda, Sargon'un sedir ormanlarına (Amanoslara) ve gümüş dağlarına (Toroslara) yaptığı seferlerden söz edilmektedir. Söz konusu metinlerde kralın, Anadolu'da ticaret yapmaya gelen Akkadlı tüccarların kendilerine rahat vermeyen Puruşhan'da beyini şikâyet etmeleri üzerine bu şehre karşı sefer açtığından ve şehri zapt ettiğinden de bahsedilmektedir. Yine bu metinlerde Sargon'un torunu Naramsin'in de Puruşhanda'ya karşı yeniden savaştığından ve içlerinde Kaniş (Kültepe) kralının da olduğu Anadolulu 17 kraldan oluşan birleşik kuvvetlere karşı kazandığı zafer anlatılmaktadır (Kinal, 1998: 50). Bu bağlamda sınırlı da olsa Sargon zamanında Akkadlı tüccarların yapmış olduğu ticari faaliyetleri, Asur Ticaret Kolonileri Devri'nin kısmi bir basamağı sayabiliriz.

⁴ Bkz. Cahit Günbattı (2008), An Eponym List (KEL) from Kültepe, *Altorientalische Forschungen* Band XXXV, Heft I, s.111-116.

Diğer taraftan bu ekonomik çıkarları sağlama yolunda siyasi anlamda pasif ancak sosyal ve ekonomik açıdan faal rol oynayan Asurlu tüccarların ayrı bir önemi vardır. Söz konusu tüccarlar Anadolu halkı ile geliştirdikleri örgün ticaret aracılığıyla hem Mezopotamya kültürünü Anadolu'ya taşımışlar hem de Anadolu'yu yazıyla tanıtırarak tarihi devirlere girmesine öncülük etmişlerdir. Anadolu'da yazılı tarihin başladığı bu dönem Asur Ticaret Kolonileri Devri olarak adlandırılmaktadır.

Söz konusu devre ait olan Kültepe tabletleri Eski Anadolu tarihinin ilk yazılı belgeleridir. Kültepe tabletlerinin içeriğini ticari, iktisadi hukuki vesikalar oluşturmaktadır. Bu vesikalar ticari anlaşmalardan, Asurlu tüccarların yerli halkla ve yine kendi aralarında düzenledikleri çeşitli sözleşmelerden, borç, faiz, kredi senetlerinden, ortaklık ve malların nakliyesi, gümrük ve vergi metinleri, malların emanete bırakılması gibi birçok konu hakkında bize bilgiler sunmaktadır. Ayrıca belgelerde evlenme –boşanma, evlat edinme, miras gibi daha birçok konularda da bilgiler bulmak mümkündür.

Asur Ticaret Kolonileri'nin merkezi Kültepe (Kaniş) olup aynı zamanda en büyük *kārum* olma özelliğini taşımaktadır. Kültepe belgelerinde, Asurlu tüccarların Anadolu'da kurdukları pazar yerlerinin büyüğüne *kārum* küçüğüne ise *wabartum* adı verilmiştir. Söz konusu *kārum* ve *wabartum*⁵'ler tüccarlar tarafından hem pazar yeri hem de ikamet yeri olarak kullanılmıştır.

Eski adıyla Kaniş bugünkü adıyla Kültepe-Karahöyük⁶ coğrafi olarak, Kızılırmak'ın güneyindeki dağlık, yüksek arazinin bittiği yerden başlayarak Alidağ, Talas, Mancusun ve Gömeç'den itibaren, yeniden doğuya doğru devan eden ikinci bir dağ hattı arasında münbit ve sulak Kayseri ovasının kuzey doğusundadır. Bu Ovanın Kültepe hizasındaki genişliği aşağı yukarı 7–8 km'dir. Gömeç çevresinden başlayan bu düzlük, Karahöyük ve Salur üstünden Kayseri'ye, buradan da İncesu sazlığına kadar uzayan Kayseri ovasının kendisidir (Özgüç, 1950: 8). Ayrıca Kültepe'nin Sivas üzerinden gelen doğu-batı; Malatya ile Kahramanmaraş'tan güney-doğu-batı ve güneyden kuzeye ulaşan doğal ve tarihi ana yolların birleştiği noktada bulunduğunu görürüz. Doğanın sağlamış olduğu bu avantajlar onun eski dünya ticaretinde önemini arttırarak M.Ö. 3. binyıl sonu ile 2. bin yılın başlarında Anadolu Mezopotamya hatta Suriye arasında uluslararası ticaret ve kültürel merkez olmasını sağlamıştır (Özgüç,

⁵ *Karum* ve *wabartumlar* için bkz. Sabahattin Bayram (1994), Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi, XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C.I, Ankara, s.233–234.; Tahsin Özgüç (2005), Kültepe-Kaniş/Neşa, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s.5–

⁶ Kültepe/Karahöyük'ün ayrıntılı coğrafi konumu için bkz. Tahsin Özgüç (1950), Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1948, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.8-14.

2005 : 6–8).

Asurlu tüccarlar kendilerinin Asur'da imal ettikleri tekstil ürünlerine ilaveten güneydeki Babil şehrinden kumaş, İran'dan veya Afganistan'dan ise kalay temin ederek bunları Asur'a getirmişlerdir. Daha sonra tüccarlar bu malzemeleri Anadolu'ya altın, gümüş ve kıymetli taşlar karşılığında pazarlamışlar ve böylece bir ticaret ağı kurmuşlardır. Ayrıca çeşitli süs eşyası gibi işlenmiş emtia da ticarete önemli bir yer işgal etmiştir. Tüccarlar Asur'dan hareket ettikten sonra Ninive, ve Babil'i geçip Karkamış'a ulaşmışlar ve daha sonra da şu yolları takip etmiş olmalılar; 1- Doğrudan kuzeye yönelen ve Samsat yakınından ve Malatya'dan geçip Kanişe uzanan yol. 2- Karkamış'tan sonra kuzey-batıya yönelen ve Maraş yakınlarından ve Göksun'dan geçip Kaniş'e uzanan yol. 3- Karkamış'tan sonra batıya doğru ilerleyen ve Niğde'ye geldikten sonra kuzeye yönelerek Kaniş'e uzanan yol. 4- Karkamış'tan sonra batıya yönelen ve Niğde'ye gelen yoldan sonra biraz daha kuzey-batı yönünde ilerleyen ve Tuz Gölü'nün hemen kuzeyinden bu defa kuzey-doğuya yönelip Kaniş'e ulaşan yol (Bayram, 1997: 35–37).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda gerek Asur ile Anadolu, gerekse Anadolu'daki koloniler arasında gerçekleşmiş olan yoğun ticarete düzenli bir taşıma sisteminin varlığından şüphe yoktur. Zira birçok Kültepe vesikasından Asur'dan Anadolu'ya seyahat eden kervanların oluşumu ve taşıma tertibatları, merkeplerin teçhizatları, malların yüklenmesi ve paketlenmesi hususunda bilgiler edinmek mümkündür. Bu dönemde başlıca ulaşım ve taşıma aracı merkeplerdir. Kültepe vesikalarında daha ziyade *emerum sallamum* (siyah eşek) ya da *emerum* olarak geçen bu hayvanlar, Asur ile Anadolu arasındaki mesafeyi 60 ile 90 kg.'a kadar değişen ağırlıktaki yükleriyle birlikte geçebilecek güçte idiler (Gökçek, 2000: 185).

Bu örgün ticaretin sistemli işleyişi, Asurlu tüccarlar ile Anadolu'daki yerel beylerin⁷ aralarında yaptıkları antlaşmalarla belirli kurallar⁸ etrafında şekillenmiştir. Bu antlaşmalar sayesinde tüccarlar Anadolu'da güvenli bir şekilde ticaret yapma şansı bulurken yerel krallıklar ise ihtiyaçları olan ürünleri elde edebilmişlerdir. Bütün bu antlaşmalara rağmen tüccarlar ticareti yasaklanan malları Anadolu'ya getirmeye

⁷ Bu dönemde Anadolu'nun siyasi durumuna baktığımızda şehir devletleri olarak yerli krallıklarla yönetildiğini diğer bir deyişle bir tür feodal siyasi sistemin varlığını görürüz. Buna paralel olarak Kültepe metinlerinde *rubu'um rabium* "büyük kral" , *rubaum* "kral" ve *şarrum* "tabi kral" tabirlerini görmekteyiz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emin Bilgiç-Sabahattin Bayram (1995), Ankara Kültepe Tabletleri II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.105–106.

⁸ İki taraf arasında düzenlenen bu kurallar için bkz. Özgüç (2005), a.g.e.,s.15.

çalıştıkları gibi, sorumlu oldukları vergilerden⁹ kurtulmak için ülkeye gizli yollardan girmeye çalışmışlar bir anlamda kaçakçılık¹⁰ yapmışlardır.

Asurlu tüccarlarla yerli krallar ve yerli halklar arasında bazı problemler çıktığı şüphesizdir. Ayrıca Asurluların yerli halklarla olan anlaşmazlıklarda yerli beylerin olaya müdahale ettikleri bilinmektedir. Asurlu tüccarların kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ise ilgili Kārum'da, bu mümkün olmazsa Anadolu'daki ticaret ağının merkezi olan Kaniş Kārumu'nda, o da imkân dâhilinde olmazsa Asur'da karara bağlandığı ya da Asur'un, meselenin halledilmesi için Anadolu'ya temsilciler gönderdiği bilinmektedir (Bilgiç ve Bayram, 1995: 106–107).

Kültepe metinlerinden M.Ö. 2. binyılda Anadolu'daki faiz uygulamalarını¹¹ da öğrenebilmekteyiz. Vadenin bitmesinde hala ödenmemiş olan borçlara uygulanan faiz oranları, borçlu¹² ya da alacaklıların Asurlu ya da yerli oluşlarına göre değişiklik arz etmektedir. Asurlular kendi aralarında, aylık ödemeli, yıllık % 30 faiz uyguluyorlardı. Bazı metinlerde, “karum (dairesinin) hükmü gereğince” uygulanacak nisbetin de bu olduğu açıkça belirtilmektedir. Borçlunun yerli olması durumunda ise uygulanan normal faiz oranı ise, yine aylık ödemeli, yıllık % 60, yani diğerinin iki katıdır. Borçluların yerli olduğunu gösteren metinlerde, daha yüksek oranlarda (% 80, % 90, %100 ve % 135) faiz alındığına, hatta çok istisna da olsa aylık % 50 faiz uygulandığına ilişkin metinler vardır (Bayram, 1998: 133–134).

Koloni devrinde Anadolu kadınının gerek siyasi gerekse sosyal alanda ön planda olduğunu ifade edebiliriz. Anadolu siyasi hayatında bu dönemde *Rubaum* adı verilen krallar kadar *Rubatam* adı verilen kraliçelerin siyasi ve sosyal¹³ olarak etkili olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Anadolu'daki hür kadınların da tek başlarına ya da akraba ve kardeşleriyle birlikte Asurlu tüccarlarla ortaklık kurduğunu bilmekteyiz.

Kadınların ticarete faal olmaları Anadolu'da kadın ve erkek eşitliğinin doğal bir sonucu olmuştur. Diğer taraftan yerli halk arasında kadın ve erkek eşitliğinin olduğunu gösteren belgeler mevcuttur. Nitekim bunun en büyük delili ise evlenme boşanma mukavelelerinin karşılıklı anlaşma esasına göre düzenlenmiş olmasıdır. Anadolu halkı

⁹ Vergiler için bkz. Sabahattin Bayram (1993), Kültepe Metinlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri, A.Ü.D.T.C.F.D., Sayı,369'dan Ayrıbasım, Ankara,s.1–13.

¹⁰ Kaçakçılık ile ilgili bilgiler için bkz. Sabahattin Bayram (1998), Kültepe'de Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler, XXXIV. Assirioloji Kongresi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.285–289.

¹¹ Faiz ve faiz uygulamalarıyla ilgili olarak bkz. Hasan A. Şahin, (2005), Asurlu Tüccarların M.Ö. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu'da Faiz Uygulaması, Belleten, LXIX/255, Ankara,s.425–465.

¹² Bu konuda bkz. Emin Bilgiç (1947), Çivi Yazılı Kaynaklarda Geçen Başlıca Borç ve Ödünç Tabirleri, A.Ü.D.T.C.F.D.,C.V,S.4, Ankara,s.419–454.

¹³Siyasi ve sosyal alanlardaki bu etkinlik için bkz. Muhibbe Darga (1984), Eski Anadolu'da Kadın, İstanbul, s.5–16.; Kuzuoğlu, R. (2007), Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu Kraliçeleri, Belleten, CLXXI/ 262, Ankara, s.795–809.

bunu Asurlulara da kabul ettirmiştir. Yerli çiftler mal ve mülklerinde eşit haklara sahiptiler ve ölüm halinde mal eşit olarak bölüştürülürdü. Boşanma da mahkeme kararına bağlıdır. Her iki tarafta boşanma için mahkemeye başvurabilmekteydi. Yerli kadınlarla evlenmiş Asurluların sözleşmelerinde Asur'a döndüklerinde ikinci defa evlenmelerini yasaklayan hükümler vardı. Kocalar yerli veya Asurlu olsunlar boşanmalarda kadınlara para cezası öderlerdi. Asurluların boşanma davalarını Kaniş Karum'u karara bağlardı (Özgüç, 2005: 40–41).

Kültepe metinlerinde yerlilerin ve Asurluların dinleri¹⁴ hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak iyi tanınan Asur tanrılarının yanında bazı yerli tanrı adlarında geçtiğini görmekteyiz. Hariharri, Ana, Kubabat, Hikisa, Parka, Nipas, Tuhtuhanu yerli tanrılar içindedir. Son üç tanrının kutsal festival günleri yerli takvim tarihi olarak kullanılmıştır. İlk iki tanrı Hariharri ve Ana daha sonra Hitit metinlerinde de geçmektedir. Asurlu tanrıları ifade edecek olursak Asur'un baş tanrısı Aşşur, fırtına tanrısı Adad, batının tanrısı Amuru, gök tanrısı Anum, bilgi ve sular tanrısı Ea, ay tanrısı Sin, savaş ve sevgi tanrıçası İştâr'dır (Özgüç, 2005: 38).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait sanat¹⁵ eserleri eski Kaniş şehri ören yeri ile kurum sahasında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Bu eserleri altın, gümüş ve diğer madenlerden yapılan mücevherat, seramik kaplar, mühürler ve belgeler üzerindeki mühür baskıları oluşturmaktadır. Ayrıca mezarlarda altın, gümüş ve elektrondan yapılmış olan diadem, serpuş, elbise iğnesi, saç halkaları, küpe, yüzük, bilezik, boncuk, mühür ve lapiş – lazuli, akik, fayans gibi kıymetli taşlardan yapılmış boncuklar ortaya çıkartılmıştır. Tüm bunların yanında Kültepe kazılarında ortaya çıkarılan seramik eserler arasında en çok gaga ağızlı testiler dikkate değerdir. Bunun dışında meyvelikler, üzüm sepeti şeklinde kaplar da bulunurken, Anadolu heykel sanatını yansıtan eserlerin

¹⁴ Koloni Devri dini hayatı hakkında bilgiler için bkz. Nimet Özgüç (1997), Kültepe Mühürlerinde Yerli Tanrılar, VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.23-24.; Tahsin Özgüç (1950), Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1948, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.51-58.; Tahsin Özgüç (1999), Kültepe Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabedleri-The Palaces and Temples of Kültepe, Kaniş/Neşa, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.; Hasan A. Şahin (1998), Asur Ticaret Kolonileri Çağında Kaniş Şehrinde Dini Hayat, II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyum Bildirileri, Kayseri, s.405-416.; Hasan A. Şahin (2004), Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Devri (M.Ö. 1975-1725), Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yayın No:7, Kayseri, s.70-76.

¹⁵ Kültepe'de bulunan sanat eserleri için bkz. Nimet Özgüç (1965), Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu/The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.; Nimet Özgüç (1968), Kaniş Kârumu Ib Katı Mühürleri ve Mühür Baskıları/Seals and Seal Impressions of Level Ib from Karum Kanish, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.; Tahsin Özgüç- Nimet Özgüç (1953), Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1949, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.; Tahsin Özgüç (1986), Kültepe-Kaniş II, Eski Yakınoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

başında tanrıça heykelleri ile ceylan ve antilop heykelleri gelmektedir (Şahin, 2004: 77–79).

Mezopotamya-Anadolu arasındaki bu örgün ticaretin nasıl son bulduğu hakkında Kültepe metinlerinde herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Anadolu ve Mezopotamya’da meydana gelen siyasi ve sosyal olaylar neticesinde Koloni devrinin ticari etkinliğinin zayıfladığı ve M.Ö. 1719’larda sona erdiği düşünülmektedir. Şüphesiz böyle bir durumun ortaya çıkmasında, Anadolu’da yerel krallıklar arasında meydana gelen siyasi mücadelelerin yanı sıra özellikle Anadolu’ya kalabalık gruplar halinde gelen Hititler’in giderek güç kazanmalarının rolü büyüktür.

1.2. TARIM FAALİYETLERİ

1.2.1. Tarlanın Durumu

Bilindiği üzere Kültepe metinlerinin çoğunluğunu ticari vesikalar oluşturmaktadır. Bu metinler içinde, gerek ev¹⁶ gerekse bahçe-tarla alım ve satımlarıyla ilgili olan sözleşmeler sınırlı sayıda bulunmaktadır. Bugüne kadar bahçe ve tarlaların alım-satım veya kiralanması hakkında hiç bir kayda rastlanmaması şaşırtıcıdır. Bu durum, zamana göre liberal diyebileceğimiz bir ekonomik anlayışın hâkim olduğu Koloni devrinde Anadolu’da özel mülkiyetin sınırlı tutulduğu şeklinde herhalde değerlendirilmemelidir. Bahsedilen konuda belge yokluğu, bu tabletlerde daha çok Asurlu tüccarların ticaret anlayışlarına yönelik hususların ele alınmış olması ile açıklanabilir (Günbattı, 1989: 51).

Yine bu durumu yerli halkın iktisadî gücüne ve ticarî hayatın müessir kimseleri olan Asurluların, Anadolu’da bulunma sebeplerine bağlamak kabildir. Asurlularda, Anadolu’ya alış veriş yapmak için geldikleri ve zamanı dolduğunda memleketlerine geri dönecekleri düşüncesinin hâkim olduğunu ve onların bu sebepten dolayı gayr-ı menkullere yatırım yapmadıklarını söyleyebiliriz. Ancak, bu insanların hiç olmazsa yaşayacakları bir evlerinin bulunması ve bazılarının iş durumları dolayısıyla taşınmaz mallarla ilgilenmesi gayet tabiidir (Bayram, 1991: 297). Bu durumun doğal sonucu olarak bazı tüccarlar Anadolu’ya yerleşerek ev, tarla ve bahçe gibi mülkler satın almışlardır. Söz konusu duruma örnek teşkil eden Kt. 00/k 6 numaralı¹⁷ Kaniş ile Asur arasında yapılmış bir antlaşma özelliği taşıyan metinde, Asurlular’ın can ve mal

¹⁶ Ev alım-satımı ile ilgili örnek metinler için bkz. Cahit Günbattı (1989), Ev Satışı İle İlgili Beş Kültepe Tableti ve Bunlardan Çıkan Bazı Sonuçlar, Belleten, LIII/206, Ankara, s.51–59.; Sabahattin Bayram (1991), Taşınmaz Mallar Hakkında Yeni Kültepe Vesikaları, Belleten,55/213, Ankara, s.299-319.

¹⁷ Metin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cahit Günbattı (2005), Kültepe’de Bulunmuş İki Antlaşma Metni, Belleten, LXIX/256, Ankara, s.761–767.

güvenliklerinin sağlanmasına yönelik çeşitli düzenlemeler yer almaktadır. Asurlu kimselerin taşınır veya taşınmaz mallarının zorla ve ucuza alınamayacağı; kayıp bir malın bulunup sahibine iade edileceği, bulunmaması durumunda kaybın ödeneceği; Kanişli bir kimseye borçlu olan bir Asurlunun ticarî faaliyetlerinin kısıtlanmayacağı ve borçlunun yerine bir başkasının sorumlu tutulmayacağı dikkati çeken hükümlerdir (Günbattı, 2005: 762).

Eskiçağ toplumlarının çoğunun inanişına göre yeryüzündeki her şeyin sahibi tanrıdır. Kral ise onun yeryüzündeki temsilcisidir. Dolayısıyla toprak mülkiyeti öncülüğü de krala aittir. Bu çerçevede kral ülke topraklarını şahıslara satma ve bağışlama yetkisine sahiptir. Ancak Kültepe metinleri içinde, Hitit kralları tarafından onaylanan arazi bağış belgeleri gibi toprakla doğrudan bütünleşen unsurlar hakkında bilgiler yoktur. Nitekim bu devirde de yerel idarenin toprak mülkiyeti üzerinde söz söyleme hakkının olduğunu kaçınılmazdır.

Bu bağlamda Asurlu- yerli saray idaresi ilişkisinde yerli otoritenin gayrimenkul üzerindeki müdahale hakkının fiilen kullanıldığını gösteren AKT II,16 numaralı metin önemlidir. Šū-Belum ile Dalaš'ın oğulları arasında bir evin parası ile ilgili meselenin ele alındığı bu metine göre: Šū-Belum; Dalaš'ın oğullarına, saray, babalarının evine el koyduğunda, babasının parayı ödeyerek evi kurtardığını ve kendilerini borç konusunda mesul kabul ettiğini ifâde etmekte ve onların Dakniš oraya geldiğinde, ihtimal evi satarak, kendini memnun edeceklerini açıkladıklarını belirttikten sonra evi sattıklarını, artık borçlarını ödemelerini ve kendini uğraştırmamalarını istemektedir. Šū-Belum ayrıca ister Karum Dairesi'nde, ister mahkemede, isterse Şehir Meclisi'nde meselenin müzakere edilebileceği yolunu da göstermektedir. "Babamın saray nezdinde evi ve tarlaları kurtarıp kurtarmadığı" şeklindeki tamamlanmamış cümlesiyle son bulan metnin tamamı şöyledir: ¹Šū-Be-lúm DUMU^{me-er-e} ²Da-lá-ás iš-al-šu-nu ³um-ma Šu-Be-lúm-ma ⁴É a-bi-ku-nu É.GAL^{lím} ⁵iş-ba-at-ma ⁶a-bi KÙ. BABBAR a-na ⁷É.GAL^{lím} iš-qúl ⁸ù a-bi iş-ba-at-ku-nu ⁹tù-sà-li-a-šu-ma ¹⁰a-na a-bi-a ¹¹ša ta-da-nim ¹²<la> ta-dì-na-šum ¹³um-ma a-tù-nu-ma ¹⁴Da-ak-ni-iš ¹⁵li-li-kam-ma ¹⁶ù nu-tá-áb-kà ¹⁷a-ni É^{bi-tí} ¹⁸ta-tá-ad-na KÙ. BABBAR ¹⁹dí-na-nim lá tù-na-ħa-ni ²⁰KÙ.BABBAR pí-iq-dá-ma ²¹lu i-na kà-ri-im ²²lu i-na da-a-ni ²³lu i-nu a-lim^{ki} lu ni-ta-wa-ma ²⁴a-šar i-bu-ru KÙ^{pi} ²⁵lá-al-qí ²⁶É ù eq-lá-tim i-na ²⁷É.GAL^{lím} a-bi ip-ṭur₄ ²⁸lá ip-tù-ur... ¹⁻²Šū-Belum, Dalaš'ın oğullarına sordu, ³Šū-Belum şöyle söyledi: ⁴⁻⁵Babanızın evini saray (rehin olarak) aldı ve ⁶⁻⁷(sonra) da babam parasını saraya tarttı (ödedi) ⁸ve babam sizi (mesul) tuttu. ⁹⁻¹²Siz ondan yardım dilediniz ve babama vermeniz (gerekeni ona

ver<me>diniz) ve ¹³⁻¹⁶⁾ siz şöyle dediniz: Dakniš gelsin de biz seni memnun edeceğiz. ¹⁷⁻
¹⁸⁾ Şu anda evi satmış bulunuyorsunuz. ¹⁸⁻²⁰⁾ Parayı bana verin, beni yormayın. Parayı
bana teslim edin ve ²¹⁻²⁵⁾ ister kārūm (dairesi)nde, ister mahkemede, isterse Şehir
(meclisi)nde (konuyu) müzakere edelim ve meydana çıktığı yerde paramı alayım. ²⁶⁻²⁸⁾
Babamın, saray nezdinde evi ve tarlaları kurtarıp kurtarmadığı meselesi açıktır (Bilgiç
ve Bayram, 1995: 31–32).

Diğer taraftan Kültepe metinlerinde gayrimenkul alım ve satımlarını içeren metinlerde bu işle uğraşan kişiler olarak çoğunlukla *tuzinnum* ve *upatinnum*¹⁸ unvanlı görevlilerin adı geçmektedir. J.G. Dercksen, *tuzinnum* için en iyi tanımın “(askerî) bir görevi yerine getirmekle yükümlü tarımsal arazinin kiracısı” olacağını belirtmiştir Bize göre de *tuzinnum*, devlet tarafından işletilmesi için şahıslara tahsis edilen tarıma elverişli arazi olmalıdır. Bu arazileri alanlar veya tutanlar devletin ihtiyaç duyduğu bazı işleri yerine getirmekle yükümlü kiracılarıdır. Bu yüzden, hem bu tarımsal arazi hem de onun kiracıları *tuzinnum* olarak adlandırılmıştır. *Tuzinnum* arazileri, Eski Babil döneminden bilinen, bir çeşit tımar sistemi olan *ilkum* ile karşılaştırılabilir (Erol, 2007: 111).

Upatinnum hakkında da en detaylı araştırmayı yapan J.G. Dercksen, “Hititçeye de geçen, Luwice upati- “arazi, mülk” anlamındaki kelimenin Eski Asurcada karşılaşılan *upatinnum*’a uyduğunu” belirtmiştir. Ona göre *upatinnum* kralın idarî teşkilattaki yüksek memurlara yaptığı toprak ve evlerden oluşan (belki kiracıları da kapsayan) büyük arazi tahsisatıdır; kendilerine böyle bir arazi tahsis edilen kimseler belirli bir hizmeti yerine getirmekle yükümlüdürler. Bu yolla hem tarıma elverişli araziler sürekli işletilmekte hem de devletin ihtiyaç duyduğu bazı işler yaptırılmaktadır. Dercksen, *upatinnum*’u işleten yüksek rütbeli memurların Asurlu ve diğer tüccarlarla ticaret yapmak için tarlalardan alınan ürünlerin bir kısmını kendilerine ayırdıklarını da ileri sürmüştür. Askerî hizmetle ilgili bir tımar olduğunu düşündüğümüz *tuzinnum*’un bir *upatinnum* grubunun içinde bulunması (Kt. a/k 1263a: 4) ve *upatinnum*’ların, *tuzinnum*’da olduğu gibi, (bazen de onlarla birlikte), yapılan satış işlemine itiraz edebilecek şekilde geçmeleri bu iki terim arasında bir bağlantı olduğuna işaret etmektedir. Bu durumda, *upatinnum*’un *tuzinnum*’u da kapsayan daha büyük bir tımar sistemi olduğu düşünülebilir. Metinlerde geçen, bu grubun başkanı diyebileceğimiz,

¹⁸ *Tuzinnum* ve *upatinnum* hakkında ayrıntılı açıklama ve ilgili metin satırları için bkz. Hakan Erol (2007), Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s.106–119.

rabi sukkallim, *rabi sikkâ/tim*, *alahhinum* gibi memurların *upatinnum*'ları olarak adlandırılan şahıslar da *tuzinnum* gibi, daha küçük tımar arazilerini işleten kiracılar olmalıdır (Erol, 2007: 118).

Satıcısı, alıcısı ve şahitlerini yerlilerin teşkil ettiği Kt. 84/k 169 numaralı metin, tarla satışından bahsetmekte ve “*eqlum mēraštum* = ziraate elverişli tarla” ibaresini taşımaktadır. Özellikle baş ve son kısımlardaki eksiklikler, ilgili şahıslar hakkında daha fazla bilgi sahibi olmamızı engellemiştir. Tarla için verildiği kaydedilen 15 şeşel gümüş, oldukça düşük bir miktar olup, ayrıca tarlanın 5 seneliğine kiralanmış olduğu intibaa da veren metinde, yer yer hata ve anlaşılamayan kısımlara rastlanmaktadır. Tarla satışından vazgeçilip alıcıya müracaat edilmesi hâlinde, satış fiyatı olan 15 şeşel'in sekiz katı, yâni 2 mina ödeneceği kaydedilmiştir. Ayrıca ifadedeki *mēraštum* kelimesi Kültepe metinlerinde ödeme zamanını belirtmek maksadıyla daha önce bir defa geçmiştir: AHW 645b; CAD M II 24a 2. Metnin tamamı şu şekildedir: ¹⁾ [KĪ. kà]-lu-wa-a ²⁾[...] -nu-ma-an ³⁾ù Ša-ak-ri-ú-ma-an ⁴⁾[DUMU]^e-šu eq-lam ⁵⁾me-ra-âš-tám a-na 15 GÍN KÙ. BABBAR ⁶⁾Ha-ra-ni-iš ⁷⁾ù Ĥu-da-da ⁸⁾iš-ú-mu ⁹⁾a-dí-i MU.5.ŠE ¹⁰⁾e-qal-šu-nu ¹¹⁾[š]u-um-šu ¹²⁾KÙ. BABBAR a-dí-i ¹³⁾MU.5.ŠE 15 GÍN ¹⁴⁾KÙ. BABBAR-šu-nu ú-ta-ru-šu-nu-tí-ma ¹⁵⁾ù e-qal-šu-nu ¹⁶⁾i-la-qí-ú šu-ma ¹⁷⁾ma-ma-an a-na eq-lim ¹⁸⁾i-tù-a-ar 2 ma-na KÙ. BABBAR ¹⁹⁾i-ša-qú-lu IGI A-sú ²⁰⁾DUMU Da-lá-ás IGI Tù-ma-na ²¹⁾[.] -ku-ur IGI Pé-ru-a ²²⁾[.] -la-ki-a-ra-aš ²³⁾[. . .] Šu-um-na-aḥ-šu ²⁴⁾[. . .]-da-šu. ¹⁻⁴⁾ [Ka]luwa ile oğulları [] numan ve Šakriuman'dan ⁴⁻⁵⁾ziraate elverişli tarlayı 15 şeşel gümüş karşılığı ⁶⁻⁸⁾Ḥaraniš ve Ĥudada satın aldılar (rehin aldılar). ⁹⁻¹⁰⁾(Tarla) 5 seneye kadar onların tarlasıdır. ¹¹⁻¹⁴⁾ Her halde onların parası (olan) 15 şeşel gümüşü, 5 seneye kadar onlara iade edecekler ve ¹⁵⁻¹⁶⁾ tarlalarını (geri) alacaklar. ¹⁶⁻¹⁹⁾Eğer herhangi bir kimse tarla için itiraz edecek olursa, 2 mina gümüş ödeyecekler ¹⁹⁻²⁴⁾Dalaš'ın oğlu Asu'nun huzurunda, [.] kur, [] lakiaraš'ın [oğlu] Perua'nın huzurunda, [] dašu'nun [oğlu] Šumnaḥšu'nun huzurunda (Bayram, 1991: 303–304).

Kt. a/k 583b numaralı belgede ise sarayın borçlarına karşılık birtakım gayrimenkulleri ödeme aracı niteliğinde kullandığı görülmektedir. Metnin ilgili satırları şu şekildedir: (Uşur-ša-Aššur'dan Asānum'a) ⁵⁾ a-di 10 u₄-me-e ha-ra-ni ú¹-ší-a-am ⁶⁾a-na ša u₄-me-e ma-du-tí-im ⁷⁾a-na-kam uš-bu-ni 24 li-me ⁸⁾URUDU É.GAL^{lúm} ù té-ra-tù-šu ⁹⁾i-hi-ib-lu-nim-ma lá li/bi₄ ¹⁰⁾i-li-ma i-na sí-kà-tí-im ¹¹⁾[uš-bu-m]a e-ša-ni-ma ša KÙ. BABBAR ¹²⁾[x] ma-na er-ba-am a-na ¹³⁾É.GAL^{lim} ag-mur-ma ¹⁴⁾[1+]1 ší-ta ša-na-ti-im ¹⁵⁾É.GAL^{lam} ú-ni-ih-ma ¹⁶⁾URUDUⁱ kà-lá-šu ar-ta-kà-/las ¹⁷⁾iš-tù ITU. KAM eq-lá-tim ¹⁸⁾ ù ki-ri-a-tim ša 20 ma-na ¹⁹⁾KÙ. BABBAR ù e-li-iš É.GAL^{lúm} ²⁰⁾i-š[a[?]-kà]-

nam e-zi-ib-ší-na-ma... ⁵⁻¹¹)10 gün içinde kervanım ayrılacak. Onların burada uzun bir süre kalacaklarıyla ilgili olarak, saray ve onun memurları 24.000 bakır bana borçlandılar ve şimdi maalesef onlar sikkatum festivalinde bulunmaktadır. ¹¹⁻¹⁶) Bir kez daha saraya yaklaşık x mina gümüş değerindeki hediye sunmak suretiyle 2 yıl boyunca sarayı memnun ettim ve şimdi sözleşme ile tüm bakır ödemelerimi sağladım ¹⁷⁻²⁰)Sarayın (x) ay süre ile bana sunduğu 20 mina gümüş ve daha fazla değerdeki tarlaları ve bahçeleri (vazgeçerek onları) bıraktım... (Dercksen, 1996: 202–203).

Sınırlıda olsa metinlerden görüldüğü kadarıyla bu devirde toprakların asıl mülkiyetinin krala ait olduğu ve kralın bu toprakları istediği kişilere satma ya da bağışlama yetkisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında toprakların alım ve satımı ya da tarımsal bir arazi olarak işletilmesinde tuzinum ve *upatinnum* unvanlı saray memurlarının varlığı ortaya çıkmaktadır.

1.2.2. Tahıl Tarımı

1.2.2.1. Arpa ve Buğday

Kapadokya metinlerinde *uṭṭatum*, *kibtum*, *aršatum* ve *še'um* olmak üzere dört hububat çeşidi geçmekte ve bunlar birbirine karıştırılmaktadır. CAD'ye ve AHW'ye göre *kibtum* “buğday”, *aršatum* CAD'ye göre “buğday nev'i”, AHW'ye göre “hububat” anlamındadır. *Še'um* ve *uṭṭatum*'a ise isabetli şekilde AHW'ye göre “umûmî anlamda hububat” karşılığı verilmiştir. Ayrıca Kültepe metinlerinde buğday *GIG = kibtum*'dur. *uṭṭatum* *ŠE.BAR*, *še'um* *ŠE* ideogramıyla görülür. Landsberger ve Smith buna işaret ettikleri hâlde (RA 21. s. 85), Lewy *GIG = uṭṭatum* olacağını kabul ediyor (EL 142 c). Ungnad arpa olduğunu kaydediyor (Neu-bab. Rechts und Vervvaltungs Urk. Glossar, s. 40). Von Soden, AHW s. 1446 b'de “Getreide (hububat), Gerste (arpa); Korn (kelime Almandaca tarımla ilgili olarak tahıl, buğday, çavdar, tohum gibi birçok anlamı içermektedir.)”, karşılıklarını topluca vermektedir (Bilgiç vd, 1990: 25). H. Lewy'e göre, *še'um* “buğday” iken, *aršatum* “siyah bir arpa türü” dür (Lewy, 1956: 203).

Anadolulu şahısların kendi aralarında düzenledikleri Kt. k/k 32 no'lu belge “*uṭṭatum*” ve “*aršatum*” anlamı hakkında önemli ipucu içermektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir: ⁶)21 na-ru-uq ú-tá-tám ⁷)ŠÁ. BA 6 na-ru-uq ⁸)ar-ša-tim ⁹)i-šé-er ¹⁰)Ha-šu-i a-lá-hi-nim ¹¹) ù Ku-uk-ra-an ¹²)a-ší-tí-su ¹³)Wa-li-za-áp-ra ¹⁴)ù Ša-am-na-ah-šu ¹⁵)i-šu-ú... “21 çuval *uṭṭatum*'un içinden 6 naruqu (çuval) *aršatum*'u değirmenci Hašui ve onun karısı Kukran, Walizapra ve Samnahšu'ya borçludurlar”...Bu ifadelerinden, *uṭṭatum* ile *aršatum* arasındaki farkı görmek mümkündür. Zira “21 çuval *uṭṭatum*'un

içinden 6 çuval *aršatum*” tabiri, bize *uṭṭatum*’un genel anlamda “hububatı”, *aršatum*’un ise “bir hububat türü” olabileceğini göstermektedir (Gökçek ve Kuzuoğlu, 2003: 379).

Uṭṭatum’un genel anlamda hububat olarak ifade edildiğini gösteren diğer bir metin ise Kt. d/k 48 b numaralı belgedir. Metnin ilgili satırları şu şekildedir: ¹⁾na-ru-uq ²⁾ ú-ṭá-tám mi-iš-lúm ŠE-am ³⁾ mi-iš-lúm GÍG 15 GÍN ⁴⁾KÙ BABBAR i-šé-er ⁵⁾Ša-al-mu úh ⁶⁾ ù İš-ku-na-ni-kà a-ší-tí-šu ⁷⁾ İš-pu-na-ah- šu ù Ki-ri ⁸⁾ Pé-ru-wa i-šu... “^{1- 8)} yarısı arpa, yarısı buğday olan 21 çuval tahıl, 15 šeqel gümüş, Šalmuh ve onun karısı İškunanika, İšpunahšu ve Kiri üzerindedir. Peruwa alacaktır (Balkan, 1974: 35).

Ayrıca Uşur-ši-İštar’ın kardeşi Hunnia’ya gönderdiği mektup olan AKT II,42 numaralı belgede *uṭṭatum*’un tohumluk hububat olduğu anlaşılmaktadır. Metnin ilgi satırları şöyledir: ... ⁸⁾ šu-ma ša-tum ša-na-at ⁹⁾ ú-ṭá-ta-am ¹⁰⁾ šu-pu-uk šu-ma ¹¹⁾ lá ki-a-am ¹²⁾ ši-ma-am ša-a-am... “^{8- 12)} Eğer senesi (mevsimi) uygunsa, tahıl ek! Eğer böyle değilse satın al”... (Bilgiç ve Bayram, 1995: 80–81). Bu metin ışığında Anadolu’da tarımın sistemli bir şekilde yapıldığını ve ekim işi için mevsimin uygunluğunun ön planda tutulduğunu görmekteyiz.

Uṭṭatum gibi *še’um*’a da, “genel anlamda hububat” denilmektedir. Ancak metinlerimizde geçen şekli ile *še’um*, bize göre “arpa” olmalıdır. Nitekim Usur-ša İštar’ın kız kardeşi Akkadia’nın, diğer erkek kardeşi Hunia’ya yazdığı Kt. n/k 1372 no’lu mektupta “bira mayası için bana getirdiğin *še’um* iyi değildir. Onu kullanmayacağım” (²¹⁾a ba-pì-ri-im ²²⁾ ša ta-áš-pu-ra-ni še-um ²³⁾ lá da-mi-iq la e-pá-áš) ifadesi geçmektedir. Bira yapımında arpa kullanıldığı düşünülürse *še’um*’un “arpa” olması gerekmektedir (Gökçek ve Kuzuoğlu, 2003: 380). *Še’um* genel anlamda hububat olarak geçtiği metinlerden biri olan a/k 533 numaralı belgenin ilgili satırları şöyledir: ^{11- 12)} 15 na-ru-uq še’um 15 na-ru-uq ar-ša-tum i-na šé-er En-na-Sú-en₆ A-šür-i-dí i-šu i-na kà-ar-pá-at Kà-ri-a i-ma-da-ad 1G1 A-ḫu-qar İGI A-mur-A-šür. “Enna-Su’en’in üzerinde Aššur-idī’nin 15 çuval hububat (ve) 15 çuval buğday! alacağı vardır. Karia’nın karpatum (ölçeğiyle) ölçecek. Aḫu-qar’ın huzurunda, Āmur-/Aššur’un huzurunda” (Bilgiç vd, 1990: 16).

AKT II, 26 numaralı belgede de *še’um*’dan *buqlum* “çimlendirilmiş arpa” ve bira mayası yapıldığı anlaşılmaktadır. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹⁶⁾ a-na ma-lá té-er-tí-a še-am ¹⁷⁾ lu ta-áš -a-ma bu-uq-lam ¹⁸⁾ ba-pí-ra-am-ma té-pu-uš. “^{16- 18)} emrim gereğince tahılı satın alınız ki o kadın o çimlendirilmiş arpayı ve bira mayasını yapacak.” (Bilgiç ve Bayram, 1995: 50–51)

Diğer taraftan Šu-İštar adlı tüccarın karısı Azu'ya yazmış olduğu Kt. 92/k 488 no'lu mektupta “15 šeql'lik gümüş ile 20 çuval še'um (arpa) satın al ve sana bırakılmış olan uttatum (hububat)'tan 10 çuval bappirum (bira mayası) olsun. 10 naruqu (çuval) da buglum (maya) olsun”⁽⁸⁾... 15 GÍN KÙ BABBAR ⁹⁾20 na-ra-uq ¹⁰⁾še-am ša-mi-ma ¹¹⁾a-sé-er ú-ťi-ťi-im ¹²⁾ša zi-ba-ki-ni ¹³⁾10 na-ra-uq ¹⁴⁾ba-pi-ka-am ib-ši ¹⁵⁾10 na-ra-uq ¹⁶⁾bu-uq-lum) şeklinde talimat vermektedir. Ancak belgede dikkati çeken husus, yine *uttatum* kelimesi ile *še'um*'un ifade edilmiş olmasıdır. Bunların yanı sıra Kt.87 arşivi içerisindeki iki belgede *še'um*, “*kalašum*” kelimesiyle birlikte geçmektedir. Bunlardan biri olan Kt. 87/k 304 no'lu metinde “2 çuval še'um ve 1 çuval še'um kalašum” (⁵⁾2 na-ru-uq še-am ⁶⁾ú 1 na-ru-uq še-am ⁷⁾ka-lu-šaa) ifadesi geçmektedir. Benzer bir durum Kt. g/k 18 no'lu metinde de görülmektedir. Belgede, “11 çuval še'um'un, 6 çuval hašlatum'un, 1 çuval še'um kalašum'un ve 2 karpattum yağın depo edildiği belirtilmektedir” (⁹⁾11 na-ru-uq ¹⁰⁾še-am 6 na-ru-uq ¹¹⁾ha-áš-lá-tim 1 na-ru-uq ¹²⁾še-um ká-lu-šú-um ¹³⁾2 DUG Í.GIŠ 1 na-ru-uq ¹⁴⁾a-nim za-ar-am ¹⁵⁾i-na-dí-ú-). Bu ifadelerden, “*še'um kalašum'un*” arpa olarak değerlendirdiğimiz *še'um*'dan ayrı bir tür olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Eski Asur metinlerinde ilk defa burada gördüğümüz *kalašum*'un kelime anlamı, CAD'de, shrievel (kuruyarak çekilip büzülme ve buruşmak) ve wrinkle (buruşuk, kırışık) olarak verilmiştir. Bu noktadan hareketle “*še'um kalašum*” tabiri, “kurumak suretiyle küçülmüş *še'um*” veya “kırışık *še'um*” olarak karşılanabilir (Gökçek ve Kuzuoğlu, 2003: 380–381).

Şu halde “*še'um kalašum*” tabirini kırık arpa şeklinde tercüme etmekte herhangi bir beis yoktur. İlave olarak genel anlamda “*še'um kalašum*”un gerek ekme ve diğer yiyeceklerin imalinde, gerekse bira yapımında kullanılmak suretiyle *še'um*'dan daha fazla kullanıma hazır olması veya ona nazaran daha fazla işlem görmesi bu düşüncüyü kuvvetli kılmaktadır (Kılıç ve Duymuş, 2008: 342).

Kültepe tabletleri içerisinde bu dönemin temel tarımsal besin kaynakları olan arpa ve buğdaya verilen fiyatları da görmek mümkündür. Metinlerde gümüş karşılığında arpa ve buğday satın alındığı, bunun dışında borcun faizi olarak tahılın ödeneceği de bilinmektedir. Bu durum daha çok yerliler arasında düzenlenen borç senetlerinde görülmektedir. Asurlu tüccarların ise borcun faizi olarak genellikle gümüş istedikleri ancak bunun dışında bazen faiz olarak tahıl da kabul ettikleri metinlere yansımıştır.

L.G. Gökçek ve R. Kuzuoğlu'ndan naklettiğimiz ICK II, 2 no'lu vesikada ise *še'um* ile *aršatum* arasındaki fiyat farkını görmek mümkündür. Burada “30 çuval hububatı, 12 çuval aršatum olarak” şeklinde bir ifade bulunmaktadır. (²⁾ 30 [na]-ru-uq

še-[am] ³⁾ki-ma 12 na-ru-uq ⁴⁾ar-ša-tum i-té-er) Büyük ihtimalle bu ifadenin sonu “ödenecek” olarak tamamlanmalıdır. Bı duruma göre, 30 çuval *še’um*’un, 12 çuval *aršatum* olarak ödeneceği, bir başka ifadeyle *aršatum*’un *še’um*’dan 2,5 kat daha değerli olduğu sonucu çıkmaktadır. Anadolu’dan Asur’a doğru giden bir kervanın geçtiği şehirlerdeki harcamalarını konu etmekte olan Kt. 92/k 385 no’lu belgede ise, mektubu kayda geçiren kişinin Wahšušana şehrinde, Ennam-Anum’un firmasından *aršatum* almak için 10 sheqel gümüş ödediği ifade edilmektedir. ⁹⁾.../ 10 GÍN KÙ.BABBAR i-na Wa-ah-šu-ša-na 10a-na ar-ša-tim /a-na ¹¹⁾É^{bi4-it} E-na-ni-im áš-qúl-ma” (Gökçek ve Kuzuoğlu, 2003 : 382–383).

Arpa ve buğday için verilen fiyatlarında belirlendiği Kt. 88/k 71 numaralı masraf listesinin ilgili satırları şöyledir: ¹⁵⁾7 GÍN LÁ 15 ŠE a-na 6 na-ru-uq ¹⁶⁾še-am áš-qúl 6 2/3 GÍN a-na 4 na-ru-uq ¹⁷⁾ar-ša-tim áš-qúl... ^{15- 17)}7 sheqel’den 15 uşet eksik (olmak üzere) 6 çuval arpa için tarttım. 6 2/3 sheqel, 4 çuval buğday için tarttım...” (Albayrak, 2002: 3)

Hazırlanan paraların Kulluma’ya teslim edildiği bir nakil mukavelesi olan AKT I, 7 numaralı belgede ise tahıl için 10 sheqel verildiği görülmektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir: ²³⁾10 GÍN KÙ. BABBAR a ša ki-ma i-a-tí ²⁴⁾ú Lá-ma-sí a-na ú-tí-tim “^{23- 26)} 10 sheqel, uştatum için vekillerime ve Lamassu’ya verilecek...”(Bilgiç vd, 1990: 24)

Bir şahsın yapmış olduğu ödemelerin bulunduğu masraf listesi olan Kt. t/k 9 no’lu belgede, altın ve gümüş gibi hububatlarında bir ödeme aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu belgede arpanın bedeli 6 sheqel’dir ve kölenin fiyatı olan 3 sheqel, arpa olarak ödenmiştir. Metnin ilgili satırları şu şekildedir: ⁸⁾ áš-qúl 6 GÍN KÙ. BABBAR ⁹⁾ší-im še-im⁸ ša É ¹⁰⁾Ta-ar-ma-na nu-še- í-a-ni ¹¹⁾ší-im İR ¹²⁾3 GÍN ší-im še-im⁹ ¹³⁾ a-na na-pá-hi-im... ⁸⁻¹³⁾Tarmana’nın evinden çıkarttığımız arpanın bedeli 6 sheqeldir. Kölenin fiyatı olan 3 sheqeli arpanın bedeli olarak demirciye ödedim.”(Bayram ve Çeçen, 1996: 597)

Yerli vatandaşların, Asurlu tüccarlardan almış oldukları borçların ve bunların faizlerinin hububat olarak ödendiğini gösteren Kt. 87/k 96 no’lu vesikada, Tilia’nın oğlu Kurka’nın, Asurlu tüccar İdi-Kubum’dan almış olduğu 1 mana 12 sheqel tutarındaki kaliteli gümüşün yıllık faizi için, 10 çuval *aršatum* ve 10 çuval da *še’um*’um ödeneceği karara bağlanmıştır. Üç yerli şahsın şahit kaydedildiği bu belgede, sarratuin ayı, Kabatia’dan- sonraki limmum, borcun ödeneceği tarih olarak verilmiştir. ⁴¹⁾1 ma-na 12 GÍN ²⁾KÙ. BABBAR li-tí SIG₅ ³⁾i-sé-er K₁₁-ar-kà ⁴⁾DÜMU Ti-li-na ⁵⁾İ-dí-Ku-bıı-um ⁶⁾i-

šii 10 na-ra-uq ⁷⁾ar-ša-tim ⁸⁾10 na-ru-uq še-am ⁹⁾sí-ib-tám i-ša-tim ¹⁰⁾ú-ša-áb ITU. I.KAM ¹¹⁾ša sá-ra-tim li-mu-mum ¹²⁾ša qá-tí Kà-ba-tí-a” (Gökçek ve Kuzuoğlu, 2003: 384).

Kt. d/k 28b numaralı belgede tüccar Peruwa'nın, yerli şahıslardan ve Talwahšušara şehrinden alacaklı olduğu gümüş, buğday ve arpadan bahsedilmektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir; ¹⁾ 1/2 ma-na KÛ. BABBAR 7 na-ru-uq ²⁾ Še-um ù 3 na-ru-uq ³⁾ GIG i-šé-er Tár-hu-a-lá ⁴⁾Ku-ul-zi-a-ar Ga-lu-lu ⁵⁾ Hu-ší-ú-ma-an Lu-úh-ra-ah-šu ⁶⁾ù Ga-lù-a a-lúm^{ki} Tal-wa-ah-šu-ša-ra Pi-ir-wa i-šu ⁷⁾ KÛ. BABBAR ú-ťá-tám i-na ⁸⁾ha-ar-pi-im i-du-nu... ¹⁴⁾ ú-ťá-tám a-na Ka-ni-iš^{ki} ¹⁵⁾šu-nu-ma i-ša-du-du-nim ¹⁶⁾ ú-ťá-tám i-na DUG-lim ¹⁷⁾ ša Pi-ir-wa-ma i-ma-du-du...¹⁻⁶⁾ Pirwa, Tarhuala, Kulziar, Galulu, Hušiuman, Luhrahšu, Galāya ve Talwahšušara şehri üzerinde olan 1/2 mina gümüş, 7 çuval arpa ve 3 çuval buğday alacaklıdır. ⁷⁻⁸⁾ Gümüşü ve tahılı hasatta verecekler... ¹⁴⁻¹⁷⁾Tahılı Kaniš'e taşıyacaklar. Tahılı Pirwa'nın ölçü kabı ile ölçecekler.” (Balkan, 1979 : 52–53). Diğer taraftan Kt. d/k 19b numaralı belgede yine Peruwa'nın tahıl alacaklı olduğu kaydedilmiştir. Tabletin ilgili satırları şöyledir: ¹⁾6 na-ru-uq še-am ²⁾ ù 2 na-ru-uq GÍG ³⁾ i-šé-er Kà-ru-a ⁴⁾ù Ta-ha-a ⁵⁾Pé-ru-wa i-šu ⁶⁾ù-ťá-tám i-na ⁷⁾e-bu-ri-im ⁸⁾ i-du-nu i-na ⁹⁾kàr-pi-tim ša Pé-ru-wa ¹⁰⁾i-ma-du-du ¹⁻¹⁰⁾ 6 çuval arpa ve 2 çuval buğday, Karua ve Tahāya üzerindedir. Peruwa alacaklıdır. Tahılı hasatta verecekler. Peruwa'nın ölçü kabı ile ölçecekler.” (Balkan, 1974: 35–36).

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda bu örgütlü ticaretin içerisinde kadınların da yer aldıkları bilinmektedir. Kültepe tabletlerinden Asurlu tüccarların eşlerinin, kız kardeşlerinin ve yakın akrabalarının oldukça yoğun bir ticarî hayatın içinde oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca sınırlı sayıda metinde, bazen Anadolu halkından kadınları, bazen de Asurlu bir tüccarla evlenen yerli bir bayanı ticaretle uğraşan kimseler olarak görmekteyiz. Bunlardan biri de 1963 Kültepe kazılarında ortaya çıkan belgelerden varlığını öğrendiğimiz Madawada'dır.

Bu belgelerden biri olan Kt. o/k 40, bayan Madawada'nın yerli üç şahıstan bir 1 mina gümüş, 15 çuval buğday, 15 çuval arpa ve 60 adet ekmek alacağı ile ilgilidir. Metnin ilgili satırları şöyledir:...⁴⁾1 ma-na KÛ.BABBAR 30 na-ru-uq ⁵⁾1/2 ŠE 1/2 GÍG 60 NİNDA ⁶⁾i-é-er Ta-mu-ri-a ⁷⁾Ta-li-a ⁸⁾ù Ia-ta-al-kà ⁹⁾a-ší-tí-šu ¹⁰⁾Ma-da-wa-da tí-šu...⁴⁻¹⁰⁾ Madawada Tamuria, Talia ve karısı İatalka'dan 1 mina gümüş, yarısı arpa yarısı buğday 30 çuval (tahılı) ve 60 ekmek alacaklıdır.”(Albayrak, 1998 : 4-6).

Madawada'ya ait olan diğer Kt. o/k 64 numaralı belgede ise Madawada'nın arpa, buğday, sığır ve ekmek alacaklı olduğu konu edilmektedir. Metnin tamamı şöyledir:

¹)3 ma-na KÙ. BABBBAR i-é-er ²)Ku-bi-da-a-šu ù ³)A-zu-ul-ša / a-ší-tí-šu ⁴)Ma-da-wa-da tí-šu ⁵)a-na 2 ma-na KÙ. BABBAR 1 ma-na ⁶)KÙ. BABBAR ší-ib-tám ú-ša-áb ⁷)a-na 1 ma-na KÙBABBAR ⁸)10 na-ru-uq še-am ⁹)10 na-ru-uq ar-ša-tim ¹⁰)1 GUD ma-ar-a-am ¹¹)ù 60 NINDA ¹²)ŠU. NÍGÍN 4 ma-na KÙ. BABBAR ¹³)ù 20 na-ru-uq ¹⁴)mì-iš-lu-um še-um ¹⁵)mì-iš-lám ar-ša-tim ¹⁶) i-na a-ar-pì-a ¹⁷)i-da-ší-im ¹⁸)IGI Ta-am-ar-a ¹⁹)IGI Ku-ur-ša ²⁰)IGI En-na-Sú-en₆ ²¹)IGI Šu-bu-nu-ma-[an] ²²)i-na kà-ar-pí-tim ²³)ša Ma-dá-wa-dá ²⁴)i-ma-da-ad. ¹⁻⁴)Madawada Kubidašu ve onun karısı Azulša'dan 3 mina gümüş alacaktır. ⁵⁻⁶) 2 mina gümüş için 1 mina gümüş ilave edecekler. ⁷⁻¹⁰) 1 mina gümüşü 10 çuval arpayı, 10 çuval buğdayı, 1 besili sığırı ¹¹⁻¹⁵) ve 60 ekmeği, (olmak üzere) toplam 4 mina gümüşü ve 20 çuval yarısı arpa, yarısı buğdayı ¹⁶⁻¹⁷) hasat mevsiminde ona (Madawada'ya) verecek. ¹⁸⁻²¹) Şahit Tāmara, şahit Kurša, şahit Enna-Su'en, şahit Šubunuman. ²²⁻²⁴)Madawada'nın ölçü kabı ile ölçecek." (Albayrak, 1998: 7-9).

Madawada'nın bir başka ticari faaliyetini gösteren Kt. o/k 81 numaralı belge, tüccar Madawada'nın Asurlu İdi-Aššur ile, Peruwa'dan ortak alacakları tahıl konusunda düzenlenmiştir. Metnin ilgili şöyledir: ¹)6 na-ru-uq ²)ù 3 kà-ar-pé-e ³)mì-iš-lam a[r-ša-ti]m ⁴)mì-iš-lam še-[a]m ⁵)i- é-er Pé-r[u-a]! ⁶)Ma-da-wa-da ⁷)ù İ-dí-A-šur ⁸)il-šu-ú ⁹)[i]-na a-ar-pí-im ¹⁰)i-kà-ar-pá-tim ¹¹)ša Ma-da-wa-da ¹²)i-ma-da-ad ¹³)IGI Puzur₄-İštar ¹⁴)IGI Pè-ru-a ¹⁵)ša kà-nu-ú-e. ¹⁻⁸)Perua'nın üzerinde Madawada ve İdi-Aššur'un 6 çuval ve 3 kap yarısı buğday, yarısı arpa (olmak üzere) alacaklıdırlar. ⁹⁻¹²)Hasat zamanında Madawada'nın ölçü kabı ile ölçecek." (Albayrak, 1998: 9-10).

Yine Šasahšušar adlı yerli bayanın Asurlu bir tüccar olan kocası Aššur-nādā adına ticari işleri yürütmeye yetkili olduğunu görmekteyiz. Bu hususta kocasına yazdığı mektup olan AKT I,15 numaralı belge önemlidir. Söz konusu belgede, Šasahšušar tahsilât, tevdiat ve ev işleri, vekillerinin bu husustaki faaliyetleri hakkında kocasını bilgilendirmektedir. Metnin tahılla ilgili satırları şu şekildedir: ¹⁰)4 na-ru-uq še-am É Ku-du-bi-iš ¹¹)ub-lu-nim a-na-kam am-hu-ur-ma... ¹³)3 na-ru-uq GÍÍG ¹⁴)É Ká-ü-ba-a ub-lu-nim ¹⁵) ù mì-ma ú-lá i-dí-nu-nim. ¹⁰⁻¹¹)Kudubiš âilesi(nden) 4 çuval arpayı getirdiler; burada kabul ettim ¹¹⁻¹⁵) ve Kaubâ ailesinden..., 3 çuval buğdayı getirdiler ve bana hiçbir şey vermediler."(Bilgiç vd, 1990 : 32-33).

Kültepe metinlerinde tahılların miras yoluyla şahıslara bırakıldığını da görmekteyiz. Bunlardan biri olan ve A. Kuzuoğlu'ndan naklettiğimiz TC III, 6616 no'lu vesika, Enlil-baninin ölen teyzesinden kalanlar için lli[]'ya yazdığı ve bu konuda kendisini bilgilendirmesini istediği mektuba, lli[]'nın verdiği cevabı içeren bir mektuptur. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹³) lu UD.KA.BAR ¹⁴)lu ba-pí-ri-e ¹⁵) ù

li-im 5 ¹⁶⁾me-at še-am té-zi-ib: “hem bronz, hem bira mayalarını hem de 1500 hububatı bıraktı.”.Bu vesikada; ölen bayanın, bronzun yanında hem bira mayası hem de 1500 e'um bıraktığı anlaşılmaktadır. Vesikanın 16. satırında geçen 1500 *še'um* tabiri dikkat çekicidir. Burada *še'um*'un hangi ölçü tabiri ile ifade edildiği anlaşılamamaktadır. Eğer 1500 çuval (*naruq*) olursa yaklaşık 4500 kg. etmektedir ki bu büyük bir miktardır. Ölçü birimi *karpatum* (bir *naruq*'un 1/4'ü) ise bu da yaklaşık 1500 kg. eder. Her iki ölçü biriminden çıkan sonuç, ölen bayanın diğer bıraktıkları ile zengin bir kadın olduğudur (Kuzuoğlu, 2004: 8).

İ.Albayrak'tan naklettiğimiz EL 287 (Jena 369) metninde ise miktarı belli olmayan tahıl, bunun dışında erkek ve kadın kölelerin miras yoluyla bırakıldığını görmekteyiz. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹⁸⁾....šî-tám lu ú tá-tám ¹⁹⁾lu am-tâm lı [wa]rdam ²⁰⁾lı zi-i[t]-l[ám] a-ma-lá ²¹⁾šî-ma-at a-bi₄-šu-nu ²²⁾i-zıı-zıı . ¹⁸⁻²²⁾ Geriye kalan hem tahılı, hem kadın köleyi, hem erkek köleyi hem (de diğer miras) hissesini babalarının vasiyetine göre paylaşacaklar” (Albayrak, 2000: 4).

Günümüzde olduğu gibi bu dönem Anadolu yaşamında da arpa ve buğday gibi tarımsal ürünlerin temel besin kaynaklarını oluşturduğu görmekteyiz. Anadolu insanı yetiştirdiği arpa ve buğdayı mutfağının başköşesinde tutarken elde ettiği tarımsal ürünün fazlasını satarak ya da borcuna karşılık bir değişim aracı olarak kullanıp hayatında yer vermiştir. Aynı zamanda arpa ve buğdayın temel haliyle yetinmemiş, onlardan başta ekme olmak üzere bira ve bulgur yaparak besin dünyasını zenginleştirmiştir.

1.2.3.Tahılların Tüketim Biçimleri

1.2.3.1.Ekmek

İnsanoğlu tarım ürünlerini hayatına dahil ettiğinden bu yana bu ürünlerden çeşitli formatlar çıkarma yoluna giderek kendisine bir besin halkası oluşturmaya çalışmıştır. Şüphesiz bu besin halkasında tahıllardan elde edilen en önemli besin maddesi ekmektir. Ekmek metinlerde sıkça Sümerce *NINDA* ideogramı ile geçerken –ki bu durum Hitit metinlerinde de aynıdır- bazı metinlerde Akadca şekli olan *akalu* (CDA A,s:9) ya da *aklu* (CAD A/I,S:238) olarak da geçmektedir.

Ayrıca metinlerde *kukkum*¹⁹⁾ ve *tahšimum*²⁰⁾ gibi ekmek türleri de kayıtlıdır. Yine V. Donbaz'ın ekmeği konu alan makalesinde yer verdiği ICK I, 181 numaralı belgede *kukku* ve *tahšimum* ekmek türleri geçerken, bilim adamı *NINDA kirrum* ifadesiyle

¹⁹⁾ Bkz. CAD K,s.498;CDA K,s.165.

²⁰⁾ Bkz. CAD T,s.54;CDA T,394.

geçen ekmeğe *kirrum* “yolculuk, kervan” kelimesinden yola çıkarak “yolculuk için ayrılmış ekmeğe” anlamını vermektedir. (Donbaz, 1989: 91–97).

Ekmek, geçtiği metinlerde genellikle soğan, et ve diğer bazı besin maddeleriyle birlikte kaydedilmiştir. Kültepe tabletleri arasında, ekmeğin, bir hizmetin karşılığı veya erzak olarak da, bazı kimselere dağıtıldığını gösteren, ancak niçin düzenledikleri tam anlaşılamayan, bir tür tayın listesi olarak adlandırabilecek belgeler de bulunmaktadır (Albayrak, 2003: 61).

Bazı metinlerde borcun faizi olarak ekmeğe ödendiği görülmektedir. Bu konuda bilgi veren Kt. d/k 34b numaralı metnin ilgili satırları şöyledir: ⁸⁾.....šu-ma ⁹⁾ ú-lá-iš-qú-lu ¹⁰⁾12 GÍN KÙ.BABBAR 2 UDU HIA sú-pu ¹¹⁾ me-at NINDA sí-ib-tám ¹²⁾ i-na ITU.KAM ús-bu “.... Eğer tartmazlarsa, ayda 12 sheqel gümüşü, 2 beyaz koyunu (ve) yüz ekmeği faiz (olarak) tartacaklar” (Albayrak, 2003: 61, n:13). Burada belki de koyun ve ekmeğin bedelinden söz edilmektedir. Özellikle koyun cinsinin belirtilmiş olması bu tür nesnelere halk arasında belirlenmiş bir bedelinin olduğunu akla getirmektedir. Zira Kt. 88/k 71 numaralı metinde ekmeğin fiyatı da açıkça belirtilmiştir.

L.G. Gökçek ve R. Kuzuoğlu’dan naklettiğimiz CK I, 130 no’lu borç mukavelesinde ise Haštati ve Haštati’nin karısı Šaharlia’nın, Narkube’ye olan 6 sheqel gümüş tutarındaki borcun, 4 çuval še’um ve 10 ekmeğe ile karşılanacağı ifade edilmektedir ¹⁾6 GÍN KÙ.BABBAR ²⁾i-té-er / Ha-áš-ta-tí ³⁾Ša-ha-ar-lí ⁴⁾a-ša-at / Ha-áš-ta-ti ⁵⁾Na-ar-Ku-be i-šu ⁶⁾4 na-ru-uq[.....] ⁹⁾še-am /10 NINDA <i>-dan” (Gökçek ve Kuzuoğlu, 2003 : 381).

Metinlerde ekmeğe için ödenen fiyatlar hakkında da bilgi bulmak mümkündür. Bir masraf listesi olan Kt. 88/k 71 numaralı belgede 2 ekmeğe için 1/2 sheqel, 3 ekmeğe için 2/3 sheqel 15 uştet tartıldığından bahsedilmektedir. “...⁴⁹⁾ar-ku-us₄ 1/2 ma-na GÍN a-na 2 ki-re-en₆... ⁵²⁾2/3 GÍN 15 ŠE a-na 3 ki-ratim...” (Albayrak, 2002: 2–4).

L.G. Gökçek’ten naklettiğimiz BİN 4, 203, BİN 4, 157, CCT 1, 29 no’lu belgelerde de ekmeğe için ödenen fiyatlar kaydedilmiştir. Koyun fiyatlarının da bulunduğu BİN 4, 203 numaralı vesikada ekmeğin fiyatı 1/2 ve 2 1/3 sheqel gümüştür. BİN 4, 157 numaralı belgede NINDA ideogramı ile belirtilen ekmeğin fiyatı ise 1/2 GÍN 15 ŠE gümüş olarak ifade edilmiştir. CCT 1, 29 numaralı vesikada ise Asur’dan Kaniş’e yapılan seyahat esnasında bir takım ticaret mallarının Tegarama, Zalpa, Harana, Wiluşna ve Paradum gibi wabartumlarda pazarlandığı ifade edilmektedir. Harana’daki ekmeğe ve han ücretlerini de gösteren bu belgede ekmeğelerin ve han kirasının bedeli 3 1/6 sheqel gümüştür. Aynı belgenin 22. satırında ise ekmeğin fiyatı kalay üzerinden ifade

edilmiştir. Bu satırda ekmeğin fiyatı 10 Şeşel kalaydır (Gökçek, 1998: 95).

Ekmek ve tablet pişirmekle doğrudan ilgisi bulunan ve Kültepe kazılarında ortaya çıkarılan fırınların çoğu, ateşe mukavim bazalt molozlarıyla örülmüş, içleri ve dışları çamurla sıvanmıştır. Pek azı kerpiç örgülüdür. Yuvarlak kaideli basık arı kovanı biçimindeki fırınlar kubbelidir. Kārum'da her dört yapı katında da fırınların teknik ve şekilleri değişmemiştir (Özgüç, 1959: 40).

1.2.3.2.Bira

Bira insanoğlunun tahıllardan özellikle arpadan ürettiği en eski içeceklerden biridir. Biranın hangi medeniyet tarafından bulunduğu ise tartışmalıdır. Bununla beraber biranın ilk Mezopotamya'da üretildiği düşünülmektedir. Şüphesiz bunda bira ile ilgili pek çok Sumerce belgenin bulunması etkilidir. Hatta bu belgelere dayanarak biranın ilk Sumerler tarafından üretildiği savunulmaktadır. Sumerlilerin hayatında biranın önemli bir yeri olduğu Sumer mitolojisinden de anlaşılmaktadır. Gılgamış Destanında ve özellikle Bira Tanrıçası Ninkasiye yazılmış olan şiirde biranın Sumer toplum hayatına yansımalarını görmek mümkündür. Ancak bütün bunlara rağmen Sumerlilerin Mezopotamya'ya gelmeden önceki yerli halkında birayı bildiği belki de Sumerlerin bira yapımını onlardan öğrenmiş olabilecekleri göz ardı edilmemelidir.

Bira sadece Sumerliler tarafından tüketilen bir içecek değildir. Babillerin yirmi çeşit bira imal ettikleri ve hatta Mısır'a bira ihraç ettikleri bilinmektedir. Biracılık sanatında usta olan Babiller birayı buğday, beyaz ve siyah arpa ile baldan yapmışlardır. Ürettikleri yirmi çeşit biradan sekizi pūr emmerden (bir buğday çeşidi), sekizi yalnız aromadan ve dördü çeşitli tahılların karışımından yapılmıştır. Babiller zamanında bira bulanıktır ve filtre edilmemektedir. *Kassi* (siyah bira), *kassag* (kaliteli siyah bira), *kassig* (kırmızı bira), *kassaga-saan* (en kaliteli, ödüllü bira) gibi bira çeşitleri söz konusudur. Sümerlerde olduğu gibi, Babillerde de bira yapımı ev sanatıdır. Evde yapılan bira, *bit sikari* (bira dükkânı) adı verilen yerlerde ürün (arpa) karşılığı satılmaktadır. Yine Sümerlere benzer şekilde, bira evde yapıldığı için, bira yapanlar kadınlardır. Ayrıca Hammurabi Yasaları'nın 108–111. maddelerinde doğrudan birayla ilgili hükümler de vardır (Eren, 2005: 33). Diğer taraftan Kültepe metinlerinde, Sumerce *KAS* ya da Akadca *šikarum* olarak ifade edilen biranın Mezopotamya'da olduğu gibi Anadolu'da da en çok tüketilen içeceklerin başında geldiği muhakkaktır.

Bira ekmeği ve bira maltına yapılan ödemelerinde gösterildiği bir masraf listesi olan Kt. 88/k 71 numaralı belgenin ilgili satırları şöyledir: ¹²⁾ 4 1/2 GÍN a-na ¹³⁾2 na-ru-
uq ù 1 DUG bu-uq-lim áš-qúl ¹⁴⁾4 GÍN a-na 2 na-ru-uq ba-pí-ri-im ¹⁵⁾áš-qúl... ¹²⁻¹⁵⁾4

1/2 ŧeql, 2 çuval ve 1 kap bira maltı için tarttım. 4 ŧeql, 2 çuval bira ekmeği için tarttım...” (Albayrak,2002:2–3). Bira kasesinin kaydedildiği Kt. o/k 120 no’lu tabletin ilgili satırları ŧoyledir: ...³⁾2/3 GÍN ŧi-im⁴⁾ki-ri-im i-nu-mi? “³⁻⁴⁾2/3 ŧeql bira kâsesinin fiyatıdır” (Öz ve Albayrak, 2005: 7).

Diğer taraftan Hammurabi Kanunu’nun 108–111.maddeleri²¹ biracı kadınlarla ilgili hükümleri içermesi ve söz konusu kanun maddelerinde hiç erkeklerden bahsedilmemesi, Mezopotamya’da biracılığın geliŧmiŧ bir meslek olduğunu ve bu mesleğin daha çok kadınlar tarafından icra edildiğini düşündürmektedir. Bu bağlamda biracılıkla uğraŧtıđı düşünölen Akadia’nın, kardeŧi Hunia’ya yazdığı mektup olan Kt. n/k 1372’de kendisine âit paranın gönderilmesini istedikten baŧka, ŧunları da yazmaktadır: ¹²⁾ŧe-am ki-lá as-pu-uk-ma..... ²¹⁾a ba-pi-ri-im ²²⁾ŧa ta-ás-pu-ra-ni ŧe-um ²³⁾lá da-mi-iq la e-pá-ás “Bütün arpayı depo ettim.....Bana bira mayası için gönderdiğin arpa iyi değildir; (onu) kullanmayacağım” (Günbattı, 1994 : 197). Yine bu bilgiler doğrultusunda biranın Anadolu’nun yerli halkı tarafından da yapılmıŧ ve tüketilmiŧ olduğu ŧüphesizdir.

Biranın Asurlu bir bayan tarafından yapıldığını gösteren, İlabrat-bāni'nin, Hanana ve Uŧur-ŧa-Assur’a yazdığı mektupta olan AKT II, 26 da, satın alınan arpanın bira ekmeği yapılması için Tariŧ-mātum adlı Asurlu bayana verilmesi istenmektedir. Metnin ilgili satırları ŧoyledir: ¹⁶⁾a-na ma-lá té-er-ti-a ŧe-am ¹⁷⁾lu ta-áš -a-ma bu-uq-lam ¹⁸⁾ba-pi-ra-am-ma té-pu-uŧ. “^{16- 18} emrim gereğince tahılı satın alınız ki o kadın o imlendirilmiŧ arpayı ve bira mayasını yapacak.” (Bilgiç ve Bayram, 1995: 50–51)

A. Kuzuođlu’ndan naklettiğimiz CCT III, 25 ve CCT III, 2013 numaralı vesikalar bira mayası ile ilgilidir. Taram-kubi adlı bayanın, kocası Ina’ya yazdığı CCT III, 25 no’lu mektupta: hazırlamıŧ olduğu bira mayasının eskimiŧ olduğundan bahsetmektedir. ¹⁴⁾ú-řá-řám a-pá-ni-ká li-iŧ-pu-ku-ni-kum ¹⁵⁾ba-pi-ra-am ŧa e-pu-ŧa-kun-ni ¹⁶⁾il₅-té-bi₄-ir. “Senin huzurunda uştatım’u benim için sana yığsınlar. Senin için hazırlanmıŧ olan bira mayası eskimiŧtir (bayatlamıŧtır)”. CCT III, 2013’de ise Lamassi, kocası Puŧi-kin’in yazmıŧ olduğu mektuba cevaben, daha önce hazırlamasını istediği bira mayasının hazır ve mükemmel olduğunu söylemektedir. ³⁶⁾.....ba-pi-ri ŧa ta-áš-pu-ra-ni ³⁷⁾ba-pi-ru-um wa-dí e-pi-iŧ ŧa-ak-lu-lu. “Senin bana yazmıŧ olduğun bira mayasına gelince; yalnızca bira mayası hazır ve mükemmeldir” (Kuzuođlu, 2004: 7).

²¹ Bu kanun maddeleri ile ilgili olarak bkz. Mebrure Tosun – Kadriye Yalvaç (2002), Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-ŧaduqua Fermanı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Bira için ödenen fiyatlarada metinlerde rastlanmaktadır. Çeşitli ödemelerin listesini içeren Kt. 92/k 440 nolu vesikada Belilinia'ya 13 mina (bakırın) bira mayası için verildiği kaydedilmektedir. ⁹⁾13 ma-na ¹⁰⁾a-na ba- pí -ri-im ¹¹⁾a-dí-in: “13 mina'yı (bakır) bira mayası için verdim.” (Kuzuğolu, 2004: 6). L.G. Gökçek'ten naklettiğimiz CCT I, 23 de ise 42 adet bira mayasının fiyatı 12 seqel gümüş olarak ifade edilmiştir. Bu cümleden 1 adet bira mayasının yaklaşık 0,3 seqel gümüş olduğu anlaşılmaktadır. “... ¹⁹⁾12 GÍN KÙ. BABBAR ²⁰⁾ši-im 42 ba-pí-ri...” (Gökçek, 1998: 96).

Tabletlerde, Koloni dönemi insanların birkaç çeşit bira yapabildiklerini gösteren bilgiler mevcuttur. Bunlar: *marnuātum-birasi*²², *mazītum-birasi*²³ ve *tabalātum*²⁴ birasıdır. İ.Albayrak'tan naklettiğimiz KTH 35 numaralı belgede, 9 çuval tahılın, çeşitli amaçlarla dağıtımı yapılırken bu üç çeşit bira da sıralanmıştır. Metnin ilgili satırları şöyledir: ⁸⁾2 DUG ma-zi-tám i-dí-nu ⁹⁾1 DUG a-na ma-ar-nu-a-tim ¹⁰⁾2 DUG ta-ba-lá-tim n ¹¹⁾i-dí-nu ¹²⁾½ DUG bu-uq-lam ¹²⁾uš-pá-i-lu. “¹⁻¹²⁾ 1 kap marnuātum-birasi için, 2 kap tabalātum birası için, 2 kap mazītum-birasi içindir.” (Albayrak, 2003: 64, n: 28)

Biranın bazı durumlarda buğdaydan yapıldığı ve yapım aşamasında içerisine un da koyulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim A. Kuzuğolu'ndan naklettiğimiz CCT III, 7b-8a nolu vesikada muhtemelen biracılıkla uğraşan bir bayanın gönderilmesi, buğdayın istihkak olarak verilmesi ve bira mayasının kesinlikle ilave edilmemesi istenmektedir.²⁹⁾ am-tám ša-hi-za-ma ³⁰⁾GIG la-bi₄-ra-tim ³¹⁾a-na ku-ru-ma-tim ³²⁾li-dí-na ba-pi-ra-am ³³⁾mì-ma lá tū-ša-áb. “Kadını gönderiniz. Eski buğdayı istihkak olarak veriniz. Bira mayasını hiç bir şekilde ilave etmeyin.” (Kuzuğolu, 2004: 9). Ayrıca Šu-lštar'ın, karısı Azu'ya yazdığı maya, bira mayası ve unun hazırlanması ve bunlarla ilgili harcamaların verildiği Kt. 92/k 302 no'lu metinde; ¹⁵⁾bu-uq-lu-um ¹⁶⁾ba-pí-ru-um ù qé-mu-um ¹⁷⁾li-im-hu-ra-ni: “Benim için maya, bira mayası ve un hazırlasın” denilmektedir (Kuzuğolu, 2004 : 6).

1.2.3.3.Bulgur

Metinlerimizde *hašlatum* olarak geçen hububat türü hakkında ise, yeteri kadar değerlendirme yapma imkânı bulunmamaktadır. Bu kelime, daha çok “kırmak” anlamında olan *hašālu* fiili ile alakalandırılmaktadır. A.M. Ulshöfer, Die Altassyrischen Privaturkitnden adlı eserinde, bu kelimeyi “bulgur” olarak tercüme etmiştir. *Hašlātum*, yerli şahıslar arasında yapılmış mukaveleler olan Kt. f/k 62 ve Kt. f/k 60 no'lu

²² Bkz. CAD M/I,s:284;CDA M,s:198.

²³ Bkz. CAD M/I,s:439; CDA M,s:205.

²⁴ Bkz.CAD T,s:10;CDA T,s:392.

belgelerde *še'um* ile birlikte geçerken, Kt. h/k 333'de *aršatum* ile birlikte zikredilmişlerdir (Gökçek ve Kuzuoğlu, 2003: 382) . Ayrıca Kültepe'de yapılan kazılarda öğütme taşlarının bulunması tahılların sürtülerek ya da ezilerek bulgur, un, kırık arpa gibi çeşitli formlara getirilip tüketildiğini desteklemektedir.

Nitekim buna paralel olarak K. Balkan Kt. f/k 62 numaralı metinde geçen *hašlatum* kelimesini “dövülerek kabukları ezilmiş buğday” şeklinde ifade etmektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir: “¹)1 na-ru-uq ŠE-am ²)1 na-ru-uq ³) ha- áš-lá-tim ⁴) i-šé-er ⁵)Lu-lu-ú ⁶) ù Ha-pu-a-ni-kà ⁷) Ša-ak-du-nu-a <i-šu>... ¹⁻⁷) Lulu ve eşi (?) Hapua-nika 1 çuval arpa, 1 çuval bulguru Šakdunua'ya borçludur....” (Balkan, 1974: 38)

Bulgur ile ilgili olarak Kt. f/k 60 numaralı metnin ilgili satırları ise şöyledir: “¹)4 na-ru-uq ŠE-am 2na-ru-uq ³)ha-áš-la-tim za-ar-a-am ⁴)Pe-ru-wa a-na ⁵) Tù-tù-p[í-a-l]á ⁶) i-da-an-ma... ¹⁻⁶) Peruwa 4 çuval arpayı, 2 çuval elenmiş (savrulmuş) bulguru Tutupiala'ya verecek...” Buğday ve bulgur için ödenen fiyatları gösteren Kt. h/k 333 numaralı belgenin ilgili satırlarında: ¹)4 na-ru-uq ²) ar-ša-tum ³)ši-na na-ru-uq ⁴) ha- áš-lá-tum ⁵)11 LÁ 1/4 GÍN KÙ. BABBAR ⁶)ši-im-šu-nu⁷) áš-qú-ul “¹⁻⁷) 11'den 1/4 şeqel eksik gümüşü, 4 çuval buğday, 2 çuval bulgurun fiyatı için ödedim ” ifadeleri kayıtlıdır (Balkan, 1974: 38, n: 34). Kt. 88/k 71 numaralı masraf listesinde bulgur için ödenen fiyat yarım şeqeldir. ³⁵)1/2 GÍN a-na 1 DUG ha-áš-lá-tim ³⁶) áš-qúl... “³⁵⁻³⁶)1/2 şeqel 1 kap bulgur için tarttım...”(Albayrak, 2002: 2-3).

1.2.4. Sebze Tarımı

1.2.4.1. Soğan

Sözlüklerde (CAD Š/III, s.274; CDA Š,384) soğan anlamı verilen “*šumku*” Kültepe metinlerde en sık geçen sebze olup üretimi ve ticareti tahıllarda olduğu gibi yerlilerin elindedir. Yine Mezopotam'ya kaynaklarında *SUM* yazılışıyla görülen soğanın çeşitleri de bilinmektedir. Bunlar ise *SUM.BABBAR* “açık renkli soğanlar”, *SUM.GUD* “ilkbahar soğanı”, *SUM.KUR* “dağ soğanı”, *SUM.^dUTU* “yaz soğanı” şeklindedir (Donbaz, 1999 : 149-150).

Soğan miktarlarının paylaşımıyla ilgili bilgilerin bulunduğu, Kt. 89/k 367 numaralı belgenin ilgili satırları şöyledir: ¹)2 na-ru-uq šu-um-ki ²) 8 na-ru-uq šu-um-ku-ma ³) 4 na-ru-uq šu-um-ku ⁴)ša 1 1/2 ma-na KÙ. BABBAR šu-um-ku ⁵)iš-tù Ta-ba-ar-ri-ış ni-il₅-qi ⁶)20 na-ru-uq šu-um-ku is-tù ⁷)A-li-li ša šú-ba-te ni-zu-a-az ⁸)3 na-ru-uq šu-um-ki ⁹) 3 na-ru-uq za-ar- ú iš-tù ¹⁰) Tu-ut-ha-li-a ni-zu-a-az ¹¹)iš-tù Bu-ru-a-áš-na 4 na-ru-uq ¹²)šü-um-ki ú a-ha-am-ma ¹³)šü-um-ki e-šu-tí ša 9 GÍN KÙ.BABBAR ¹⁴)Tù-ut-

ha-li-a ú a-na-ku 15) ni-zu-zu-nu... ⁴⁻⁵⁾ 2 çuval soğanı, 8 çuval soğanı ve 1 1/2 mina gümüş (fiyatındaki) 4 çuval soğanı, Tabarriş ile aldık. ⁶⁻¹⁰⁾ 20 çuval soğanı, kumaşlara karşılık Alili ile paylaşacağız. 3 çuval soğanı, 3 çuval soğan tohumunu Tuthalia ile paylaşacağız. ¹¹⁻¹⁵⁾ Buruaşna ile 4 çuval soğanı, 9 şeşel gümüş fiyatındaki soğanları, Tuthalia ve ben paylaştık...” (Donbaz, 1999: 150–153). Söz konusu metinden soğanın çuvallarla satın alınmasına dayanarak soğanın ucuz ve herkes tarafından tüketilen bir besin maddesi olduğunu ifade etmek yanlış olmaz.

Günümüzde yeşil, kuru (kırmızı, beyaz), yabani vs. olarak adlandırılan soğan çeşitlerini Kültepe metinlerinde bulmak mümkün değildir. Ancak Anadolu'nun her yerinde yetişme olanağı bulunan soğanın bu dönemde de çeşitli türlerde yetişebilmiş olması muhtemeldir. Nitekim kendinden önce gelen Kültepe dönemiyle sıkı bir kültürel bağı olan Hitit döneminde soğan dışında kök ve gövdesi yenen yani soğanlı bitkiler diyebileceğimiz pırasa ve sarımsak gibi sebzeler de bilinmektedir. Dışarıdan gelerek Anadolu'ya yerleşen ve birçok konuda yerel Anadolu kültür mirasından pay sahibi olan Hititler kadar bu dönem insanların da bu sebzeleri biliyor olmaları kaçınılmazdır. Buna rağmen metinlerde sadece bir yerde bir tür soğan çeşidinden bahsedilmektedir.

şuhu/atinnum'a sözlüklerde (CAD Ş/II, s: 204,274; CDA, s:380) “bir soğan türü” anlamı verilmektedir. *şuhu/atinnum* ile ilgili olarak CAD Ş/II, s.205'den naklettiğimiz OEP 27,6'nın 13. satırından şunları okuyoruz: ¹³⁾ şu-u[m]-ki ú şu-hu-[t]í=ni [şé-b]i₄-lam... ¹³⁾ Soğanları ve *şuhu/atinnum* (cinsi) soğanı bana [gön]der...”

Yine bazı metinlerden soğanlara ödenen fiyatları bilmekteyiz. Bir masraf listesi olan Kt. 88/k 71'de soğan için, 1/3 şeşel ödenmiştir. Metnin ilgili satırları şöyledir: ³⁴⁾ 1/3 GÍN a-na şu-um-ki ³⁵⁾ áş-qúl... ³⁴⁻³⁵⁾ 1/3 şeşel, soğan için tarttım...” (Albayrak, 2002 : 2-3). L.G. Gökçek'ten naklettiğimiz BİN 4, 162'de ise, 2 kap soğanın fiyatı olarak 1,5 şeşel gümüş verildiği görülmektedir. Tablet'in ilgili satırları şöyledir: ¹³⁾ ... 2 kà-ar-pi-im ¹⁴⁾ şu-um-ke 1 1/2 GÍN KÙ.BABBAR ši-im-ši-ri-im... ¹³⁻¹⁴⁾ ...2 kap soğanın fiyatı 1 1/2 şeşel gümüştür...” (Gökçek, 1998: 97).

1.2.4.2. Kişšanum

Kiřšanum'a sözlüklerde (CAD K, s: 456; CDA, s: 162) “baklagillerden bir bitki, sebze” anlamı verilmektedir. Yine sözlüklerde bu kelimenin Sumer metinlerinde geçen *A.ŠÀ ki-ša-nu* (*A.ŠÀ appānu*, *GÚ.GAL*, *GÚ.TUR*) ile benzerliğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca Hitit metinlerinde de *GÚ.GAL*=fasulye *GÚ.TUR*= mercimek, bezelye olarak tanımlanmaktadır. Bu ifadelere paralel olarak K. Balkan'ın soru işareti ile “mercimek” anlamını verdiği ve Kt. g/k 18 numaralı belgede neşrettiği *kiřšanum*; arpa, bulgur,

kurutulmuş arpa ile birlikte geçmektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir: ⁹⁾11 na-ru-uq ¹⁰⁾ ŠE-am 6 na-ru-uq ¹¹⁾ ħa-áš-lá-tim ¹²⁾ SE-um kà-lu-šú-um ¹³⁾2 DUG Ì.GIŠ 1 na-ru-uq ¹⁴⁾ ki-ší-ni mi-ma ¹⁵⁾a-nim za-ar-a-am ¹⁶⁾i-na-dí-ú... “⁹⁻¹⁶⁾11 çuval arpayı, 6 çuval bulguru, kurutulmuş (ya da kuruyup büzülmüş) arpayı, 2 kap yağ, 1 çuval kiššinum (mercimek?)...” (Balkan, 1974: 39, n: 34). *Kiššanum* için 1 mina bakır tartıldığını gösteren Kt. o/k 70 numaralı belgenin ilgili satırları ise şöyledir: ¹⁹⁾1 ma-na URUDU a-na ki-ša-nim ²⁰⁾áš-qúl. “¹⁹⁻²⁰⁾ 1 mina bakır kiššanum için tarttım.” (Öz ve Albayrak, 2005: 22–24).

1.2.5.Meyve Tarımı

1.2.5.1.Üzüm Yetiştiriciliği

Şarabın hammaddesi üzüm, birçoklarının ileri sürdüğü gibi Zagros Dağları veya Transkafkasya kökenli değil Anadolu'ludur. Ayrıca Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı'nda Anadolu'dan Filistin'e kadar yayılmıştır (Ünal, 2007: 165). Bununla birlikte coğrafi şartlar gereği Anadolu'nun sahip olduğu volkanik araziler bağcılığın gelişmesinde önemli bir role sahiptir. Birçok volkanik dağ bulunan İç Anadolu bölgemiz (Erciyes Dağı, Karadağ, Karacadağ, Hasan Dağı ve Melendiz Dağı) günümüzde üzüm bağları ve şaraplarıyla ünlüdür. Bölgenin önemli şehirlerinden olan Kayseri'de şehir halkı için önemli bir ekonomik uğraş olan bağcılık²⁵ bu gün genellikle Erciyes ve Ali Dağı eteklerinde yapılmaktadır. Kuşkusuz Orta Anadolu şehirlerinin bu özelliği, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na kadar uzanmaktadır.

Kültepe metinlerinde, üzüm, asma ve aynı zamanda şarap anlamları için Akadca *ki/arānum* (CAD K,s.202; CDA K,s.148) Sumerce ^{GIŠ}GEŠTIN ifadeleri kullanılmaktadır. Ayrıca bu dönemde yerli halk için bağcılığın önemli bir uğraş olduğu metinlere yansıyan zirai tabirlerde de çok net olarak görülmektedir. Nitekim yerliler kendilerine ait borç senetlerinde *ina qitip kirānim* “bağ bozumunda” veya *urki qitip kirānim* “bağ bozumundan sonra” ifadelerini borcun ödeneceği zamanı belirtmek amacıyla çok sık kullanmışlardır. Bunu dışında bir metinde geçen *GAL karānim*= saraya ait bağlardan, şarap üretiminden ve ticaretinden sorumlu bir memur olmalıdır.

Bir tüccarla yerli kadın ve erkekler arasında yapılan AKT I, 4 no'lu vesikada vâde sonu bağ bozumu ile ifâde edilmiştir. Metnin tamamı şöyledir: ¹⁾1/3 ma-na KÙ.BABBAR i-sé-er ²⁾Ma-aḥ-ší-ša-pu-nu-a ù Ni-wa-aḥ-šu-šar um-mu-šu ³⁾ù Ší-wa-na-

²⁵ Kayseri'de bağcılık için bkz. Reşat İzbirak (1947), Kayseri Şehrinin İşleme ve Gelişmesinde Bağcılığın Etkileri, A.Ü.D.T.C.F.D., C. 5, S. 4, Ankara, s. 401–418.

la A-šur-ma-lik i-šu ⁴⁾ a-na qí-tí-ip ⁵⁾ ki-ra-nim ⁶⁾ i-ša-qú-lu ⁷⁾ šu-ma la iš-qú-lu ⁸⁾ 2 GÍN.TA ší-ib-tám ⁹⁾ i-na ITU.KAM ¹⁰⁾ ú-šú-bu ¹¹⁾ IG1 En-um-A-šur ¹²⁾ IGI Puzur₄-A-šur ¹³⁾ IGI Ha-pu-a-la. ¹⁻³⁾ Maḥšišapunua ve annesi Niwaḥšušar ve Šiwanala'nın üzerinde Aššur-mālik'in 1/3 mina gümüşü vardır. ⁴⁻⁶⁾ Bağ bozumunda tediye edecekler. ⁷⁻¹⁰⁾ Eğer tediye etmezlerse ayda ikişer şeql faiz ilâve edecekler. ¹¹⁾ Ennum-Aššur'un huzurunda, ¹²⁾ Puzur-Aššur'un huzurunda, ¹³⁾ Happuala'nın huzurunda (Bilgiç vd, 1990: 19).

92/k 1041 no'lu belge, gümüş olarak alınmış bir borcun, buğday ve hububat olarak ödenmesine dair düzenlenmiştir. Burada Nakilit tarafından İlti ve Inarawan'a verilen 1/2 mana gümüş söz konusudur. Bu bedelin, yine yarısı *aršatum* ve yarısı da *še'um* olarak bağ bozumunda ödenmesi şeklinde karara bağlanmıştır. (¹⁾1/2 ma-na KÙ.BABBAR ²⁾ i-šé-er ³⁾ Na-ki-li-it ⁴⁾ Ì-lí-tí ⁵⁾ ú I-na-ra-wa-an ⁶⁾ KÙ.BABBAR 1/2 ma-na ⁷⁾ še-um mi-iš-lu-um ⁸⁾ ar-ša-tum ⁹⁾ mi-iš-lu-um še-um ¹⁰⁾ i-na qí-tí-ip ¹¹⁾ ki-ra-nim ¹²⁾ a-na Ì-lí-tí ¹³⁾ [ù] I-na-ra-wa-an ¹⁴⁾ [Na]-ki-li-it ¹⁵⁾ [xx] da-an." (Gökçek ve Kuzuoğlu, 2003: 385).

Kt. 85/k 27 numaralı mektupta ise *erbum* olarak getirilen kumaşların karşılığı için 2 tulum şarapta ödenenler arasındadır. Mektup Tuhpia rubām'umdan İtūr-ilī adlı tüccara hitaben yazılmıştır Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹⁷⁾ a-na er-bi₄-im ša tū-šé-bi-lá-ni ¹⁸⁾ 2 zi-qú-qá-tim ša DUG ¹⁹⁾ ki-ra-na-am er-b₄ ²⁰⁾ A-mu-na-ni na-áš-a-kum... ¹⁷⁻²⁰⁾ Senin bana gönderdiğin erbum için, benim erbum'um (un karşılığı olan) 2 tulum şarabı Amunāni sana getirmektedir..." (Günbattı, 1999: 75-79).

Diğer taraftan şarabın konu edildiği birkaç belgeden anlaşıldığına göre, Tegarama, Zalpa, Uršu ve Unipgum şehirleri, herhalde bağıcılığın yaygın olduğu kentlerdi. (Albayrak, 2003: 65). Bu şehirlerden biri olan Tegarama şehri, Tilgarimmu ya da Togarmah isimlerine benzerliğinden dolayı bugünkü Gürün şehrine lokalize edildiği gibi, Yeni Asur Devri krallarından II. Šarru-ken (M.Ö. 721-705) ve Sin-ahheriba (M.Ö. 704-681)'ya ait kitabelerden hareketle Elbistan Ovası'na yerleştirileceği iddia edilmektedir (Şahin, 2004: 36). Şarap üretim merkezlerinden biri olduğu düşünülen Zalpa'nın yeri ise, Kaniş kraliçesi efsanesine dayandırılan fikir ile Kızılırmak'ın Karadeniz'e döküldüğü yerde olabileceği ileri sürülmüştür. Daha sonra ise iki adet Zalpa şehrinin olduğu birinin Bafra yakınlarında İkiztepe olabileceği diğerinin ise Orta Anadolu'nun güneyi olabileceği ifade edilmiştir. Ancak son araştırmaların birinde Acemhöyük'ün Zalpa olacağı ileri sürülmüştür. Bir başka görüşte ise Mari metinlerinde geçen Zalwar şehri ile aynı tutularak, Tilmen Höyüğüne yerleştirilmektedir (Şahin, 2004: 27). L.G. Gökçek'ten naklettiğimiz CCT 1,29 numaralı

metinde çeşitli yer adları ve tüccarların günlük yiyecek ve yakacak masrafları belirtilirken Zalpa'daki şarabın fiyatı 2 şeşel gümüş olarak kaydedilmiştir. Metnin ilgili satırı şöyledir: “¹⁰)2 GÍN KÙ.BABBAR a-ki-ra-nim i-Za-al-pá...”(Gökçek, 1998 : 96).

Söz konusu metinler doğrultusunda bağcılığın Anadolu insanı için önemli olduğunu görmekteyiz. Bu durum sadece çivi yazılı metinler ile değil arkeolojik buluntularla da desteklenmektedir. Yapılan kazılarda üzüm salkımı şeklinde kaplar ve çeşitli biçimlerde meyvelikler ortaya çıkarılmıştır. Nitekim 2006 yılında Kültepe’de yapılan kazılarda Kārum’un I. kat evleri, eski yıllarda bir kısmı açılan duvarlarıyla bağlantı kurularak planlanan açıklığa kavuşturulmuştur. Bu geniş alanın kuzey kesiminde, 2001 yılının önemli Ib yapı katı arşivinin kuzeyinde, kısmen açılan bir yapının, batıya doğru 48 m. uzunluğa erişen kısımları gün ışığına çıkarılmıştır. Kaim duvarlı ve yalnız temelleri korunmuş bu yapının, yalnızca batı ucunda, kalın kireç (horasan?) sıvalı tabanına açılmış dikdörtgen planlı sarnıç “sıralık” olarak nitelendirilirken, bulunan cam ve terra sigilala kırıkları yapının Roma Çağma ait olduğunu açıklığa kavuşturmuştur.²⁶ Bunun dışında ova seviyesinden 2.5 m. yüksekliği olan Karum’da ve onun en yüksek kısımlarındaki üç tarlaya (VIII/d,VII/c,VII/c) bağ kurulmuş ve bu bağlardan iyi neticeler sağlanmıştır (Özgüç, 1950: 10).

1.2.5.2. İncir

tittum şeklinde CAD T/I,s.435 ve CDA T,s.408’de geçen incir, yüksek sıcaklık isteyen soğuğa ve don olaylarına karşı dayanıksız bir meyvedir. Özellikle Akadeniz ikliminin hakim olduğu sıcak yerlerde yetişmektedir. Dolayısıyla bu meyvenin tüketildiği yerlerden biri de sıcak bir iklime sahip olan Mezopotamya’dır. Hatta incir tüketilmekle kalmamış sosyal hayatın bir unsuru haline getirilmiştir. Bu bağlamda Asurluların kullandığı takvim önemlidir. Babil takviminin 4. ayına denk gelen ve “*Sin*” olarak adlandırılan ay, Eski Asur Devri vesikalarında incirlerin olgunlaştığı zaman anlamına gelen “*tinatim*” olarak geçmektedir (Lewy, 1939: 37).

Yine *Tittu/ti’(it)tu* AHw, s. 1363 a’da incir olarak geçmektedir. Metinlerde ise *Tīnātum/ Teinātum* = İncirlerin olgunlaştığı ay ifadesiyle genellikle Asurlu tüccarların kendi aralarında düzenledikleri borç vesikalarında borcun ödeneceği zamanı gösteren bir vade biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. *Tinatim* ve Aşşur-imittī’nin *līmum*²⁷, luğunun tarihleme olarak kullanılan AKT I, 2 no’lu metin şöyledir: ¹) 1 ma-na KÙ.BABBAR ²)i-şé-er E-lá-a ³) ù A-şur-ma-lik ⁴) MAN-A-şur i-şu iş-tù ⁵)ha-muš-tim ša

²⁶ Bkz. <http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=192>.,09.05.2011.

²⁷ Kültepe metinlerinde “*līmum*” Karum Dairesi’nde bir yıllık memuriyet unvanı için kullanılmaktadır.

MAN-A-šür⁶⁾ a-na 7 ħa-am-ša-ti[m]⁷⁾ i-ša-qú-lu šu-ma⁸⁾ lá iš-qú-lu 1 ½ GÍN.T[A]⁹⁾ i-na ITU.KAM ší-ib-tám¹⁰⁾ ú-šú-bu ITU.KAM¹¹⁾ Tí-i-na-tim¹²⁾ li-mu-um¹³⁾ A-šur-i-mì-tí¹⁴⁾ ma-lá-ħu-um KÙ.BABBAR¹⁵⁾ i-qá-qá-ad¹⁶⁾ šál-mi-šu-nu ù¹⁷⁾ ki-ni-šu-nu ra-ki-is¹⁸⁾ IGI I-ku-pi-a¹⁹⁾ IGI Zu-zu-ba-ar.¹⁻⁴⁾ Elâ ve Aššur-mālik'in üzerinde Puzur-Aššur'un 1 mina gümüſü vardır. ⁴⁻⁷⁾ Puzur-Aššur'un ħamuštum²⁸⁾ undan itibaren 7 haftaya kadar tartacaklar. ⁷⁻¹⁰⁾ Eđer tartmazlarsa ayda birer buçuk ſeqel gümüſ faiz ilâve edecekler. ¹⁰⁻¹¹⁾ Tīnātum ayı, ¹²⁻¹⁴⁾ gemici Aššur-imittī'nin līmumu. ¹⁵⁻¹⁷⁾ Gümüſ sağ ve dâim olanların başına bağlanmıştır. ¹⁸⁾ Ikūppīa'nın huzurunda, ¹⁹⁾ Zuzubar'ın huzurunda (Bilgiç vd, 1990: 18).

Borçlu ve alacaklının Asurlu olduđu AKT I,36 no'lu metinde de *Tīnātum* ayı tarihleme olarak kullanılmıştır. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹⁾ 1/3 ma-na 3 GÍN KÙ.BABBAR ²⁾ li-tí SIG₅ ³⁾ i-šé-er ⁴⁾ Ší-li-^dIM⁵⁾ DUMU Na-áp-li-is ⁶⁾ Šu-Ku-bu-um i-šu ⁷⁾ iš-tù ħa-mu-uš-tim ⁸⁾ ša Šu-Nu-nu ⁹⁾ ú Puzur₄-A-šur ¹⁰⁾ a-na ITU.KAM i-ša-qal ¹¹⁾ šu-ma lá iš-qú-ul ¹²⁾ ki-ma a-wa-at ¹³⁾ kâ-ri-im ší-ib-tám ¹⁴⁾ i-na ITU.KAM^{im} ¹⁵⁾ ú-ša-áb ITU.KAM ¹⁶⁾ Té-i-na-tim ¹⁷⁾ li-mu-um A-lá-ħu-um ¹⁸⁾ DUMU Ī-na-aħ-i-lúm... “¹⁻⁶⁾ Šū-Kūbum'un, Naplis'in ođlu Šillī-Adad'da 1/3 mina 3 ſeqel iyi cins liti gümüſü vardır. ⁷⁻¹⁰⁾ Šū-Nunu ve Puzur-Aššur'un ħamuštum'undan itibaren bir aya (kadar) tartacak. ¹¹⁻¹⁵⁾ Eđer ödemezse kārūm dâiresinin hükmü geređince (tespit edilmiş olan) faizi ayda ilâve edecek. ¹⁵⁻¹⁶⁾ Teinātum ayı. ¹⁷⁻¹⁸⁾ Īnaħ-illum' un ođlu Al(i)-aħum'un limum'u...” (Bilgiç vd, 1990: 54–55).

Tīnātum'un bir ay olarak metinlerde tarihleme ſeklinde kullnılması yukarıda ifade ettiđimiz iki metin ile sınırlı deđildir. Bu tarihleme daha birçok Kültepe metninde kullanılmıştır²⁹⁾. Kt. o/k 26 numaralı belgede ise bir vade ifadesi olarak deđil “*eblam ša tīnātum*” olarak karſımıza çıkan *tīnātum*, “incir (ađacından elde edilen ip?) ipi?” ſeklinde tercüme edilmiştir. Metnin ilgili satırı şöyledir: ¹²⁾ [Šu¹]-ma-bi₄ eb-lam ¹³⁾ [š]a té-na-tim ú pá-na-ra-am ¹⁴⁾ [En]-na-A-šur mī-ma a-nim ku-nu-ki-a ¹⁵⁾ [ub]-lu-ni-ki-im... “¹²⁻¹⁵⁾ bir incirden sicimi ve koſum takımını, Enna-Aššur, bütün bunları benim mührümle sana taſımıştır...” (Albayrak, 2006: 91-92).

1.2.5.3. Nar

Kültepe metinlerinde nar “*lurmum*” (CAD L,s.255;CDA L,s.185) ſeklinde geçmektedir. Çok fazla metinde kayıtlı olmayan nar hakkında, CAD L,s.255'ten naklettiğimiz OIP 27, 55 de 210 adet nar için 1 ſeqel gümüſ ödendiği ve nar'ın tane

²⁸⁾ “*ħamuštum*” ise metinlerde Karum Dairesi'nde bir haftalık memuriyet unvanı olarak kullanılmaktadır.

²⁹⁾ Bu metinlerin numaraları için bkz. Şahin (2005), a.g.m., s.441-462.

olarak satıldığı anlaşılmaktadır. ⁵⁷⁾ 2 me-at 10 lu-ur-ma-tim 1 GÍN KÙ.BABBAR ši-im-ši-na...” (CAD L, s. 255).

Nar’ın kayıtlı olduğu bir diğer metin Kt. 92/k 239’da ise, ¹⁴⁾80 lu-ur-ma-tum... ²¹⁾a-na A-sür-i-mi-tí a-dí-in”.¹⁴⁻²¹⁾... 80 nar, ... Aššur-imittî’ye verdim ifadeleri geçmektedir (Veenhof, 2010: 168).

1.2.5.4. Meşe palamudu

Allānum’a sözlüklerde “meşe, meşe palamudu” (AHw, s. 37, CAD A/I,s.354) anlamı verilmektedir. I.J.Gelb *allānum*’un üzerlik olduğunu ve Alishar metinlerinde *ašlākum* “çamaşırıcı” için bundan sabun yapıldığının zikredildiğini belirtmektedir (OIP 27, 25). J.Lewy ise, JAOS 58. 454’de bu kelimenin çam sakızı nevinden bir madde olduğunu söylemektedir (Bilgiç vd, 1990: 19). Bunların dışında yenilebilir bir ceviz türü olabileceği de ifade edilmektedir (Albayrak, 2003 : 64). Ancak *allānum* metinlerde meşe palamudu anlamından daha çok “ITU.KAM *Allānātīm*” “*allānātum* ayı=palamutların olgunlaştığı ve toplandığı ay” şeklinde Asurlu tüccarların kendi aralarında düzenledikleri borç vesikalarında borcun ödeneceği zamanı gösteren bir vade biçimi olarak görülmektedir.

Yine Eski Asur takviminde 6. ay olarak geçen *allānātum*’a “tanrıya şükretme ayı”adı da verilmektedir. Bu takvimde 1. ay bizim Nisan ayımıza denk gelmekte dolayısıyla *allānātum* ayı da Eylül ayına tekabül etmektedir (Lewy, 1939: 40). Günümüzde Eylül ayının hasatların kaldırıldığı ay olduğu göz önüne alınırsa, *allānātum* ayı ile meşe palamutların olgunlaştığı Eylül ayı kastedilmiş olmalıdır.

Allānātum’un tarihleme olarak kullanıldığı AKT I, 3 no’lu metnin ilgili satırları şöyledir: ¹⁾23 1/2 ma-na 3 GÍN ²⁾KÙ.BABBAR şa-ru-pá-am ³⁾ i-şé-er I-ku-nim ⁴⁾A-şur-i-mi-tí i-šu ⁵⁾ i-š-tù ħa-muš-tim ⁶⁾ša ^{d)}MAR.TU-ba-ni ⁷⁾ ù I-ku-nim ⁸⁾a-na 40 ħa-am-ša-tim ⁹⁾ i-ša-qal šu-ma ¹⁰⁾ i-na u₄-mi-šu ¹¹⁾ma-al-ú-tim ¹²⁾lá i-š-qú-ul ¹³⁾1 1/2 GÍN.TA ¹⁴⁾i-na ITU.1.KAM ¹⁵⁾ a-na 1 ma-na-im ¹⁶⁾ ši-ib-tám ú-ša-áb ¹⁷⁾ITU.1.KAM A-lá-na-tim ¹⁸⁾ li-mu-um Sú-kà-li-a... ¹⁻⁴⁾Ikūnum’un üzerinde Ašur-imittî’nin 23 1/2 mina 3 šeqel tasfiye edilmiş gümüşü vardır.⁵⁻⁷⁾ Amurru-bāni ve Ikūnum’un ħamuštum’undan itibaren ⁸⁻⁹⁾ 40 haftaya kadar tartacak. ⁹⁻¹²⁾Eğer gününün doluşunda tartmazsa ¹³⁻¹⁶⁾bir ayda her bir mina’ya birer buçuk šeqel faiz ilâve edecek ¹⁷⁾Allānātum ayı, ¹⁸⁾ Sukkallia’nın limumu ...”(Bilgiç vd, 1990: 18-19).

Toplu bir kayıt belgesi olan ve *allānātum*’un tarihleme olarak görüldüğü AKT II, 6 no’lu metnin ilgili satırları şöyledir:... ⁴⁰⁾1 1/2 ma-na 2 GÍN KÙ.BABBAR i-li-bi₄ Šu-İštar DUMU ⁴¹⁾[İĞİ Šu-ma-a İĞİ İb-ni-lí a-na 20 ħa-am-ša-t[im]⁴²⁾ i-ša-qal šu-ma

lá-iš-qúl 1 1/2 GÍN.TA i[-na] ⁴³⁾ITU.I.KAM a-na 1 ma-na-im ši-ib-tám ú-ša[-áb]
⁴⁴⁾ITU.I.KAM A-lá-na-tim li-mu-um A-al-[DÙG]... ⁴⁰⁾1 1/2 mina 2 šeqel gümüş [x x
 x]'in oğlu Šū-İštar'ın üzerindedir.⁴¹⁾Šumā'nın huzurunda, İbni-ilīnin huzurunda. 20
 hamuštum'a kadar ⁴²⁻⁴³⁾tartacak. Eğer tartmazsa ayd[a] her 1 mina'ya 1 1/2'şer šeqel faizi
 ilâve ede[cek]. ⁴⁴⁾Allānāātum ayı, Āl-[tābum]'un limum'u..." (Bilgiç ve Bayram, 1995:
 9–12). *Allānāātum* ayı daha birçok Kültepe metninde tarihleme olarak kullanılmıştır.³⁰

1.3. KÜLTEPE METİNLERİNDE GEÇEN DİĞER TARIMSAL BESİN MADDELERİ

1.3.1.Bitkisel Yağlar

Yağ, Kültepe metinlerinde oldukça sık geçen bir besin maddesidir. Metinlerde geçen hayvansal ve bitkisel yağlar, *Ì.GIŠ šamnum* “normal yağ”, *Ì.GIŠ t̄ābum* “iyi, ince yağ”, *Ì.GI rēštum*, “birinci kalite yağ ve *Ì.Ì. GIŠ marrurum* “acı, kötü kalite yağ” olmak üzere çeşitli isimler altında zikredilmişlerdir. Bitkisel yağların, büyük oranda susamdan elde edildiği söylenebilir. Koloni döneminde insanların zeytinden yağ elde edebildikleri de tabletlere yansımıştır. Domuz yağı ve kimyon gibi, bazı ihtiyaçların kaydedildiği bir mektupta geçen aşağıdaki ifadeler, zeytini bir meyve olarak zaten bilen Koloni çağı insanların, zeytinyağını da tanıdıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle Akdeniz kıyılarında yetişen zeytin, Koloni Çağı'nda da büyük bir ihtimalle, Anadolu'nun diğer kentlerine, bu bölgelerden getirilmekteydi. Yağlar yalnızca birkaç metinde bir yer adı ile ilişkilendirilmiştir. Bu belgelerde; Asur-yağı, Hahhum-yağı ve Kaniš-yağı şeklinde, yağ üretildiği yerlerin adları ile kaydedilmiştir (Albayrak, 2003: 62–63).

Çeşitli siparişlerin yer aldığı bir tablette “10 kap susam yağını ve 1 1/2 kap birinci kalite arzum-yağının hepsini çocuklar sana taşımaktalar” denilmektedir (Albayrak, 2003 : 62). Kt. 88/k 972'de ise, gümüş, yağ ve 15 kap normal kalitede yağdan bahsedilmektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹⁰⁾ 5 2/3 ma-na KÙ.BABBAR ù ša-am-nam ¹¹⁾15 kà-ar-pá-tim ša-am-nam ¹²⁾ lu ra-bi₄-a-tim lu sa[?]-ha-ra-tim... “5 2/3 mina gümüş ve yağı, ister büyük ister küçük 15 kap normal kalite yağ...” (Donbaz, 2008: 219–222).

Zeytin yağından bahsedilen Kt.o/k 17 numaralı metnin ilgili satırı da şöyledir: ¹⁸⁾1/2 SILÁ Ì.GIŠ sà-ar-dam.....²²⁾šé-bi-lam. “Bana 1/2 kap zeytin yağı gönder!” (Albayrak,2006;84–86). Yine Kt. 92/k 239 numaralı belgede Aššur-imittī'ye verilen

³⁰ Bu metinlerin numaraları için bkz. Şahin (2005), gösterilen yer.

ürünler arasında zeytinyağı da bulunmaktadır. Metnin ilgili satırları şöyledir; ¹⁴⁾...10 ma-na ¹⁵⁾İ.GIŠ šà-ar-dam...²¹⁾ a-na A-šür-i-mi-tí a-di-in. “10 mina zeytinyağ... Aššur-imittî’ye verdim.” (Veenhof, 2010: 168–169).

İ. Albayrak’tan naklettiğimiz CCT IV,18a’da yağ üretim yerleri olan Asur ve Hahhum kaydedilmiştir. Metnin ilgili satırları şöyledir: ²⁴⁾.....lu re-eš₁₅-tám ²⁵⁾ša a-lim^{ki} lu re- eš₁₅ -tám ²⁶⁾ša Ha-hi-im ^{“24-26)} ister Asur’un kaliteli yağından ister Hahhum’un kaliteli yağından”. Kaniš yağından bahsedilen Kt. n/k 1502 numaralı metnin ilgili satırları da şöyledir: ²⁵⁾İ.GIŠ. DU₁₀ GA ša Kà-ni-iš. “Kaniš’in iyi yağı” (Albayrak, 2003: 663, n: 20). Tuhpia’nın da bir yağ üretim merkezi olduğunu gösteren Kt. 92/k 244 no’lu metnin ilgili satırı ise şöyledir: ...³⁾1 ma-na İ.GIŠ ⁴⁾ša Tù-ùh-pí-a... “1 mina Tuhpia yağını...”(Veenhof, 2010: 122).

Yağın besin olarak tüketiminin yanında, insanların yağlanması, parfüm ve bazı tespit edilemeyen amaçlarla kullanıldığı anlaşılmaktadır. İ. Albayrak’tan naklettiğimiz ATHE 64, CCT IV, 18a, KTS II, 40 numaralı belgelerde özellikle Asurlu tüccarların, muhataplarına, kendilerini yağlamak üzere yağ siparişi verdiklerini okumaktayız. (Albayrak, 2003: 62). Bunlardan ATHE 64 numaralı metnin ilgili satırlarında: ⁴⁹⁾İ.GIŠ.HI.A a-na pí-ta-ší-ma šé-bi-lam ⁵⁰⁾İ.GIŠ la i-šu-ú. “Yağları yağlanmam için bana gönder. Burada yağ yoktur.” ; CCT IV 18a’nın ilgili satırlarında: ²³⁾....İ.GIŠ a-na ²⁴⁾pí-ta¹-ší-a lá i-šu lu re- eš₁₅-tám ²⁵⁾ša a-lim^{ki} lu re- eš₁₅-tám ²⁶⁾ša Ha-hi-im tá-ab-táám ²⁷⁾[š]a E.GAL^{lim} i-na a-lá-ki-kà a-na pí-ta-ší-a bí₄ lá-[a]m . ^{“23-27)}...Yağlanmam için yağ yoktur. Hem Asur’un birinci kalite yağını, hem Hahhum’un iyi, (ince) yağını (ve) sarayın tuzunu, gidişinde yağlanmam için bana göndersinler.”; KTS II, 40’ın ilgili satırlarında: ³⁵⁾ İ.GIŠ / a-na pí-ta-ší-a še-bi-lam. “Yağı, yağlanmam için bana gönder.” ifadeleri kayıtlıdır (Albayrak, 2003: 62, n: 15).

Karum’un Ib dönemine ait Kt. 2001/k 325b numaralı belgede ise ailenin rahibe kızı Ziki’nin yağlanmasından bahsedilmektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹⁵⁾... Zi-ki DUMU.MÍ Šál-lim-A-šür ¹⁶⁾DINGIR.NİN ki-ma um-mi-[-šu š]a Ha-ma-lá ¹⁷⁾ú a-ší-[t]í-šu uš-b[a-d]t ¹⁸⁾a[k]-lá-at ú pá-ša-at ¹⁹⁾iš-t[í]-šu-nu... ¹⁵⁻¹⁹⁾Šalim-Aššur’un rahibe kızı Ziki, Hamala ve karısıyla birlikte onun (Hamala’nın) annesi gibi, onlarla oturacak, yiyecek ve yağlanacak (parfümlenecek).” (Albayrak, 2004: 10–11).

1.3.2. Baharatlar

Baharat isimleri metinlerinde sık geçmez. En çok geçen baharat adı, dilimizde hemen hemen aynı söylenişle yaşayan *kamunum*, yani kimyondur. Kumaş ve çeşitli yiyeceklerin sayıldığı bir sipariş listesinde (OIP 27,55) üç çeşit baharatın adı

kaydedilmektedir. Bunlardan ilki yukarıda sözünü ettiğimiz *kamunum*³¹ “kimyon”, diğeri *kisibirritu(m)*³² “kişniş” ve bir kekik türü olduğu zannedilen *kudimmum*³³ baharatlarıdır (Albayrak, 2003: 65).

Kt. o/k 17 numaralı belgede, Amur-ilī'nin, Ennantum'dan istediği ürünler arasında yarım litre kimyon da bulunmaktadır. Metnin satırları şöyledir: ¹⁸)1/2 SĪLA Í.GIŠ ¹⁹)sà-ar-dam 1/2 SĪLA kà-mu-ni ²⁰)10 ma-na Í.GIŠ Ša hu-zi-ri-im ²¹) iš-tí-pá-nim-ma ²²) šé-bi-lam... “¹⁸⁻²²) ½ litre zeytinyağını, ½ litre kimyonu ve 10 mina domuz yağını ilk ulak ile buraya gönder...”(Albayrak, 2006 : 84).

Kimyonun kayıtlı olduğu Kt. 92/k 239 numaralı belgede ise ⁸)... 2 kà-ar-pát ⁹)kà-mu-nu mi-ma a-nim ¹⁰)i-na Du-ur-hu-mi-it ¹¹)i-ba-ší... “⁸⁻¹¹)2 kap kimyon, bütün bunlar Durhumit'te vardır.”(Veenhof, 2010 : 168).

1.4. TARIMDA SULAMA FAALİYETİ

Su, doğumundan itibaren insan hayatında önemli bir noktada yer almakla kalmamış insanın toplumsal yaşamına da yön vermiştir. Tarih bize kurulan medeniyetlerin su kaynaklarına yakın yerlerde ortaya çıkıp geliştiğini göstermektedir. Mezopotamya'da Dicle ve Fırat nehirleri ve vadileri, Mısır'da Nil nehri, Orta Anadolu'daki Kızılırmak ve Yeşilirmak vadileri, Kilikya'daki (Çukurova) Seyhan ve Ceyhan nehir vadileri, Hindistan'da İndus ve Ganj nehirleri ilk ve en eski medeniyetlerin yeşerdiği yerlerdir. İnsanların yerleşik yaşama geçerek, tarımsal faaliyetlere başladıkları Neolitik dönemden itibaren, su kaynaklarının önemi daha da artmıştır. Bu çerçevede coğrafi şartlar gereği yıllık yağış miktarının düşük olduğu, yağmur suyuna bağlı kuru tarımın yapıldığı bölgelerde insanların nehirlerden kanallar açmak suretiyle oluşturdukları sulama faaliyetleri gayet tabiidir.

Kayseri Ovası, Bünyan'daki karst kaynağından gelen ve Gömeç'ten geçerek düzlüğü ortasından ikiye bölen Sarımsaklı Çay'ı ile sulanmaktadır. Bunun kış ve ilkbaharda suyu bol, yazın ise pek azdır. Karahöyük tarlaları başta olmak üzere, bütün ovanınkiler bu sudan kanallarla getirilen sularla sulanmaktadır. Sarımsaklı deresi Karasu ile birleştikten sonra gene Karasu adı ile Kızılırmak'a dökülür. Bugün Kültepe - Karahöyük Kayseri'nin sebze, ekinci köy tipine dâhil bulunmaktadır. Burada bol miktarda buğday-arpa ve fasulye patates, soğan yetiştirilmekte, kavun-karpuz ile biber, patlıcan ve domates gibi sebze neveleri de çok ekilmektedir. Tarlaları sulamak için

³¹ Bkz. CAD K,s131; CDA K,s.145.

³² Bkz. CAD K,s.420.

³³ Bkz. CAD K,s.493.

Sarımsaklı suyundan getirilen kanallar boyunca söğüt ağaçlarının sıralandığı görülmektedir. Köyün en çok ağaçlanan kısmı Karum bölgesidir. Burada söğüt, ceviz, dut ve az miktarda da armut, kayısı ağaçları vardır. Köyde çeşme yoktur. Su, 3-5 m. derinlikteki kuyulardan alınır. Höyüğe, Karum'a ve köye en yakın kaynak höyüğün 600 m. uzağında ve Gömeç istasyonu-Karahöyük yolu üstündeki çeşmedir. Kayseri-Sivas yolu üstünde ve suyu her zaman bol olan çeşmenin höyüğe olan mesafesi 2.5 kilometredir. Eski Kaniş'liler suyu bugünkü gibi bu kaynaklardan veya kuyulardan temin etmiş olmalıdırlar (Özgüç, 1950: 9–10).

Kültepe metinlerinden tarım arazilerinin sulanmasında göl, ırmak ve dere-çay sularının da kullanıldığını öğreniyoruz. Bununla ilgili olan Kt. o/k 52 numaralı tablette; Kubidahsu isimli bir Anadolulu'nun, geride kalan arazisi ile sınır olan tarlalardan bir kısmını ve bir bahçesini, yine bir yerli olan Aşu(w)at'a 7 mina (yaklaşık 3,5 kg) gümüşe sattığı belirtilmektedir. Sözleşmeyi bozan tarafa uygulanacak ceza, arazi değerinin iki katı olarak kaydedilmektedir. Metinde geçen “mi-ma ma-e-ší-qí-tum ša i-lu-ku-ni ša ki-lá-li-šu-nu-ma” “giden (akan/çay) sulama suyunun tamamı her ikisininindir” ifadesi, Kültepe metinlerinde, dolayısıyla Anadolu'nun en eski yazılı belgelerinde, sulama suyunun kullanımı hakkında verilmiş ilk hukuki karardır. Metnin tamamı şöyledir: ¹⁾ KIŠIB Ku-bi-da-ah-šu ²⁾KI[ŠIB Š]a-da-a ‘h-š’-u GAL [] ³⁾ ša ru-ba-im KIŠIB Ku-tù-[] ⁴⁾KIŠIB Ha-al-ki-a-šu ⁵⁾ 4 eq-[lá-tim] ⁶⁾ú ki-ri-a-am ša té-hi ⁷⁾ eq-lá-tí-šu-ma Ku-bi-da-ah-šu ⁸⁾ a-na A-ššu-at a-na 7 ma-na ⁹⁾ KÚ.BABBAR i-dí-ší-na mi-ma ¹⁰⁾ ma-e ší-qí-tum ¹¹⁾ ša i-lu-ku-ni ša ki-lá-li-šu-nu-ma ¹²⁾ šu-ma / Ku-bi-da-ah-šu ¹³⁾ i-ba-lá-kà-at 14 ma-na KÚ.BABBAR ¹⁴⁾ a-na A-šu-at i-ša-qal ¹⁵⁾ šu-ma A-šu-at / i-ba-lá-k[à-at] ¹⁶⁾ 7 ma-na KÚ.BABBAR ší-im ¹⁷⁾ eq-lá-tim i-ta-ba-al-ma! ¹⁸⁾ 7 ma-na KÚ.BABBAR na-na Ku-bi-da-[ah-šu] ¹⁹⁾ i-ša-qal “¹⁻⁵⁾Kubidahšu'nun mührü, kralın [...] âmiri Šadahšu'nun mührü, Kutu[...]nın mührü, Halkiašu'nun mührü, Dušulla'nın mührü. ⁵⁻⁹⁾4 tarla ve kendi tarlalarına yakın bir bahçeyi Kubidahšu, Aşu(w)at'a 7 mina gümüşe sattı. ⁹⁻¹¹⁾ Giden (akan) sulama suyunun tamamı her ikisininindir. ¹²⁻¹⁴⁾Eğer Kubidahšu, sözleşmeyi bozarsa 14 mina gümüş Aşu(w)at'a tartacak. ¹⁵⁻¹⁹⁾Eğer. Aşu(w)at sözleşmeyi bozarsa, 7 mina gümüşü tarlaların bedeli olarak taşıyacak (tutacak) ve 7 mina gümüşü Kubid[ahšu]'ya tartacak.” (Albayrak, 2001: 308–309).

1.5.KÜLTEPE METİNLERİNDE GEÇEN TARIM ALETLERİ

1.5.1.Saban ve Orak

Yerleşik hayata geçilerek ilk tarım faaliyetlerinin yapıldığı Neolitik Dönem, insanlık tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu dönem yeni beslenme alışkanlıklarını ve buna paralel olarak yeni teknolojileri de beraberinde getirmiştir. Önceden doğada kendiliğinden yetişen yabani tahılların, daha sonra da bilinçli olarak ekilen tahılların biçilmesi için çakmaktaşıdan kesici kenarı olan bıçakların boynuz saplara geçirilmesiyle yapılan oraklar ile obsidyen orak dilgileri kullanılmıştır. İki bazalt taş arasında tahılların ezilmesi ile un elde edilmiştir. Sabanın daha sonraki dönemlerde - tarımın daha geniş alanlarda yapılmasını doğal sonucu olarak- ortaya çıktığı göz önüne alınarak tohumlamanın toprağa delikler açarak fidencilik şeklinde yapıldığı düşünülebilir.

Kültepe tabletlerinde az sayıda belgede kayıtlı olan saban/pulluk Akadca “*epinnum*” (CAD, E,s:235;CDA E,s:75) yazılışı ile geçmektedir. Bu metinlerden biri olan Kt. d/k 28a numaralı belgede tüccar Peruwa'nın, alacaklı olduğu gümüş, buğday ve arpadan bahsedilmektedir. Yine belgede *ašiš* ve *makriš* olarak kayıtlı malzemeler de geçmektedir. K. Balkan, *ašiš* kelimesinin, sabanın arkasına takılan, sert ağaçlardan özellikle meşeden yapılan bir parça/pulluk; *makriš*'in de öküz/yük arabasının önemli parçalarından “tekerlek” veya dingil” olabileceğini söylemektedir. Tablet zarfında şu ifadeler kayıtlıdır: ⁸⁾1/2 MA-NA KÚ.BABBAR 7 na-ru-uq ⁹⁾ Še-um 3 na-ru-uq GIG ¹⁰⁾ 20 ma-ak-r[i-e-i]š 20 a-šī-iš ¹¹⁾ša e-ri-[q]i-[i]m ^[ù] ¹²⁾ ša e-pí-nim [i-še-é-^[er] ¹³⁾ Tár-hu-a-lá Ĥu-ši-ú-ma-an ¹⁴⁾ Lu-úh-ra-aḥ-šu Ga-lu-lu ¹⁵⁾ Ga-lá-a ù a-lúm^{ki} ¹⁶⁾Tal-wa-aḥ-šu-ša-r[a P]i-ir-wa ¹⁷⁾ ša Lu-ḥi-tim i-šu... “⁸⁻¹²⁾1/2 mina gümüş, 7 çuval arpa, 3 çuval buğday, yük arabası ve sabanın 20 makriš (ve) 20 ašiš'i ¹³⁻¹⁷⁾Tarhuala, Husiuman, Luhrahsu, Galulu, Galaya ve Talvvaḥsusara şehri üzerinden Luhitum'lu Pirwa alacaktır...” Ayrıca bilim adamı bu dönemde tohum ekmek için yararlanılan karasabanın yakın zamana kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kullanıldığını buna rağmen İç Anadolu'da bilinmediğini ifade etmektedir (Balkan, 1979: 51-54).

K. Balkan'dan naklettiğimiz ve içeriği tam anlaşılabilen BIN 6, 258 numaralı belgede de saban, yük arabası ile birlikte geçmektedir: ⁸⁾ [x e]-ri-qá-tum ⁹⁾ [...] 4 e-pi-nu 2 i-ša-nu “⁸⁾ [x] yük arabası, [...] 4 saban, 2 ḥišānum”(Balkan, 1979 : 52, n: 28). Diğer taraftan Kültepe metinlerinde, sabanın öküze bağlandığına dair kesin kayıtlar olmamasına rağmen Hitit döneminde Anadolu'da saban, öküzlere bağlanarak çekiliyordu. Bu durum arkeolojik olarak desteklenmese bile Hitit çivi yazılı belgeleri özellikle kanun maddeleri ile açıklığa kavuşmaktadır. Çünkü tarımı korumaya yönelik

birçok uygulama içeren Hitit kanunlarında saban öküzüne zarar vermenin cezası büyüktür. Ayrıca bu hayvanın kiralama koşul ve ücretleri de kanun tarafından belirlenmiştir.

Bu devir Anadolu'sunda kadınlar ev hayatında faal oldukları gibi iş hayatında da önemli rol üstlenmişlerdir. Bazı durumlarda kadınların tarla işlerinde de çalıştıkları (ki bu durum Hitit dönemi içinde geçerlidir. Zira hasat zamanında çalıştırılmak üzere erkek işçiler kadar kadın işçiler de kiralanabilmekteydi) metinlerde görülmektedir. Bunlardan biri olan ve F. Kinal'dan naklettiğimiz TC II 66'da Bayan Hana borcu karşılığında sabanda çalışacağına dair senet vermektedir. Diğer taraftan yerli Bayan Şubikuni, Asurlu tüccar Puşukenu'dan borç aldığı 8,5 şeqel gümüşü ot biçmek sureti ile ödeyeceğini EL 81'de taahhüt etmektedir (Kinal, 1956: 357).

Kültepe metinlerine göre, bu dönem Anadolu'da kullanılan tarım aletlerinden biri de Akadca *niggallum* (CDA N,s:252;CAD E,s:213) yazılışı ile geçen oraktır. Bu durum arkeolojik buluntularla da desteklenmektedir. Nitekim Kültepe kazılarında ele geçen eserler arasında tunçtan oraklar da bulunmaktadır (Özgüç, 1968: 48,71). Ayrıca tarımsal faaliyetlerini kültürünün bir parçası haline getiren Eski Anadolu insanı kendine ait borç senetlerinde, orak ile ilgili olarak *ana şibit niggallim/ ina şibit niggalli*'mi "orak tutma zamanına kadar, orak zamanında" şeklinde ziraî bir terim olarak sıkça kullanmıştır.

Yerliler ve iki tüccarın üçüncü bir yerliye yazdıkları mektuplaşma olan Kt. o/k 32 numaralı belgede, 1 ½ minalık orakların iadesi söz konusudur. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹⁾ a-na Ba-ba-lá ²⁾ qí-bi-ma um-ma ³⁾ I-na-ar ⁴⁾ ù Tù-ut-hi-li-a-ma ⁵⁾ 1 1/2 ma-na ⁶⁾ ni-ga-li ⁷⁾ ša e-zi-ba-[ku-ni] ⁸⁾ še-bi-lá-su-nu!.....¹⁻⁴⁾ Babala'ya söyle, İnar ve Tuthilia söyle (söyler): ⁵⁻⁸⁾ 1 1/2 mina benim size bıraktığım orakları bana gönder..."(Albayrak, 2006:99). Buna ilaveten J.G. Dercksen'den naklettiğimiz belgelerde de orak fiyatlarından bahsedilmektedir. Orak için KUG 24'de 20 şeqel, ve 2 ½ mina, ICK 1'de 4 mina, CCT 5, 28a'da 15 mina, CCT 1, 38a'da 20 mina ödenmiştir (Dercksen, 1996: 223). Oraklar için mina ve şeqel üzerinden iki farklı ödemenin yapılması orakların kalitesi ile ilgili olmalıdır.

1.5.2. El Değirmeni ve Havaneli Taşları

Kültepe kazılarında insanların gündelik hayatlarında kullandıkları birçok nesneye rastlanmıştır. Buradan ortaya çıkarılan havaneli ve el değirmeni taşları ilkel değirmenler niteliğinde olup, sözkonusu dönemde de Neolitik Çağ insanının besinleri hazırlama ve tüketim alışkanlıklarının devam ettiğini ve insanların tahılları ezmek

suretiyle tüketmeye devam ettiklerini göstermektedir. Maddi uygarlık buluntularından net bir şekilde tespit edilen bu durum yazılı malzeme durumunda olan Kültepe metinlerine de yansımıştır. Nitekim İki Asurlu arasında, yerli beylikler ve beylerle ilgili bilgileri ihtiva eden AKT I,78 numaralı mektupta İli-idi, Uşur-şa-Aşşur'dan aldığı bilgiye göre neresi olduğunu bilmediğimiz, bulunduğu yerin mahallî kralına çıktığını ve muhatabının haberini ona ulaştırdığını bildirdikten sonra, kraldan aldığı haberi de Uşur-şa-Aşşur'a iletmektedir. Ruba'um'un istedikleri arasında değirmen taşları da vardır. Metnin ilgili satırları şöyledir; ³⁹⁾e-pá-áš sú-a-tim ša ta-aq-bi-a-ni ⁴⁰⁾um-ma ru-ba-um-ma mi-šu-um ⁴¹⁾lá ú-šé-bi-la-ší-na. ³⁹⁻⁴¹⁾« Senin bana bahsettiğin değirmen taşları (için) ruba'um şöyle söylüyor; “Niçin onları buraya göndermediler” (Bilgiç vd, 1990 : 95-96).

Yine arkeolojik buluntulara göre Kültepe'de hemen hemen her evde el değirmeni taşları değişik konumlarda ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan B ocağı, ikinci yapının avlusunda yan yana yan yana iki değirmen taşı durmaktadır. Hafifçe muhaddep olan taşların üstünde alt yüzleri düz ve elle ileri geri hareket ettirilebilen küçükleri durmaktadır. Yan yana duran iki insanın bunları belden yarıya kadar bükülmek suretiyle rahatça çalıştırabileceklerini görmekteyiz (Özgüç, 1953: 3). **(Res.7)**.

Bunun yanında bu devirde öğütme işleminin sistemli bir düzenin olduğunu göstermesi bakımından aynı ocağın ikinci katına ait dördüncü binaları bahse değerdir. Dördüncü binanın odasının kuzey duvarına ise ortasına bitişik durumda bir buğday sandığı inşa edilmiştir. Anadolu'da bu şekli ile ilk defa karşımıza çıkan sandığın derinliği 50, ağız genişliği 46 cm'dir. Üç yanı taşla çevrelenmiş, dördüncüsünü de ara duvarı kapatmıştır. İki dar kenarındaki taşlar, duvar tarzında örülmüş ve her yönü sıvandıktan sonra üstlerine, bugün dahi yerlerinde duran bir çift değirmen taşı yerleştirilmiştir. Sandığın odaya bakan orta kısmı tabana dikilen yassı bir taşla kapatılmıştır. Hususî surette hazırlanmış bir kaideye sağlam olarak basan değirmen taşlarının ne şekilde kullanıldığını yukarıda bahsetmiştik. Buradaki yenilik buğdayın muhafaza edildiği yerle, öğütüldüğü kısmın bir bütün halinde karşımıza çıkması ve bu çağda ev içindeki zahire küplerinden başka, daha çok buğday alan taş sandıkların da varlığını öğretmesindedir (Özgüç, 1953: 16). **(Res.8-9)**. Diğer taraftan 2006 yılı Kültepe kazılarında Ib katı evinin odasının kuzey-doğu köşesine yerleştirilen iki değirmen taşı ve önlerine yerleştirilmiş iki kapaklı vazo in-situ konumunda açığa çıkarılmıştır. Burada önemli ölçüde tahıl ve tuz işlenmiş olmalıdır.³⁴

³⁴ Bkz. <http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=192>,09.05.2011.

Bunların dışında Eski Anadolu’da kullanılan tarım aletlerinden biri de tohumlu bitkilerin saplarını saman haline getirip, tohumlarından ayırmaya yarayan döven olmalıdır. Dövenin kullanımı ise şu şekildedir: At veya öküz, nadiren eşek ve manda ile çekilen dövenler, 30-40 cm eninde, 170-200 cm boyunda, 3-4 cm kalınlığında birbirine geçmeli iki tahtadan yapılıdır. Ön tarafı sap denen ekinlerin toplanmaması için hafif yukarı doğru kıvrıktır. Tahtanın altına belli düzende çakılan çakmaktaşı ekinlerin üzerinde döne döne sapları ezerek taneleri döker ve sapları da kıyarak saman haline getirir. Düz bir yere 7-8 m çapında daire şeklinde serilen (buğday, arpa, çavdar, yulaf, mercimek, nohut, fasulye vs.) tahılgiller cinsine göre 2-3 gün, hem sürüp hem karıştırmak suretiyle döven altında ezilir. Saplar inceliyor, saman olacak hale gelince, toplanıp savrulur. Taneler samanla birbirinden ayrılır.

Bu bağlamda, Eski Asur belgelerinde ilk defa geçen *şú-ri-im* (*surru* A) kelimesi için CAD S s.257’de “obsidian, flint blade = opsidyen, kesici çakmaktaşı” anlamları verilmiştir. Kelimenin burada *a-na şú-ri-im a-na ša ti-ib-nim áš-qúl* şeklinde “samandan dolayı (samanla ilgili olarak), kesici taş için tarttım” anlamında kullanılması, onun saman elde etmede kullanıldığını göstermektedir. Bu kelime, günümüzde de, aynı amaçla Orta Anadolu’da kullanılan ve “döven dişi veya “döven, taşı” olarak adlandırılan ve tahıl saplarını kesmek için kullanılan bir tür kesici opsidyen taş karşılığında kaydedilmiş olmalıdır. Kt. 88/k 71 numaralı belgenin ilgili satırları şöyledir: ²⁴⁾ [x] LÁ 1/6 GÍN a-na sú-ri-im a-na ša tí-ib-nim ²⁵⁾ [áš]-qúl... ^{“24-25)} [x]’den 1/6 şeqel eksik saman (yapmak) için döven taşına tarttım...” (Albayrak, 2002: 2-5).

1.5.3. Ağırlık Ölçü Birimleri

Kültepe metinlerine göre tahıl ürünleri (arpa ve buğday); *karpatum* (*DUG*), *naruqqu*, *şimdu* (*BANEŠ*) ve *šaršarānum* ağırlık ölçüleri ile tartılmaktadır. Söz konusu metinlerde soğan da *karpatum* kabı ve *naruqqu* ile ölçülürken bazı tüccarların (Peruwa, Madawada gibi) kendilerine ait ölçü kapları olduğunu da görmekteyiz.

Naruqqu için CAD N, s. 379’da, 1) çuval, torba 2) kuru şeylere mahsus hacim ölçüsü ve 3) sermaye ve yatırım anlamı verilirken CDA N,s.242 de 1) deri torba 2) tahıl ölçü birimi 3) yatırım sermayesi denilmektedir. Ayrıca Veenhof hububatlar için ölçü kabı olan *naruqqu*’nun yaklaşık 100 litrelik bir kapasiteye sahip olduğunu ifade etmektedir (Gökçek ve Kuzuoğlu, 2003: 379, n: 885).

Metinlerde *DUG* ideogramıyla da geçen *karpatum* hem CAD K,s. 379’da hem de CDA K,s.149’da *naruqqu*’nun ¼ yani 25 litre hububat alan kap olarak ifade edilmektedir. *Šaršarānum* ise CAD Š/II s.124’te *karpatum*’un yarısı kadar ifade

edilirken, CDA Ş,s.361’de karpatum’dan küçük bir ölçü kabı olarak geçmektedir. “şimdum” (BANEŠ) da CAD Ş,s.197, CDA Ş, s.338’de 25 litreye tekabül eden bir hacim ölçüsü şeklinde görülmektedir.

Bütün bunlara ilaveten AKT I,79 numaralı belgede ilk defa *karpāt mātim* tâbiri geçmektedir. Hacim ölçüsü olarak Anadolu’da yerliler arasında kullanıldığı ve belli bir ölçüyü gösterdiği anlaşılan “memleketin ölçüsü” mânâsında bir hububat ölçüsüdür. Bu tâbirin ağırlık ölçüleri için kullanılan yerli aban *mātim* “memleketin taşı” tâbiri ile tamamen paralel bir ifade olduğu açık olarak görülmektedir. Metin şöyledir: ¹⁾13 na-ru-uq ²⁾še-a-am kà-ar-pá-at ³⁾ ma-tí i-šé-er ⁴⁾ Kà-iu-wu Ha-al-ki-a-šu ⁵⁾ A-lu-wa Kà-wa-a-áš ⁶⁾ IGI Hu-[r]a-ah-šu ⁷⁾ ù Ta-li-ú-ma ⁸⁾ Ki-kà-ar-sa-an ⁹⁾ ú Šu-pi-ah-šu-ú ¹⁰⁾ i-šu še-a-am ¹¹⁾ a-na e-bu-ri-im ¹²⁾ i-tù-<ru>-ú ¹³⁾ Ha-a-bu-na ¹⁴⁾ IGI Wa-at-ni-ah-šu ¹⁵⁾ IGI E-na-Sú-en₆ ¹⁻¹⁰⁾ Memleket ölçeği ile 13 naruq hububat Kaluwa. Halkiašu, Aluwa, Kawaš’ta, Hurahšu ve Taliumma’nın şahitliğinde Kikaršan ve Šuppiahsu alacaktır. ¹⁰⁻¹²⁾ Hububatı hasat zamanına kadar iade edecekler ¹³⁾ Hābuna’nın huzurunda. ¹⁴⁾ Watniahšu’nın huzurunda. ¹⁵⁾ Enna-Su’en’in huzurunda (Bilgiç vd, 1990: 99).

1.6.TARIMLA İLGİLİ KÜLTÜREL UNSURLAR

1.6.1. Tarımla İlgili Mesleki Unvanlar

1.6.1.1. (GAL) rabi alahhinim

Alahhinum için CAD’de (A/1 294) “idarî bir memur” anlamı verilmiş ve Eski Asur döneminde fonksiyonunun kesin olmadığı; bazı metinlerde önemli bir mevkii işgal eden, bazılarında tahıl ve gümüş ödemelerini toplayan bir görevli olarak geçtiği belirtilmiştir. Rabi alahhinim için CAD (A/1 296) ve CDA (10b) de ise “bir memur” denilmiştir.

AHw’de (30a) ise “değirmenci” olarak tanımlanan *alahhinum*’un bir kurumu - *bet alahhinim*- “alahhinum dairesi” ve bir âmiri -*rabi alahhinim*- “alahhinumlar başı” olduğu görülmektedir (Erol, 2007: 13).

Metinlerden önemli bir memuriyet olduğu anlaşılan *alahhinum*’un anlamı hakkında bilim adamları tarafından çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Buna göre: değirmenciler başı (Bilgiç, 1948: 507), değirmenci, vekil harç (Bayram ve Çeçen, 1996: 584), Asurlular’la ticarî ilişkilerde bulunan, saraya veya yerel memurlara tahıl, kumaş, bakır ve gümüş gibi malları sağlayan memurların başı (Garelli, 1963: 221), saray için tüccarlardan mal satın alarak ticaretle uğraşan aynı zamanda, saray adına ya da bağımsız olarak, Anadolu’da Asurlu tüccarlarla yapılan ticareti idare eden, bünyesinde birçok

memur bulunan *bet alahhinim* kurumunun başkanlığını yapan kişi (Dercksen, 1996: 166–167) olarak ifade edilmektedir.

H. Erol'dan naklettiğimiz belgelerden CCT II, 30'da *alahhinum* dairesinin tahıl karşılığında kumaş aldığı anlaşılmaktadır: ²⁾... a-dí³⁾ ša É a-lá-hi-nim /šu-ma ú-ťá-tam ⁴⁾ ú-ša-bi-ú-kà ta-áš-bi-it ⁵⁾ TÚG.HÍ^{ti}-šu /dí-šu-um... ²⁷⁾ a-ša-me-ma ú-ťù-tum ²⁸⁾ ša wa-ar-ki-a i-dí-nu-ni-ku-nu-tí-ni ²⁹⁾ kà-al-ma-tàm ³⁰⁾ lá-áp-ta-at / a-ma-kam ³¹⁾ a-na a-lá-hi-ni / ke-nu-tim ³²⁾ ša lá ni-ša-hu-tù / dí-sí-ma ²⁻⁵⁾ alahhinum dairesine gelince; eğer sana tahılı doyuracaklarsa (vereceklerse) kumaşlarını eksiksiz (olarak) ona ver.²⁷⁻³²⁾ İřitiyorum ki, benden sonra size verdikleri tahıl böceklenmiştir. Orada dürüst, korkmayacağımız (güvenebileceğimiz) bir alahhinum'a onu (tahılı) ver.". TC III, 15'te ise: ²³⁾...a-lá-hi-num ²⁴⁾ e iř-li-ku-nu-ma /TÚG.HÍ^{ti} ²⁵⁾ e ta-dí-na / ú-ťá-tám ²⁶⁾li-ig-mu-ra-ma ²⁷⁾ ú TÚG.HÍ^{ti} / ta-áš-bi₄-sú ²⁸⁾ dí-šu-um... “alahhinum sizi aldatmasın! Kumaşları ona vermeyin, (önce) tahılı ödesin ki onun memnuniyeti (için) kumaşları ona ver(in)” denilmektedir (Erol, 2007: 15).

Bir teslim kayıt belgesi olan Kt. n/k 842'de gümüş, yün ve derilerin değirmenci Uliliuman üzerinde olduğundan bahsedilmektedir. Metin ise şöyledir: ¹⁾2/3 ma-na 1 GÍN ²⁾KÙ.BABBAR a-ha-ma ³⁾15 GÍN ši-im ⁴⁾SÍG^{HI}-tim ⁵⁾1 me-at mař-ki ⁶⁾1/4 GÍN.TA ⁷⁾a-řu-ha-ri-řu ⁸⁾a-di-in ⁹⁾mi-ma-anim iř-ti ¹⁰⁾Û-li-lí-ú-ma-an ¹¹⁾a-lá-hi-nim “¹⁻⁸⁾2/3 mina 1 şeşel gümüş, bundan başka yünlerin bedeli (olmak üzere) 15 şeşel (gümüşü), yüz deri(yi), her biri 1/4 er şeşel (gümüş üzerinden) onun uşağına verdim. ⁹⁻¹¹⁾Bütün bunlar değirmenci Uliliuman iledir” (Uzunalimođlu, 1993: 59).

1.6.1.2. (GAL) rabi adrim

Adrum “harman yeri, harman zamanı” (CAD A/1, 129; CDA A,s.5) anlamlarına gelmektedir. Diğer tarımsal faaliyetlerde olduğu gibi *adrum*'da, daha çok tarihleme olarak karşılaşılmaktadır. Bilindiği üzere harman, “tahılların biçilmesinden sonra tahıl demetlerinin üzerinden döven geçirilerek tanelerin başaklarından ayrılma, tahılın samandan ayrılma işlemi ve yeri anlamlarına gelmektedir. Bu çerçevede “harman yeri amiri” unvanına sahip kişiler de muhtemelen devlete ait topraktan elde edilen ürünlerin harman işinin düzenli bir şekilde yürütülmesinden ve harman yerlerinin denetiminden sorumlu memurlar olmalıdır.

Bildiğimiz kadarıyla üç Kültepe metninde bu unvana rastlanılmaktadır. H. Erol'dan naklettiğimiz metinlerden RA 58, 130'da : ¹⁾ 2/3 ma-na 5 GÍN KÙ.BABBAR ²⁾ a-na-ku a-dí-şu-um 15 GÍN ³⁾ KÍ GAL /ad-ri-im ⁴⁾ il₅-qé... “45 şeşel gümüşü ben ona verdim, 15 şeşel'i (de) rabi adrim'den aldı.” denilmektedir. *Rabi adrim*, henüz

yayınlanmamış bir borç senedi olan Kt. 88/k 981’de Nagiahšan’ın unvanı olarak geçmektedir: ⁽¹⁾ 3 ma-na KÙ.BABBAR 250? me-at ⁽²⁾ mi-iš-lu še-um mi-iš-lu ⁽³⁾ ar-ša-tim i-šé-er ⁽⁴⁾ Na-gi-a-ah-ša-an GAL ad-ri-im ⁽⁵⁾ Ta-ri-ku-da Sé-zu-ur ⁽⁶⁾ Na-qí-iš-tù-wa-ar ⁽⁷⁾ Pè-rù-wa-a ú A-ta-ah-šu ⁽⁸⁾ E-na-ah-DİNGİR i-šu “Enah-ilī’nin rabi adrim Nagiahšan, Tarikuda, Sezur, Naqıştuwar, Peruwa ve Atahšu üzerinde 3 mina gümüş, yarısı arpa yarısı buğday 2500⁹ (tahılı) vardır” (Erol, 2007 : 12). Yine Kt. o/k 60 numaralı belgenin 4. satırında “*alahhinim ša adrim*” olarak geçen *adrum*, harman değirmencisi olarak tercüme edilmiştir (Albayrak, 2005: 270).

1.6.1.3. (GAL) rabi še’i

Sözlüklerde bu unvana rastlanılmamasına rağmen metinlerde sıkça geçen *še’um* “arpa” kelimesinden yola çıkarak oluşturulmuş olmalıdır. Nitekim beslenmenin temelini oluşturan tahılların saray adına depolanması ve sevkiyatını sağlamak amacıyla saray bünyesi içinde yer alan bir memuriyet tipini teşkil ettiği düşünülebilir (Erol, 2007 : 81). Kt. n/k 31’de İnar’ın, Kt. n/k 32:’de Peruwa’nın (Donbaz, 1989 : 75–78), Kt. 89/k 376’da İnar’ın (Donbaz, 1993: 137) (*Rabi še’i*) hububatlardan sorumlu kişilerin amiri olarak kaydedildiğini görmekteyiz.

1.6.1.4. (GAL) rabi šērim

“*šērum*”a sözlüklerde (CAD Ş, 138a; CDA 336b) arka; üzerinde, üzerine; bozkır, dış bölge gibi farklı anlamlar verilmektedir. Sadece Eski Asur’da görülen *rabi šērim*’e ise CAD’de (Ş, 148a) “bir memur” denilmektedir.

Bu unvan, “şehirin etrafındaki tarlalara bakan memurlar başı” (Bilgiç, 1948:508), “tarlalar amiri” (Kienast, 1960: 95), “tarla ve bahçelere zarar veren büyük ve küçükbaş hayvanlarını başıboş bırakan kimselere ceza uygulayan; kolcu da denilen kır bekçilerinin şefi” (Günbattı, 1990: 406) gibi anlamlarla ifade edilmektedir.

Bildiğimiz kadarıyla *rabi šērim*’e üç metinde rastlanmaktadır. Puzur-Aššur adlı bir tüccarın farklı kişilere gönderdiği iki mektupta, benzer ifadeler içerisinde geçen *rabi šērim* aynı kişi olmalıdır. H. Erol’dan naklettiğimiz metinlerden ATHE 66’da: ⁽¹⁸⁾ šú-ha-ri na-ah-da-ma ⁽¹⁹⁾ KÙ.BABBAR ša ru-ba-tim ⁽²⁰⁾ ù ša GAL šē-ri-im ⁽²¹⁾ lu-ša-áš-qí-lu “hizmetçi(lere) dikkat edin ki kraliçenin ve rabi šērim’in (borcu olan) gümüşü(onlara) ödetsinler.”, BIN IV, 93’de: ⁽⁴⁾ a-pu-tum ih-da-ma ⁽⁵⁾ KÙ.BABBAR lu <ša> ru-ba-tim lu ša ⁽⁶⁾ GAL šē-ri-im ša-áš-qí-lá “lütfen dikkat edin ve hem kraliçenin hem de rabi šērim’in (borcu olan) gümüşü (onlara) ödetin.” ifadeleri geçmektedir. Köle satışıyla ilgili hasarlı durumdaki bir metinde unvan sahibinin ismi de kaydedilmiştir. Kt. p/k 5 + 6: ⁽⁸⁾...1 šú-ha-ra ⁽⁹⁾ a-na 2/3 ma-n [a] 2 GÍ[N] ⁽¹⁰⁾ Wa-dim GAL š[é-r]i il₅-[qé] “1

hizmetçiyi 42 Şeql (gümüşe) rabi Şerim Wadim aldı” (Erol, 2007: 78).

1.6.1.5. (GAL) rabi karānim

Rabi karānim, Kūltepe metinlerinde daha çok *kirānum* yazılıŐıyla geçen *karānum* “üzüm, bađ; Őarap” kelimesiyle teŐkil edilmiŐtir. Yeni Asur kaynaklarında *rab karāni* Őeklinde geçen unvan “Őarap denetçisi” olarak tanımlanmıŐtır (CAD K,202b). “Őaraptan sorumlu memur” Őeklinde tanımlayabileceğimiz *rabi karānim* saraya ait bağlardan, Őarap üretiminden ve ticaretinden sorumlu bir memur olmalıdır. *Rabi karānim* sadece, Asurlular ve yerliler arasında düzenlenmiŐ bir senet olan Kt. 93/k 946’da Őimnuman’ın unvanı olarak geçmektedir: “¹⁾ KİŐİB Ői-im- nu-ma-an GAL kà-ra-nim “rabi karānim Őimnuman’ın mührü.” (Erol, 2007: 28).

1.6.2.Kūltepe Metinlerinde Geçen Zirai Tabirler

Gerek Kūltepe metinlerinin muhtevasından gerekse bu yerleŐim alanında ortaya çıkarılan arkeolojik buluntulardan bu dönem insanlarının ekonomik faaliyetlerinin temelinde tarım ve hayvancılığın olduğu açıkça görölmektedir. Ayrıca Anadolu çiftçisi uzun zaman sürecinde tarımsal üretimin kontrolünü elinde tutmakla kalmamıŐ onu kūltürünün bir parçası haline getirebilmeyi de baŐarmıŐtır. Nitekim Anadolu insanı ticari iliŐkilerinde özellikle alacak-verecek iŐlerinde ihtiyaç duyduğu vade meselesini (tarihleme), zirai tabirlere göre ŐekillendirmiŐtir. Yıl içerisinde çeŐitli dönemleri gösteren pek çok zirai tabir hem yerlilerin kendi aralarında hem de Asurlu tüccarlar ile aralarında düzenledikleri borç senetlerinde bir vadeleme usulü olarak sıkça metinlere kaydedilmiŐtir. Burada kullanılan zirai tabirlerin Asurca yazılmaları ve Asur memleketinin Orta Anadolu coğrafyasından 1000 km’yi aŐkın bir uzaklıkta olması ürünlerin ekim - hasat mevsim veya tarihlerinin farklılık göstermesine yol açmıŐ olsa da Anadolu’nun coğrafî faktörlerinin dikkate alınarak bu tür hesaplamaların yapılmıŐ olması olası görölen tarihleme sorununu bertaraf etmiŐ olmalıdır. Dolayısıyla Anadolu ziraat takviminin kullanılmıŐ olması alacaklı-borçlu arasında vade konusunda ihtilafların ortadan kalmasını sađlamıŐ olmalıdır. Yani her ne kadar söz konusu zirai tabirler Asur diliyle yazılmıŐ olsalar da daha çok Anadolu coğrafî Őartları dāhilinde uygulanmıŐlardır.

Borcun ödeneceği zamanı ifade etmek maksadıyla, kullanılan ziraî tabirleri Şöyle sıralamak mümkündür: “Orak tutma zamanına kadar, orak zamanında, orak tutma zamanından sonra”, “Ekme işinin bitmesinde”, “Hasat zamanına kadar, hasat zamanında”, “Bağ bozumuna kadar, bağ bozumunda”, “uŐtatım (isimli tahılın)

kalınlaşmasında (yani dolgunlaşmasında”, “Fazla (işlerin) yapılmasında, fazla (işlerin) yapılmasına girişte, fazla (işlerin) toplanmasına kadar” yani ekin biçme ve harman zamanı, “Ekim işinin ittu’sunda” “Yeşilliğin başına/ilkbahara kadar”, “(Biranın) mayalanma zamanına kadar”, “İlk zeytin (mahsulüne) kadar” (Bayram, 1990: 454–455).

1.6.2.1. ana şibit niggallim/ ina niggallim

“Orak tutma zamanına kadar, orak zamanında” şeklinde kaydedilen bu tabir Kültepe metinlerinde sıkça geçen zirai bir terimdir. Bu terimle muhtemelen günümüzde olduğu gibi ekinlerin hasat edilmeye başlandığı dönem kastedilmektedir. Ekinlerin biçilmeye başlandığı bu dönem Anadolu insanı için büyük bir bayramdır. Anadolu tarihi boyunca hiçbir zaman önemini kaybetmemiştir. Bunun en eski ve en güzel örneğini Hitit belgelerinde ^{EZEN}ŞU.KIN.DÙ şeklinde geçen “orak sallama, ekin biçme bayramı” teşkil etmektedir. Modern zamanda da çeşitli yörelerimizde yörenin üretim çeşit ve kalitesine göre bazı ürünler için bayram havasında olan festivaller düzenlenmektedir. Yani ürünü veya hasadı kutlama geleneği devam etmektedir.

ana şibit niggallim (orak tutma zamanına kadar), AKT I,39 numaralı metinde borcun ödeneceği zaman olarak geçmektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹)1/3 ma-na 2 1/2 GÍN 2) KÙ.BABBAR i-şé-er ³)Ħa-bi₄-a ša Kà-lá-tù-a ⁴)Puzur₄-A-šur i-šu ⁵)iř-tù Ħa-mu-uř-tim ⁶) ša Pu-zu-ta-a ⁷) ú Puzur₄-ša₁₀-dú ⁸)a-na ří-bi₄-it ⁹)ni-ga-lim i-ša-qal... ¹⁻⁴) Kalatua’lı Ħabia’da Puzur-Aššur’un 1/3 mina 2 1/2 šeqel gümüşü vardır. ⁵⁻⁹)Puzutâ ve Puzur-šadû’nun Ħamuřtum’luğundan (haftasından) itibaren orak vaktine kadar (borcunu) ödeyecek...” (Bilgiç vd, 1990: 57).

Yerli bayan tüccar Madawada’nın yerli üç şahıstan 1 mina gümüş, 15 çuval buğday, 15 çuval arpa ve 60 adet ekmek alacaklı olduğunun konu edildiği Kt. o/k 40 numaralı belgede tahılın ödeneceği zaman “orak tutma zamanı” olarak kaydedilmiştir. Metnin ilgili satırları şöyledir: ...⁴)1 ma-na KÙ.BABBAR 30 na-ru-uq ⁵)1/2 ŠE 1/2 GÍG 60 NİNDA ⁶)i-sé-er Ta-mu-ri-a ⁷)Ta-li-a ⁸)ù Ia-ta-al-kà ⁹)a-ří-tí-šu ¹⁰)Ma-da-wa-da tí-šu... ¹⁵)En-na-Sú-en ú-a-tám ¹⁶)a-na i-bi₄-it ni-ga-lim ¹⁷)i-du-nu KÙ.BABBAR a-na ¹⁸)a-ar-pi-i iř-qú-lu... ⁴⁻¹⁰) Madawada Tamuria, Talia ve karısı İatalka’dan 1 mina gümüş, yarısı arpa yarısı buğday 30 çuval (tahılı) ve 60 ekmek alacaklıdır... ¹⁵⁻¹⁸)Tahılı orak zamanına kadar verecekler, gümüşü (ise) hasat zamanında tartacaklar.”(Albayrak, 1998: 4-6).

1.6.2.2. ina gamar irşim

Metinlerde geçen bu tabire “Ekme işinin bitmesinde” anlamı verilmektedir. Yine bu dönem çiftçileri de tohumların atılmasından önce toprağı yabancı ot ve çalı çırpılardan temizlemiş, tarla taşlarını toplamış ve böylece tarlayı ekime hazır duruma getirmiştir.

Sonrasında tohumları toprağa atıp, toprağı sabanla sürerek ekim işlemini bitirmiş olmalıdır. İki yerli kadın arasında düzenlenen AKT I,45 numaralı borç vesikasında bu tabire rastlamaktayız. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹⁾⁹ GÍN KÙ.BABBAR ²⁾ i-šé-er Ğa-t-tim ³⁾ Ku-tal-pá tí-šu ⁴⁾ KÙ.BABBAR i-na ga-ma-ar ⁵⁾er-ší-im ⁶⁾ta-ša-qal...¹⁻
³Kutalpa'nın Ğattitim'de 9 šeqel gümüşü vardır. ⁴⁻⁶⁾Gümüşü ekim mevsiminin bitişinde ödeyecek..." (Bilgiç vd, 1990: 64).

1.6.2.3. ana/ina harpi

"Hasat zamanına kadar, hasat zamanında" bu tabir borç senetlerinde tarihleme olarak en çok kullanılan zirai tabirlerdendir. Günümüzde hasat mevsimi bölgelere göre değişiklik gösterse de genel itibariyle Temmuz-Ağustos-Eylül aylarını kapsamaktadır. Bu devir Anadolu'sunda da hasat mevsiminin bu aylara denk gelmiş olduğu muhtemeldir. Nitekim Anadolu'nun tarım takvimi konusunda bilgiler bulduğumuz Hitit belgelerinde tahılların hasat edilmesi Haziran ayının son haftası başlamakta ve yaz mevsimini (BURU_x) kapsayan Temmuz-Ağustos-Eylül hatta bu süre Ekim ayına kadar uzayabilmektedir.

Yerli bayan tüccar Madawada'nın bir miktar gümüş alacağı ile ilgili olan Kt. o/k 44 numaralı belgede borcun hasat zamanı ödeneceği kayıtlıdır. Metnin ilgili satırları şöyledir: ⁵⁾1/3 ma-na 2 1/2 GÍN KÙ.BABBAR ⁶⁾i-šé-er Lu-ú-lu ⁷⁾ú Ka-ma-li-a ⁸⁾Ma-da-wa-da ⁹⁾tí-šu iš-tù ha-mu-uš-tim ¹⁰⁾ša A-šur-ták-lá-ku ¹¹⁾a-na ha-ar-pí-im ¹²⁾i-ša-qú-lu
⁽⁵⁻⁹⁾Madawada Lulu ve Kamalia'dan 1/3 mina 2 1/2 šeqel gümüş alacaktır. ⁹⁻¹²⁾Ašşur-taklaku'nun hamuštumu'ndan itibaren hasat zamanına kadar ödeyecekler (Albayrak, 1998: 6-7).

İki yerli şahsın diğer yerli dört şahıstan 13 *naruqqu* (*çuval*) hububat alacaklı olduğunu gösteren AKT I,79 numaralı borç senedinde de tarihleme olarak hasat zamanı kullanılmıştır. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹⁾13 na-ru-uq ²⁾še-a-am kà-ar-pá-at ³⁾ ma-tí i-šé-er ⁴⁾ Kà-iu-wu Ha-al-ki-a-šu ⁵⁾ A-lu-wa Kà-wa-a-áš ⁶⁾ IGI Hu-[r]a-ah-šu ⁷⁾ ù Ta-li-ú-ma ⁸⁾ Ki-kà-ar-sa-an ⁹⁾ ú Šu-pi-ah-šu-ú ¹⁰⁾i-šu še-a-am ¹¹⁾ a-na e-bu-ri-im ¹²⁾ i-tù-<ru>-ú...
⁽¹⁻¹⁰⁾ Memleket ölçeği ile 13 naruq hububat Kaluwa, Halkiašu, Aluwa, Kawaš'ta, Hurahšu ve Taliumma'nın şahitliğinde Kikaršan ve Šuppiahsu alacaktır. ¹⁰⁻¹²⁾ Hububatı hasat zamanına kadar iade edecekler..." (Bilgiç vd, 1990: 99).

Bayan tüccar Madawada'nın Asurlu İdi-Ašşur ile Peruwa'dan ortak alacakları tahıl konusunda düzenlenen Kt. o/k 81 numaralı belgede borcun hasat zamanında Madawada'nın ölçü kabı ile tartılacağı ifade edilmektedir. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹⁾6 na-ru-uq ²⁾ù 3 kà-ar-pé-e ³⁾mi-iš-lam a[r-ša-ti]m ⁴⁾mi-iš-lam še-[a]m ⁵⁾i-é-er Pé-r[u-a]!

⁶Ma-da-wa-da ⁷ù Ī-dí-A-šur ⁸i!-šu-ú ⁹[i]-na a-ar-pí-im ¹⁰i-kà-ar-pá-tim ¹¹ša Ma-da-wa-da ¹²i-ma-da-ad...⁽¹⁻⁸⁾Perua'nın üzerinde Madawada ve İdi-Aššur'un 6 çuval ve 3 kap yarısı buğday, yarısı arpa (olmak üzere) alacaklıdır. ⁹⁻¹²Hasat zamanında Madawada'nın ölçü kabı ile ölçecek." (Albayrak, 1998: 9–10).

Sisisi adlı yerli kadının Šurama adlı yerli erkekten alacaklı olduğu gümüşün kaydedildiği AKT I,72 'de borcun hasat zamanında tartılacağı belirtilmiştir. Metnin ilgili satırlarında şunlar okunmaktadır: ³ša hu-bu-ul Šu-ra-ma ⁴1 1/2 ma-na 3 1/2 GÍN ⁵KÙ.BABBAR i-šé-er ⁶Šu-ra-ma Sí-sí-sí ⁷tí-šu [ú] ⁸2 TÚG^[HI.A] e-ru-ba-tù-šu ⁹i-n[a ha-a]r-pi ¹⁰i-ša-qal...⁽³⁾Šurama'nın borcu hakkındadır. ⁴⁻⁷Sisisi'nin Šurama'da 11/2 mina 3 1/3 šeqel gümüş alacağı vardır. ⁸2 elbise onun rehinesidir. ⁹⁻¹⁰Hasat zamanında tartacak..."(Bilgiç vd, 1990: 90).

Bazı belgelerde ise yerlilerin Asurlu tüccarlardan aldıkları borç karşılığında rehin olarak kaldıkları gibi, bazı durumlarda çocuklarını ya da kölelerini de rehin olarak bıraktıklarını görmekteyiz. Rehinerin ancak ve ancak borcun ödenmesinden sonra serberst kalabildikleri yine ticari içerikli çivi yazılı metinlerde açıkça görmekteyiz.

Nitekim bu belgelerden birinde, yerli Balhüsa ve kocası Babala 1/3 mina 2 šeqel gümüş için Asurlu tüccar Enišru'nun rehini olmayı kabul etmişlerdir. Bir başka belgede ise aynı tüccara yerli bir aile 15 šeqel gümüşün karşılığında ve hasat zamanında 2 çuval buğday ile ödemek üzere, kızları Kukran'ı rehin olarak vermişlerdir (Kınal, 1956: 356).

Esasen köle satışı hakkında önemli bilgiler ihtiva eden, Kt.a/k 993/b numaralı metinde ise açık bir şekilde rehine olarak alacaklıya bırakılmış olan veya satılmış olan kölenin bedelinin ödenmesi halinde serbest bırakılacağına vurgu yapılmıştır (Kılıç ve Akkuş, 2010 : 177).

1.6.2.4. ana qitip ki/arānim -ina qitip ki/arānim

Modern Anadolu Türk toplumunda "Bağ bozumuna kadar, bağ bozumunda" şeklinde zirai tabirler kullanılmakta ve hatta bağ bozumu zamanlarında coşkulu şenlikler düzenlenmektedir. Aynı ifadeler karşılık gelen Asurca "ana qitip ki/arānim -ina qitip ki/arānim" tabiri metinlerde sıkça geçmektedir. Bağcılık ve bağ bozumunun Anadolu insanı için bu derece önemli olması beslenme ve ticari yapısının temel taşlarından birisinin bağcılıktan elde edilen üzüm ve onun yan ürünlerinin oluşturulmuş olmasıdır. Zira Anadolu coğrafyası üzüm yetiriciliğine uygun iklim şartlarına sahiptir. Açıkçası bu dönem beslenmesinde yer tutan üzümün Anadolu insanı için oldukça önemli bir besin kaynağı olduğu kullanılan bu zirai tabirle de görülmektedir.

Bir Asurlu tüccarla yerli kadın ve erkekler arasında yapılan AKT I,4 no'lu vesikada vâde sonu bağ bozumu ile ifade edilmiştir. Metnin ilgili satırları şöyledir: ¹⁾1/13 ma-na KÙ.BABBAR i-šé-er ²⁾Ma-aḥ-šī-ša-pu-nu-a ù Ni-wa-aḥ-šu-šar um-mu-šu ³⁾ ù Šī-wa-na-la A-šūr-ma-lik i-šu ⁴⁾ a-na qí-tí-ip ⁵⁾ki-ra-nim ⁶⁾i-ša-qú-lu... “¹⁻³⁾Maḥšīšapunua ve annesi Niwaḥšuşar ve Šiwanala'nın üzerinde Aššur-mālik'in 1/3 mina gümüşü vardır. ⁴⁻⁶⁾ Bağ bozumunda tediye edecekler...” (Bilgiç vd, 1990: 19).

92/k 1041 no'lu belgede Nakilit tarafından İlti ve Inarawan'a verilen 1/2 mana gümüş söz konusudur. Bu bedelin, yine yarısı aršatum ve yarısı da še'um olarak bağ bozumunda ödenmesi şeklinde karara bağlanmıştır. (¹⁾1/2 ma-na KÙ.BABBAR ²⁾i-šé-er ³⁾Na-ki-li-it ⁴⁾Ì-lí-tí ⁵⁾ú I-na-ra-wa-an ⁶⁾KÙ.BABBAR 1/2 ma-na ⁷⁾še-um mì-iš-lu-um ⁸⁾ar-ša-tum ⁹⁾mì-iš-lu-um še-um ¹⁰⁾i-na qí-tí-ip ¹¹⁾ki-ra-nim ¹²⁾a-na Ì-lí-tí ¹³⁾[iù] I-na-ra-wa-an ¹⁴⁾[Na]-ki-li-it ¹⁵⁾[xx] da-an.” (Gökçek ve Kuzuoğlu, 2003: 385).

1.6.2.5. ina atrim- ina erāb atrim

Bu tabire “ harman zamanı-harmana girişte” anlamı verilmektedir. Harmanın tanımı ise toplanan ve demet haline getirilen tahılların üzerinden döven geçirilerek tanelerin başaklarından ayrılması işi, bu işin yapıldığı yer ya da dönem şeklinde ifade edilmektedir.

Borçların şahıslara ait harman zamanında alındığının kaydedildiği Kt. n/k 1575'de şu ifadeler geçmektedir; ¹⁵⁾ 20 ma-na ša [TÚG.HI]^{tám} ¹⁶⁾ 20 ú-kà-pí i-na ad-ri-im ¹⁷⁾ ša Na-ki-dim ni-il₅-qé ¹⁸⁾ 40 TÚG.HI^{tám} 30 ú-kà-pi ¹⁹⁾ i-na ad-ri-im ša Ma-ri-lá ²⁰⁾ ni-il₅-qé “kumaşların (fiyatı olan) 20 mina'yı (ve) 20 paketi Nakidum'un harmanında aldık, 40 (parça) kumaşı (ve) 30 paketi Marila'nın harmanında aldık”. “*adrim ša*” ifadesi, bu kimselerin işlettiği tarlaların harman zamanını gösteriyor olmalıdır (Erol, 2007: 11).

1.6.2.6. ana buqlātim

“ (Biranın) mayalanma zamanına kadar” şeklinde pek sık geçmeyen bu tabire n/k 1419'da rastlamaktayız; ¹⁾1 1/2 ma-na KÙ.BABBAR ²⁾ i-šé-er Na-ki-li-it ³⁾İ-ku-pi-A-šur ⁴⁾i-šu i-na ⁵⁾bu-uq-lá-tim ⁶⁾a-ni-a-tim ⁷⁾i-ša-qal,.. “İkūppī-Aššur, (yerli) Nakkilit üzerinde 1 1/2 mina gümüş alacaktır. Bu (seneki) bira mayası (yapılması zamanında) ödeyecek” (Bilgiç ve Bayram, 1995: 51).

1.6.3.Arkeolojik Eserler

1.6.3.1.Meyvelikler

Kaniş Karum’unda özellikle II. katta ve her evde en çok kullanılmış kaplardan biri de meyveliklerdir. Kulpsuz meyveliklerin yanında tek, çift, dört ve hatta altı kulplu olanları vardır (Özgüç, 1986: 52).(Res.10). Meyvelik biçimindeki emzikli kaplar arasında emzikleri, doğal olarak işlenmiş boga başı biçiminde olanlar da vardır. Bunlar çok karakteristik kaplardır. Çan şeklindeki meyvelikler üç alt gruba ayrılırlar; 1-Monokrom olanlar. 2-Boya bezemeliler. 3- Ağız kenarları üstünde hayvan figürleri olanlar. Bunların dışında üzüm salkımı şeklinde sepetkulplu bardaklarda kullanılmıştır (Özgüç, 2005: 118).

Yine 2006 yılı Kültepe kazısında da, üzüm salkımı şeklinde kaplar ortaya çıkarılmıştır.³⁵ (Res.11). Konya-Karahöyük kazılarında Erken Hitit Çağma ait I. katta (M.Ö. 1750 civarında) üzüm çekirdeklerinin kalıntıları bulunmuştur. Kazılarda ayrıca üzüm salkımı biçiminde kaplar meydana çıkarılmıştır. Bu kaplara ait en şahane örnekler içki kabı olarak, merkezi büyük bir salkım etrafında birçok salkımdan oluşan örnekler lamba olarak kullanılmışlardır. Bunların bazıları kulplarından birer çivi ile duvarlara aplik olarak asılıyorlardı. Bu tür kaplar çağımızdaki avizelerin ya da apliklerin öncülerini teşkil etmektedir. Karahöyük üzüm salkımı biçimindeki lambalarının altın ya da gümüşten yapılmış örneklerin seramikten kopyaları oldukları düşünülebilir. (Alp, 1999: 68). (Res.12). Ib yapı mühür tasvirleri arasında ise “Bol Üzümlü Asma Altında Oturan Tanrıça” da bulunmaktadır (Özgüç, 2005: 278).

1.7.HAYVAN YETİŞTİRİCİLİĞİ

1.7.1.Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

1.7.1.1.Koyun ve Keçi

Anadolu’da, yerli halk tarafından besiciliği yapılan ve Kültepe tabletlerinde en sık kaydedilen küçükbaş hayvanların başında koyun gelmektedir. Daha çok Sumerce *UDU* ideogramı kullanılarak bazen de, *immērtum* veya *immerum* (CAD İ,s.128; CDA İ,s.128) şekli ile Akadca olarak ifade edilen koyun, aynı zamanda metinlerde önemli bir ticari sermayeyi oluşturmaktadır. Ayrıca metinlerde koyunun, bir borcun faizinin karşılığı olarak ödendiğini görmekteyiz.

³⁵ Bkz. <http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=192>.,09.05.2011.

Diğer taraftan Akadlı Sargon'a ait Kt. j/k 97 numaralı belgeden öğrendiğimize göre Sargon, Anadolu'ya yaptığı askeri seferini anlatırken, bir günde 6 bin koyun ve bin sığır kestirdiğinden söz etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Anadolu'da tarım faaliyetleri kadar hayvancılık faaliyetlerinin de gelişmiş olduğunu söyleyebiliriz. Kt. j/k 97 numaralı belgenin ilgili satırları şöyledir: ¹⁹⁾... 1 li-im GUD.HI.A /6 li-me-e ²⁰⁾ UDU.HI.A / ú-mì-ša-ma / lu ú-ṭa-ba-ah... ¹⁹⁻²⁰⁾...Her gün bin sığır (ve) altı bin koyun kestim..." (Günbattı, 1997:131–155). Kültepe metinlerinde *šuppum*³⁶, *atūdum*³⁷, *lakānum*³⁸, *šallinum*³⁹ ve *utharum*⁴⁰ şeklinde koyun cinslerinden ahsedilmektedir. L.G. Gökçek'ten naklettiğimiz metinlerden BIN 4, 162'de 49 koyun içerisinde 9 adeti *etūdu* ve 8 adeti ise, *lakānum* olan koyunlara toplam 57.25 sheqel gümüş ödenmiştir. (49 e-me-ru ŠÀ.BA 9 e-tù-du 8 lá-kà-num ší-im-šu-nu 5/6 ma-na 7 ¼ GÍN KÙ.BABBAR). Kültepe metinleri haricinde orta ve geç dönem Babil vesikalarında da geçen *etūdu* (Babilce *atūdu*) için "koç" karşılığı verilmektedir. Bir masraf listesi olan CCT 1, 23' de ise yer yer belirli şahıslara ait koyunlar ve bunların bedelleri kayda geçirilirken Pilah-Aşşur'un gönderdiği 8 koyun ve 3 *šallinum* cinsi koyun fiyatı için 15 ½ sheqel gümüş verildiğinden bahsedilmektedir. (15 ½ GÍN KÙ.BABBAR ší-im 8 e-me-[r]i ú 3 ša-li-ni ša Pí-lá-ah-A-šur ir-de₈-a-ni). Palha şehrinde açılacak olan Wabartum *Evi*'nin masraflarını konu alan Kt. n/k 1142 no'lu belgede ise, mektubun yazarı Šū-Laban'ın, kalitesiz gümüş karşılığında *utharum*'u almak için *Īnā* adlı şahsın evine gittiği bildirmiştir. Hunia'nın, ağabeyi Usur-ša-Īštar'a, kumaşların depolanması ile ilgili gönderdiği Kt. n/k 1228 no'lu mektubunda ise, *utharum*'un, *naruqqu* hesabına geçirildiğini ifade etmiştir (Gökçek, 2004: 62–64).

Bir şahsın yapmış olduğu ödemeleri gösteren Nr.9: kt t/k 9 numaralı belgede koyun için 2 1/4 sheqel ödendiğinden bahsedilmektedir. "2 1/4 GÍN a-na UDU áš-qúl" (Bayram ve Çeçen, 1996: 597). Çeşitli miktadaki malların teslimi va nakliyesi ile ilgili olan Kt. n/k 845 numaralı belgede de koyun için iki şahsa sheqel üzerinden ödeme yapılmıştır. ¹⁴⁾1 1/2 GÍN KÙ.BABBAR a-na ¹⁵⁾Ni-mar Īštar DUMU I-di-a-bi₄-im ¹⁶⁾2 GÍN KÙ.BABBAR ¹⁷⁾A-šur-ṭāb DUMU Kā-ri-a ¹⁸⁾a-na UDU^{HI} -šu-nu a-dí-in", 1 1/2 sheqel gümüş Īdī-abum'un oğlu Nimar-Īštar'a, 2 sheqel gümüş Karia'nın oğlu Ašşur-ṭāb'a (olmak üzere) onların koyunları için verdim" (Uzunalimoğlu, 1993: 60-61).

³⁶ Bkz. CAD Ş,s.249; CDA Ş,s.341.

³⁷ Bkz. CAD A/II, s.521;CDA, A,s.31.

³⁸ Bkz. CAD L,s.45; CDA, Ls.176.

³⁹ Bkz. CAD Š/I s.246; CDA Ş,s.351.

⁴⁰ Bkz. CDA U,s.430.

Çivi yazılı kaynaklarda, burada ele aldığımız küçükbaş hayvanlar için kullanılan kelimelerden farklı olarak *parru*, *laliu*, *enzu* ve *daššu* şekliyle geçen ve sırayla “kuzu”, “oğlak” ve “keçi veya koç” anlamları taşıyan kelimelere, şu ana kadar yayımlanmış olan Kültepe tabletlerinde tesadüf edilmiş değildir. Diğer taraftan *UDU* ideogramı ile birlikte, Eski Akadca ile Yeni Asur belgelerinde geçen ve “koyun ve keçi” tanımlamalarının her ikisi için de kullanılan *ēnu /enzu(m)*⁴¹ kelimesi, Kültepe metinleri içerisinde yalnızca bir yerde geçmektedir. Fakat bu zamanda koyun yetiştiriciliği yanında keçinin de olduğundan şüphe etmiyoruz. Zira bu dönem vesikalarda, “keçi yününden yapılmış heybe” olarak tanımlanan *zurzum* kelimesi ile karşılaşmaktayız (Gökçek, 2004: 66).

Yine bu dönem ticaretinin temel emtiasını oluşturan kumaş ve diğer tekstil ürünlerinin hammaddesi olan yün, koyun yetiştiriciliğini ve ticaretini zaruri hale getirmiştir. Dolayısıyla Koloni Devri Anadolu’sunda, koyun ticaretinin hayli yaygın ve önemli olduğu ortadır.

1.7.2. Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

1.7.2.1. Sığır/ Öküz ve Boğa

Metinlerde Sığır veya öküz için bazen Sumerce ideogram olan *GU₄* veya *GUD*, bazen de bu işaretlerin Akadca karşılığı olan “*alpum*⁴²” kullanılmaktadır. Anadolu’daki büyükbaş hayvancılık faaliyetlerinin başında sığır yetiştiriciliği gelmektedir. Şüphesiz bu devride sığır/öküz, günümüzde olduğu gibi hem eti ve derisi için beslenmiştir. Ayrıca Eskiçağ tarım faaliyetlerinin hayvan gücü olmadan yapılamayacağı açıktır. Bu çerçevede sığır/öküz yük taşımak için yük arabalarına, tarlaları sürmek için ise sabana koşumlanan bir hayvan olmalıdır. Ancak Kültepe tabletlerinde, Hitit metinlerinde olduğu gibi sığırların koşum hayvanı olarak kullanımından bahsedilmemektedir. Diğer taraftan bazı belgelerde sığırların koşum takımları ve bunlar için yapılan ödemelerden söz edilmektedir.

Bir masraf listesi olan Kt. 88/k 71 numaralı belgede sığırların ve eşeklerin koşum takımları için 2 ¼ sheqel tartıldığından “¹⁹2 1/4 GÍN a-na pá-ni-ri ša al-pi-im ²⁰ù e-me-ri áš-gúl” bahsedilmektedir (Albayrak, 2002 : 2–3). K. Balkan’ın makalesinde yer verdiği Kt. f/k 62 numaralı borç senedinde ise ; ⁸se-am a-na ⁹ha-ar-pi i-du-nu ¹⁰ù al-pu-su-nu ¹¹i-ša-du-du-nim...⁸⁻¹¹Arpayı, hasat zamanına kadar verecekler ve onların

⁴¹ Bkz. CAD E,s.180; CDA E,s.74,

⁴² Bkz. CAD A/I,s.364;CDA A,s.13.

sığırları (arpayı) buraya çekecekler ...” ifadeleri kayıtlıdır (Balkan, 1979: 50, n: 11).

Kültepe metinlerinde büyük baş hayvanların niteliklerini göstermek için besili, yağlı, iyi, sağlıklı veya hasta sığır gibi tanımlamaları görmekteyiz. Nitekim Kt. o/k 2 numaralı belgede besili sığırdan söz edilmektedir. (²⁶ ... i-na a-wa-tim ²⁷ GUD.HI.A ma-ar-ú-um qá-bi₄-ma ²⁸ša-dí-[šu-nu]...“Bu meseleden dolayı besili bir sığır söz verilmişti, onlara ödettir...” (Albayrak, 2006: 76).

Ayrıca bazı borç senetlerinde, borcun faizi karşılığında tahıl ile küçükbaş ve büyükbaş hayvan da verildiği kayıtlıdır. Bunlardan biri olan yerli bayan tüccar Madawada’ya ait olan Kt. o/k 64 numaralı belgede ise tüccarın arpa, buğday, besili sığır ve ekmek alacaklı olduğu konu edilmektedir. Metin şöyledir: ¹3 ma-na KÙ. BABBBAR i-é-er ²Ku-bi-da-a-šu ù ³A-zu-ul-ša / a-ší-tí-šu ⁴Ma-da-wa-da tí-šu ⁵a-na 2 ma-na KÙ.BABBAR 1 ma-na ⁶KÙ. BABBAR í-ib-tám ú-a-áb ⁷a-na 1 ma-na KÙBABBAR ⁸10 na-ru-uq šé-am ⁹10 na-ru-uq ar-ša-tim ¹⁰1 GUD ma-ar-a-am ¹¹ù 60 NINDA “¹⁻ ⁴Madawada Kubida šu ve onun karısı Azulša’dan 3 mina gümüş alacaktır. “⁵⁻⁶ 2 mina gümüş için 1 mina gümüş ilave edecekler. ⁷⁻¹⁰ 1 mina gümüşü 10 çuval arpayı, 10 çuval buğdayı, 1 besili sığırı ¹¹⁻¹⁵ ve 60 ekmeği verecek...” (Albayrak, 1998: 7–9).

Sığır ticareti ile ilgili belgelerde, yalnızca gümüş üzerinden bedel ödendiğine ve daha çok yerli şahısların muhatap alındığını görmekteyiz. L.G. Gökçek’ten naklettiğimiz belgelerden TC 2, 53 17–18. satırda sığır için 6 1/3 šeqel “6 1/3 GÍN a-na ší-im al-pì-im” ve aynı belgenin 12. satırında sığırın kira bedeli olarak 5/6 šeqel “5/6 GÍN a-na ig¹-ri¹ al-pì-im”, KTP 28, 1–2.satırda 7 1/3 šeqel “7 1/3 G[Í]N KÙ.BABBAR ší-im [al-pì]-im”, Kt. 87/k 410, 1-3 satırda muhtemelen iki adet olan sığırlar için 22 šeqel “1/3 ma-na 2 GÍN KÙ <BABBAR> a-na GUD^{HI.A}”, Kt. m/k 21, 11-12 satırda yine sayısı belirtilmeyen sığırlar için 40 šeqel “...2/3 m[a-na] KÙ.BABBAR ší-im GUD^{HI.A}” gümüş ödendiği kayıtlıdır (Gökçek, 2004 : 68).

Diğer çivi yazılı kaynaklarda adı geçen ve anlamları “genç boğa, dana veya buzağı” olarak tanımlanan “*bīru* veya *būru*” kelimeleri, bu dönem vesikalarında geçmemektedir. Çivi yazılı belgelerde büyük baş hayvan adları ile ilgili literatürde kullanılan bir diğer kelime de “*boğa*” anlamındaki *šūru(m)*⁴³dur. Eski Akad, eski ve orta Babil devri tabletlerinde geçen bu kelimeye, Kültepe metinleri içerisinde yalnızca bir yerde tesadüf edilmektedir (Gökçek, 2004 : 67). Buna rağmen boğa, Kültepe yerli mühürlerinin en önemli konusunu teşkil eden Hava Tanrılarının kutsal hayvanı olup, birçok mühür baskısında çok sık tasvir edilmiştir (Özgüç, 1965: 21–23).

⁴³ Bkz. CAD Š/III, s.369;CDA Š,s.388.

1.7.3.Yük ve Binek Hayvanları

1.7.3.1. Eşek ve Perdum

Belgelerde en sık geçen hayvan daha çok ANŞE yazılışı ile gördüğümüz Akadca ise *i/emērum* (CAD İ,s.113; CDA İ,s.128) veya *emērum* (*ş*)*allamum* “kara eşek” şeklinde karşımıza çıkan eşektir. Dönemin başlıca ulaşım ve taşıma aracı olarak görülen eşekler Asurlu tüccarlar için vazgeçilmez bir hayvan niteliğindedir. Anadolu’da yapılan ticaretten sonra boşa çıkan eşeklerin, yine Anadolu’da başka tüccarlara satıldığı anlaşılmaktadır. Metinlerden eşeklerin, bu ticaretin temel unsurunu oluşturduğunu görmek çok açıktır.

Diğer taraftan kumaşa sarılmış, mühürlenmiş bir eşek yükü kalay 130 mina'dır (65 kg). Buna, yol masraflarını karşılamak üzere, ek olarak, 10 mina (5 kg) kalay ve 10 parça dokuma/kumaş konulurdu; bu ağırlık hayvanın yemi, koşum takımı ve aksesuarıyla birlikte 90 kiloyu bulurdu. Yükün yalnız kumaş olduğu hallerde, 30 parçaya eklenen 10 mina serbest kalay, koşum takımı ve aksesuarıyla birlikte 70–80 kiloyu bulurdu. Kumaşların çoğu 4,5 m uzunluğunda veya 2.25 kg ağırlığında standart parçalar halindeydi. Kalay, iki yarım denk/heybe şeklinde yüklenir, ortalarına da bir bohça konurdu (Özgüç, 2005: 24).

Bu dönemde örgütlü ticaretin önemli bir unsurunu teşkil eden eşekler hakkında pekçok belgede bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgileri eşeklerin nerede otladığı, satışı ve fiyatı, taşıdığı yükler ve nitelikleri oluşturmaktadır. Ayrıca yine metinlerde ANŞE.SAL yazılışıyla gördüğümüz dişi eşeklerinde -belki daha az- yükleri taşımada kullanıldığı görülmektedir.

L.G. Gökçek'ten naklettiğimiz TC 1, 16 ve TC 2, 7 no'lu belgeler, eşeklerin, *gi/ugamlum* olarak geçen bir merada tutulduğu ve onların burada satışa sunulduğunu göstermektedir. TC 1, 16, 36'da, bu yerin Kaniş yakınlarında, TC 2, 7, 12'de ise, Asur yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır. Eşek fiyatlarıyla ilgili olarak diğer belgeler BIN 6, 185, 6'da, 4 şeqel “4 GÍN KÙ.BABBAR ší-im ANŞE”, VS 46, 12'de, Wašhania şehrinde kiralanan eşek “7 ½ şeqel ig-re-e ANŞE”, CCT 2, 2, 22-28'de, yiyeceği ile birlikte 18 şeqel ve koşum takımı için 2 şeqel “18 GÍN lu ší-im [ANŞE] ú-ku-[ul-tù-šu] ù 2 GÍN [KÙ.BABBAR] a-na e-[x]-x 2 GÍN ú-nu-ut ANŞE”, ödendiği anlaşılmaktadır (Gökçek, 2004 : 70-72).

Gallābum'un Uşur-ši-Iştar'a, onun talimatı gereğince çeşitli miktarlarda kumaşları seçtiklerini belirttiği AKT II,34 nolu belgenin son satırlarında sığa ve eşeğin de dahil olduğu bahsedilmektedir.²⁴⁾ 4 ANŞE ki-ib-šu-um ²⁵⁾1 ú-up-qú-um 4 sığa, 1

(tane) yük eşegi” (Bilgiç ve Bayram, 1995: 66–67).

Kt. e/k 58 numaralı belge de kalay ve kumaş sevkiyatı ile 13 adet siyah eşek ve durumu hakkında bilgi vermektedir. “...¹⁰⁾ 13 e-ma-ru sa-la-mu¹¹⁾ mi-ma-a-nim a-ra-di-a-kum¹²⁾ lu-qu-ut-ka sal-ma-at¹³⁾ e-ma-ru-sa- sal-mu-u... “¹⁰⁻¹¹⁾ 13 (adet) siyah eşek (ile birlikte) bunların hepsini sana sevk edeceğim. ¹²⁻¹³⁾ Eşekler de dahil, senin malın sağ salimdir” (Esen, 2001: 197).

Kültepe metinlerinde yük taşıma ya da binek hayvanı olarak nitelendirebileceğimiz *perdum* isimli bir hayvanın adı da geçmektedir. L.G. Gökçek’ten naklettiğimiz C 1 no’lu vesikada *perdum*’un at veya ata benzeyen bir tür hayvan olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu satırların şöyledir: ¹⁾ um-ma Hu-ha-ta-ma-ta-ku-ma ²⁾ a-na İ-na-a qí-bi-ma ³⁾ a-na-ku me-ra-kà a-ta a-bi⁴⁾ mc-er-tám a-me-am dí-n[am] ⁵⁾ a-na sí-kà-tim a-lá-ak ⁶⁾ ku-a-am me-ra-kà a-na-ku ⁷⁾ i-na še-pí-a a-lá-ak ⁸⁾ di-na šu-ma a-na si-kà-tim ⁹⁾ lá-ar-kà-áb-ma “¹⁻²⁾ İnnaya’ya söyle! Huhatamataku şöyle der: ³⁻⁹⁾ Ben senin oğlunum, sen babamsın. O *perdum*’u bana ver! ben sikkātuma gideceğim. Senin oğlun olan ben(im gibi biri), yaya olarak sikkātum’a gidilir mi?. Onu bana ver ki sikkātum’a rahat gideyim ve senin de adın olsun”. Dolayısıyla bu belgeden *perdum*’un en azından bir araba yahut bir tür binek hayvanı olduğu anlaşılmaktadır (Gökçek, 1998: 39).

Ancak *perdum*, bazı bilim adamlarınca “*birtum*” olarak okunmuştur. H. sever işlediği metinlerde *perdum*’u *birtum* şeklinde okuyarak, *birtum*’un değerli bir maden anlamı verilen “*amūtum*” ve altın ile birlikte fiyatı karşılığında satın alınan önemli bir meta olarak yorumlamıştır (Sever, 1990: 467-479). E. Bilgiç-C. Günbattı ise AKT III’te işledikleri Kt v/k 13 numaralı belgede geçen *perdum* kelimesinin gerek Almanca’da “at” anlamına gelen “*pferd*” kelimesi ile olan ses benzerliklerine gerek sözlüklerin verdiği anlamlara gerekse T. Özgüç’ün katır ifadesine atıfta bulunarak *perdum*’un katır olabileceğini ifade etmişlerdir (Bilgiç ve Günbattı, 1995: 84-86).

Yine *perdum*’ların satışları ile ilgili belgelerde fiyatların diğer hayvanlara nazaran daha fazla olduğu görülmektedir. Kt. b/k 193’de 1 adet *perdum* için 97 şeqel gümüş ödenmiştir Koyun ve sığır fiyatlarının da belirtildiği Kt. m/k 21’de ise kaç adet olduğu belirtilmeyen *perdum*’lar için Hapula’ya ödenen miktar 240 şeqel gümüştür (Gökçek, 1998: 40).

Ayrıca AKT I,78⁴⁴, Kt. t/k 1 ve Kt. t/k 25⁴⁵ numaralı metinlerde *perdumlar* için Wahşuşana ve Şalatuwar şehirleri⁴⁶nde ödeme yapılmasına dayanarak, *perdum* yetiştiriciliğinin bu şehirlerde olduğunu söylemek mümkündür.

1.7.3.2.At

Eski Babil dönemi belgelerinde de geçen ve “at” (CAD S, s.328a; CDA S,s.325) karşılığında olan *sisū* kelimesi ise, Kültepe metinlerinde sınırlı sayıda belgede geçmektedir. Çünkü at hem pahalı hem de her yerde yetişmeyen ve yetiştiriciliği oldukça zahmetli bir hayvandır. Ayrıca Anadolu-Mezopotamya arasındaki kervan yolculuğunda, zor iklim şartlarına dayanıklı ve ucuz olmasından dolayı eşeği tercih eden Asurlu tüccarlar, metinlerde sık sık kervanlarla birlikte eşeklerle ilgili konulara değinirken, bakımı zor ve pahalı olan atı Anadolu pazarlarında kâr ile satışı yapılabilecek ticarî bir ürün olarak görmemişlerdir. Buna rağmen bu devir metinlerinde *rabi sisē* “seyisler başı” şeklinde meslek ismi olarak kullanılması, atın bu dönemde yetiştirilen hayvanlardan biri olduğunu göstermektedir (Öz, 2011: 201). Diğer taraftan at yetiştiriciliğinin zor ve zahmetli bir iş olduğu Hitit döneminde Kikkuli adında bir at terbiyecisine ait metinde yer alan bilgiler doğrultusunda da anlaşılmaktadır. Bu çerçevede 184 günden fazla yapılan talim ve terbiyeler günümüzdeki modern usullerden pek farklı görünmemektedir (Ertem, 1965: 28).

Kültepe metinlerine göre. M.Ö. 2. binde Anadolu’da varlığını, bildiğimiz at, tabletlerde bir kavim, köy ya da şehir adı ile geçmediği için, Anadolu’da at yetiştiriciliği yapılan yerler hakkında bilgi sahibi olamıyoruz. Ancak, Mezopotamya kaynaklarından öğrendiğimize göre, Anadolu’da Harsamna⁴⁷ ve Kargamış şehirleri at yetiştiriciliğinin yapıldığı merkezlerdendi. Bu konuda Mari kralından Kargamış kralına yazılmış RA 35, 120 Mari mektubunun ilgili satırları şöyledir: aššum ANŠE.KUR.RA BA[BBAR] aqbāma umma šumma ANŠE.KUR.RA BABBAR ša GIŠ.GİGİR ul ibaššū lušpurma ašar ibaššū ANŠE.KUR.RA BABBAR lirdūnim u adišu ANŠE.KUR.RA sāmūtim Harsamna lušārišum “(Mari kralı): Beyaz atlarla ilgili meseleyi ben (ona) söyledim. O (Kargamış kralı) şöyle söyledi: İki ya da dört tekerlekli savaş arabasına koşumlamak

⁴⁴ Metnin geçtiği yer için bkz. Emin Bilgiç- Hüseyin Sever- Cahit Günbattı- Sabahattin Bayram (1990), Ankara Kültepe Tabletleri (Ankaraner Kültepe-Tafeln) I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.95-99.

⁴⁵ İki metnin geçtiği yer için bkz. Hüseyin Sever (1990), “Kültepe Metinlerine Göre Birtum” Kelimesinin Yeni Anlamı, X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 467-479.

⁴⁶ Wahşuşana ve Şalatuwar şehirlerinin lokalizasyonu için bkz. Khaled Nashef (1991), Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes (RGTC 4), Wiesbaden, s.100-101 ve 133-134.

⁴⁷ Harsamna şehrinin lokalizasyonu için bkz. Kemal Balkan (1957), Mama Kralı Anum-Hirbi’nin Kaniş Kralı Waršama’ya Gönderdiği Mektup, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII/31a, Ankara, s.1-76.; Nashef (1991), a.g.e., s.53.

için beyaz at yoktur. Beyaz atların bulunduğu yerden bana at göndermeleri için yazacağım. Bu arada (o zamana kadar) ben ona (Mari kralına) kırmızı Harsamna atları teslim edeceğim”. Ayrıca bir Ugarit metninde Kargamış’ta satın alınan bir at için 200 şeşel gümüş ödendiğinden söz edilmektedir. Diğer taraftan K. Balkan, Anum-Hirbi mektubundaki ifadelerle göre, Harsamna’nın, bugünkü Uzunyayla’ya lokalize edebileceğini söylemektedir. Gürün’den Malatya sınırına kadar uzanan ve Yukarı Kızılırmak bölümünde bulunan yüksek düzlük alan ise günümüzde at yetiştiriciliğinin yapıldığı merkezlerdendir (Öz, 2011: 204–205).

1.7.4.Domuz Yetiştiriciliği

Metinlerde sık geçmese de Anadolu’da besiciliği ve ticareti yapılan hayvanlardan biri de sözlüklerde (CAD H,s.266 CDA,H,s.123) “*huzīrum*” olarak kaydedilen domuz’dur. Domuz, metinlerde daha çok domuz yağı ticareti ile ilgili olarak geçerken aynı zamanda domuz kılı da ticareti yapılan bir üründür.

L.G. Gökçek’ten naklettiğimiz CCT 5 26a’da Anadolu’lu şahıslar olan Peruwa, Mula ve Mula’nın karısına ait domuzların, Enişru’ya verilmesi ile ilgili bir satış sözleşmesidir. Belgede ayrıca, satışı yapan şahısların satıştan vazgeçmesi durumunda, 1 mana gümüşün Enişru’ya verilmesi karara bağlanmıştır: “...⁵⁾hu-zi-ri ⁶⁾ša Pè-er-wa ù Mu-lá ⁷⁾a-ša-sú a-na ⁸⁾E-ni-iş-ru i-dí-nu-ni ⁹⁾KÙ.BABBAR ší-im ¹⁰⁾hu-zi-ri-šu-nu ¹¹⁾Pè-er-wa ù Mu-lá ¹²⁾a-ša-sú ša-bu-ú ¹³⁾a-na šu-mì hu-zi-ri ù ší-mì-šu ¹⁴⁾Pè-er-wa ù Mu-lá ¹⁵⁾a-ša-sú a-na E-ni-iş-ru lá i-tù-ru ¹⁶⁾šu-ma i-tù-ru ¹⁷⁾1 ma-na KÙ.BABBAR a-na ¹⁸⁾E-ni-iş-ru i-ša-q[ú]-lu” (Gökçek, 2004 : 73). Diğer taraftan domuz satışlarında hayvanın şişmanlama durumu göz önüne alınmaktaydı. Söz konusu böyle bir metinde “eğer domuzlar irileşmedilerse onları satın, (ama) eğer irileştilerse dursunlar” denilmektedir (Albayrak, 2003: 63).

Kemal Balkan, işlediği Kt. b/k 19 numaralı metinde Ib devri Asurlu tüccarlarının genellikle ticaretini yaptıkları yün dışında II. tabaka tabletlerinde görülmeyen yeni bir ticaret maddesi *zappu*, “domuz kılı” üzerine de ticaret yaptıklarını ifade etmektedir. Metnin tamamı şöyledir: ⁸⁾a-ha-ma 20 li-me-e za-pé-[e] ⁹⁾[i] li- bi₄-it-im 1[0 li] -me-e ¹⁰⁾[z]a-pu-ú pá-ší-ú-tum ú 10 [i-me-e] ¹¹⁾za-pu-ú ša-al-mu-tum ¹²⁾a-na 2 1/3 MA.NA KÙ.BABBAR a-[na] ¹³⁾ba-ri-ni a-dí-[i].... “⁸⁻¹³⁾2 1/3 mina gümüş değerinde 20 bin domuz kılı daha—ki, bunun içinden 10 bin kıl beyaz renkli ve 10 bin kıl siyah renklidir. (onları) müşterek malımız olarak depo ettim.” (Balkan, 1955: 3).

1.8.KÜLTEPE METİNLERİNDE GEÇEN HAYVANSAL BESİN MADDELERİ

1.8.1. Et

“*širum*”⁴⁸ yazılışıyla gördüğümüz et, metinlerde çok sık geçen bir besin maddesi değildir. Ancak, birçok küçük ve büyükbaş hayvanın eti için kesildiğine dâir bilgiler bulunmaktadır. İ. Albayrak’tan naklettiğimiz BIN IV 157’de: “⁸) 2 UDU i-na É ub-ri-ni ⁹) tá-áb-hu ,2 koyun konaklama yerimizde kesilmiştir”, CCT I,23’de: “..... ³²) 1 e-ma-ra-am a-na mu-ut ³³) Pá-pá-lá ni-iṭ-bu-ùh ,1 koyunu Papala’nın cenazesi için kestik.” ifadeleri kayıtlıdır. Kesilen hayvanlar arasında en çok koyun ve sığır sayılmaktadır. Tabletlerde, kesilen hayvanların etinin, hayvanın hangi bölgesine ait olduğu da zaman zaman belirtilmiştir. Bunlar *irtum* “göğüs eti”, *karšum* “işkembe (belki sakadat)” ve *(w)arkâtum* “arka”, yani “but eti” olarak kaydedilmişlerdir. Et ile ilgili harcamaların çok yüksek olmadığını, yapılan masrafların her zaman şeşel cinsinden ifade edilmesinden anlamaktayız (Albayrak, 2003: 63, n: 21).

Akad kralı Sargon’un Anadolu’ya yapmış olduğu seferi anlatan Kt. j/k 97 no’lu metinde, Sargon’un, seferi esnasında askerlerini doyurması için her gün bin sığır ve 6 bin koyun kestiğinden bahsetmektedir. Ayrıca askerlerin, *irtum* (göğüs), *arkâtum* (arka (sağrı)) ve *kursinnum* (bacak kısımları)na ait et parçaları anlamını taşıyan kısımlardan yediklerini ifade etmektedir. Ayrıca, bu ifadelerin kaydedildiği ilgili satırlarda geçen ve “hayvanın kafatası, başın üst kısmı” şeklinde tanımlı yapılan *muhhum* kelimesi de geçmektedir. *Mu-ha-am ša kur^{ur}-ší-na-tim* olarak geçen ifade, “but” olarak yorumlanmıştır (Günbattı, 1997: 131–155).

Bir masraf listesi olan Kt. 88/k 71 numaralı belgede, et için ¼ şeşel fiyat verilmektedir. “⁵) ¼ GÍN a-na ší-ri-im ás-qúl... ¹¹)GÍN a-na ší-ri-im ás-qúl-ma ... ¼ şeşel et için tarttım... 1/4 şeşel et için tarttım...”(Albayrak,2002:1–3).Metinlerde 1/2 şeşel ile 1/6 şeşel arasında fiyatı değişen ve kızartılmış et anlamına gelen *bušalum* kelimesi de kayıtlıdır (Albayrak, 2003: 63).

1.8.2.Bal

Sözlüklerde (CAD D,s.161;CDA D,s.61) bal anlamı verilen *dišpum* Koloni döneminde bilinen besin maddeleri içinde yer almaktadır. Metinlerde bal için şeşel üzerinden fiyat verildiğini görmekteyiz. Nitekim Kt. 88/k 71 numaralı belgenin 18. satırında bal için 1 1/3 şeşel ödendiği kaydedilmiştir. “¹⁸) 1 1/3 GÍN a-na dí-iš-pi-im áš-qúl...” (Albayrak, 2002: 2–3). L.G. Gökçek’ten naklettiğimiz KTBL, 14 numaralı belgenin 33–34. satırlarında ne kadar ağırlıkta olduğunu bilmediğimiz balın fiyatı ise 3

⁴⁸ Bkz. CAD Š/III,s.113 CDA Š,s.377.

şeqel gümüştür. “3 GÍN KÚ.BABBAR ši-im dí-iş-pi-im al-qé” (Gökçek, 1998 : 96).

Diğer taraftan *LÁL* ideogramı ile yazılan balla ilgili bir tabletle geçen *LÁL saqû* “içilecek bal” ifadesinden, bala sıvı katılarak şurup haline getirilen bir içeceğin yapıldığını da söyleyebiliriz (Albayrak, 2003: 65). Yine Kültepe tabletlerine göre, Anadolu’da arıcılık faaliyetlerinin yapıldığı bilinen yerlerden ikisi Kapitra ve Urşu⁴⁹ şehirleridir.

Kapitra şehri ile ilgili olan Kt. 93/k 81 numaralı belgenin ilgili satırları şöyledir: ...⁶⁾a-dí-in um-ma a-na-ku-ma şu-ma ⁷⁾dí-iş-pá-am: tí-šu ⁸⁾a-na a-wi-lim : še-bi₄-il₅ ⁹⁾um-ma şu-ut-ma ¹⁰⁾a-na-kam / É.GAL^{lim} ¹¹⁾dí-i-pá-am : ú-lá i-šu ¹²⁾a-na Ki-bí-it-ra ¹³⁾a-šu-mi-šu e-tí-iq-ma ¹⁴⁾dí-iş-pá-am : a-lá-qé-ma... “⁶⁻⁸⁾...Eğer bal varsa, adama gönder. ⁹⁻¹⁴⁾O (Şamaş-ennam) bana şöyle cevap verdi: Burada, sarayda bal yoktur. Bunun için ben Kapitra’ya gideceğim ve balı alacağım...” (Garelli ve Michel,1995:211–213). İ. Albayrak’tan naklettiğimiz BİN 4, 219 numaralı mektupta Urşu şehrindeki baldan bahsedilmektedir. Metnin ilgili satırlarında şu ifadeler kaydedilmiştir: ³⁾...a-na-kam ⁴⁾dí-iş-pu-um lá-su a-na ⁶⁾Ur-šu-ú ni-ša-pá-ar-ma ⁷⁾dí-iş-pá-am ú-še-lu-nim... “ Burada bal yok! Urşu şehrine yazacağız ve buraya bal getireceğiz” (Albayrak, 2003: 66, n: 34).

1.8.3.Tereyağ

Anadolu’da kullanılan hayvansal yağlardan bir diğeri de tereyağ’dır. Sözlüklere göre, Akadca *himētum*, Sumerce İ.NUN yazılışlarıyla bilinen tereyağ, Eski Asurca belgelerde sık geçmemektedir. Sadece iki *līmum* listesinde, Kt 92/k 193=KEL A (st: 25) ve KEL D= Kt n/k 517+1571 (st: 15–16)’da “Puzur₄-A-şür sa İ.NUN” “Tereyağ (tüccarı) Puzur-Assur” şeklinde, līmumluk yaptığı anlaşılan Puzur-Aşşur’un mesleği olarak kaydedilmiştir. Sözüünü ettiğimiz iki līmum listesinde, İ.NUN ideogramı ile geçen tereyağ, Kültepe metinlerinde. Akadca *himētum* yazılışı ile görülmemektedir. “Deri torba” anlamına gelen *himtum* kelimesinin, iki metinde (CCT 6, 6d: 3 ve Kt 88/k 71: 17), *himetum* “tereyağ” ile ilişkili olabileceği düşünülmüşse de, bu konuda kesin bir fikir ileri sürülemez (Öz, 2011: 225).

1.8.4.Domuz Yağı

Metinlerde *reštum* “birinci kalite” ve *marrurum* “kötü kalite” sıfatlarıyla geçen *kursinnum* kelimesi, muhtemelen hayvansal bir yağ veya kesilen bir hayvanın etinin bir parçasını tanımlamak üzere kullanılmış olmalıdır. Yine hayvansal bir yağ olarak, metinlerimizde *I.GIŠ / ŠAH ša huzīrim* şeklinde geçen domuz yağının Koloni Dönemi

⁴⁹ Kapitra ve Urşu şehirlerinin lokalizasyonu için bkz. Nashef (1991), a.g.e.,s.69 ve 130.

insanları tarafından kullanıldığını ve ticaretinin yapıldığını görmekteyiz. İ. Albayrak'tan naklettiğimiz JCS 41'de: ³⁰3 ÁŠ Ì.ŠAH ³¹ub-la[m] “Buraya 3 kap domuz yağı gönder!”, Kt. o/k 17'de: ²⁰10 ma-na I.GIŠ ša hu-zi-ri-im ²¹iš-tí pá-nim-ma ²²šé-bi-lam “10 mina domuz yağını acilen buraya gönder!”, Kt. n/k 130b'de: ⁸10 GÍN ša A-šür-i-mi-tí ⁹a-na dí-iš-pí-im ¹⁰ú Ì.GIŠ / ša hu-zi-ri-im ¹¹mi-ma a-nim ¹²a-na Ir-bi-^dIM ¹³Dí-ša-i-iš / ú-bi₄-il₅ “Aššur-imit'tin 10 šeqel gümüşü bal ve domuz yağı için; bütün bunları Irbi-Adad'a Dišayış götürdü” ifadeleri kayıtlıdır (Albayrak,2003:62,n:19). L.G. Gökçek'ten naklettiğimiz TC 2, 47'de ise 55 mana ağırlıktaki domuz yağının satışı görülmektedir: “55 ma-na Ì.DAN ša hu-zi-ri-im” (Gökçek, 2004: 73).

1.9.YÜN TİCARETİ

Kültepe metinlerinde Akadca *šipâtum/šaptum* (CAD Š/III,s.54;CDA Š,s.375) bazı belgelerde de *SIG.HI.A* yazılışlarıyla kayıtlı olan yün, Asurlu tüccarlar tarafından ticareti yapılan ürünler arasındadır. Veenhof'a göre yün, Anadolu içi ticarete önemli bir yer tutmaktadır. Asurlu Tüccarlar Asur'a yün göndermemekle birlikte, Anadolu içi yün ticaretinde çok faaldiler (Özgüç, 2005: 28). Bununla birlikte Asur'da dokuma işini yürüten kadınların bazı durumlarda Anadolu'da bulunan tüccar eşlerine, kardeşlerine ya da akrabalarına kendilerine yün göndermelerini istediklerine tanık olmaktadır.

İki metinde geçen “*šaptum ina alim waqrat*” “yün şehirde pahalıdır” cümlesi, dokumacıların niçin yeteri kadar yük kullanmadıklarını açıklamaktadır. Yünün pahalı olması, Asur'da yeteri kadar yün bulunmamasından çok, arz-talep meselesiyle ilgili olmalıdır. Anlaşıldığına göre, Anadolu'ya ve belki diğer çevre ülkelere büyük çapta dokuma ürünlerinin ihracı, Asur'da ev işletmeleri şeklinde büyük bir dokuma sanayinin oluşmasını sağlamıştı. Bunun sonucunda ortaya çıkan yün ihtiyacı, koyun varlığı bakımından zengin olduğunu bildiğimiz komşu ülkelerden karşılanmış olmalıdır. Nitekim iki mektupta (LIH I, 25 ve ARM V,67) Babil ve Mari'deki koyun varlığı ve yün üretimi bakımından dikkate değer bilgiler bulunmaktadır. Bunların İlkinde, üç kişi Sin-iddinam'ı Hammurabi'ye koyunların kırılması için şikâyet edip, daha fazla işçi görevlendirmesini istemektedirler. İasmaḥ-Addu'ya yazılmış ikinci mektupta ise koyunların kırılması için gönderilmiş 150 işçinin çok az olduğu belirtilerek, 300–400 işçi daha istenmekte ve kırma işinin üç gün devam edeceği kaydedilmektedir (Günbattı, 1994: 193, n: 7).

C. Günbattı'dan naklettiğimiz BİN IV, 9, 3-6'da Lamassī ,Pūšu-kīn'in kendisine iki kişi ile beşer mina yün gönderdiğini yazdığını hatırlatarak, o kimselerin kendisine bir şey vermediklerini bildirmektedir. Aynı metinde (18–20) ve BİN VI, 7,16-18'de ise

inumi kīsam tušebalanni SIG.ĤI.A šuknam “Keseyi gönderdiğin zaman (içine) yün (de) koy” diye yazmaktadır. Bir başka mektubunda (Garelli RA 59, 25, 13-16) bu cümle, *inumi KÙ.BABBAR 1 mana tašakkananni ina qirab SĪG.ĤI.A šuknam* “(Benim tasarrufum olarak) 1 mina gümüş koyduğun zaman, (içine) yün de) koy”, şeklinde biraz değişik olarak ifade edilmektedir (Günbattı, 1994 : 194) .

Asur’da, dokumacılığın önemli bir yer tutması, Asurlu tüccarlar için ucuz bir pazar yeri olarak görülen Anadolu coğrafyasında, koyun ticaretinin ve dolayısıyla koyun yetiştiriciliğinin müstesna bir yeri olduğunu göstermektedir. Zira, bir çok metinde Asurlu tüccarların yüklü miktarlarda yün almaları, bu hayvanların Anadolu halkı için önemli bir geçim kaynağı olduğuna işaret etmektedir. L.G. Gökçek’ten naklettiğimiz BIN 4 181, 1-3’de 1460 mana ağırlığındaki yünden bahsedilmektedir. Fakat burada dikkati çeken husus, satışı yapılan yünün “Luhuzatia⁵⁰ yünü” şeklinde ifade edilmesidir. Puzur-İštar’ın, amcasının oğlu U ur-ša-İštar’a yazmış olduğu Kt. n/k 1475, 21-22’de ise, “Luhuzatia derisi ve yünü” ifadesi ile karşılaşmaktayız. Bu bilgiler ışığında, Elbistan yakınlarında olduğu tahmin edilen bu şehrin, koyun, yün, deri, post ya da diğer hayvansal ürünler konusunda tanınmış bir pazar merkezi olduğu söylenebilir (Gökçek, 2004: 66–67). Anadolu’da yün üretim merkezleri Luhuzatia ile sınırlı değildir Hahhum ve Mama, yünleri ile anılan diğer şehirler⁵¹dir. Bunun dışında metinlerde yünlerin niteliklerini de bulmak mümkündür. Nitekim belgelerde yünler “kırmızı yün”, “kızıl, kırmızısı yün”, “boyanmış yün” ve “yumuşak yün” şeklinde geçmektedir (Özgüç, 2005: 28)

Kt. o/k 29 numaralı metinde, teslim edilmek üzere paketlenen ürünler arasında 5 mina “SĪG.ĤI.A narubtum” “yumuşak yün” de kayıtlıdır. Tablet ilgili satırları şöyledir: ⁴⁾ 2 šī-it-ri ša Za-al-pá ⁵⁾ ku-nu-ki-a / A-na-ah-ì-lí ⁶⁾ DUMU DU₁₀-šī-lá-A-šur 5 ma-na ⁷⁾ SĪG.ĤI.A na-ri-ib-tám ⁸⁾ Sù-sà-num DUMU ^dUTU-a-bi₄ ⁹⁾ 1 šī-it-ra-am A-gi₅-a-a ¹⁰⁾ DUMU Am-ra-a 1 GÍN ¹¹⁾ KÙ.BABBAR Kur-ub-İštar ¹²⁾ šù-ha-ru-um ša A-ta-ta ¹³⁾ mi-ma a-nim ub-lu-ni-ki-im... “⁴⁻¹³⁾ 2 Zalpa tülünü benim mühürümle, Tāb-šilla-Ašsur’un oğlu Anah-ilī, 5 mina yumuşak yünü Šamaš-abi’nin oğlu Susānum, 1 tülü Amrāya’nın oğlu Agiya, 1 şeşel gümüşü Atata’nın hizmetçisi Kurub-İštar, bütün bunları sana getirmektedirler.” (Albayrak, 2006: 92–93).

Yün, çok defa gümüş karşılığında satılmamıştır. Bakır ticaretinde olduğu gibi, yün de önce bakıra dönüştürülmüş; bu bakır tasfiye edildikten sonra kaliteli bakır olarak

⁵⁰ Luhuzatia şehrinin lokalizasyonu için bkz. Nashef (1991), a.g.e., s.78;Turgut Yiğit (1997), Eski Anadolu Kentlerinden Luhuzatia / Lawazantiya’nın Tarihi ve Lokalizasyonu Üzerine, Belleten 41/230,s.1-14.

⁵¹ Bu iki şehrin lokalizasyonu için bkz. Nashef (1991), a.g.e.,s.24,46,82.

yerlilere gümüş ve altın karşılığında satılmıştır (Özgüç, 2005: 29). AKT II, 58’de yünün paraya çevrilmesinden ve Aşşur –mālik’in kaşşārum mesleğindeki Nazim’den 5 sheqel gümüş alacaklı olduğundan bahsedilmektedir. Tablet şöyledir: ¹⁾ a-na Bu-şí-a ²⁾ ú A-aḥ-DĪNGĪR qí-bi-ma ³⁾ um-ma Nu-nu-ma lá-šu ⁴⁾ ša iš-ti u₄-mì-im ⁵⁾ a-nim ša-áp-tim ⁶⁾ i-ba-şí-ú ⁷⁾ lá ša DAM.GĀR ⁸⁾ iḥ-da-ma a-na 9) KÙ.BABBAR ta-e-ra-ma ¹⁰⁾ 5 GÍN KÙ.BABBAR ší-im ¹¹⁾ ša-áp-tim i-na ¹²⁾ li-bi₄ Na-zi-im ¹³⁾ kà-ša-ri-im A-šur-ma-lik 14) DUMU Í-na-a ¹⁵⁾ i-šu iḥ-dí-ma ¹⁶⁾ ša qí-bi₄-tí a-na ¹⁷⁾ Bu-şí-a qí-bi₄-ma “¹⁻³⁾Būšia ve Aḥ-ili’ye, Nūnu şöyle söylüyor: ³⁻⁶⁾Yoktur, (ama) bugünden itibaren mevcut olacak yünü, ⁷⁻⁹⁾tüccar olmadan dikkat edin ve paraya çevirin. ¹⁰⁻¹⁵⁾Yünün parası olan 5 sheqel gümüş, kaşşārum⁵² (olan) Nazim üzerindedir. İnā’nın oğlu Aşşur-malik alacaklıdır. ¹⁶⁻¹⁷⁾Sözümü, Būšia’ya söylemeye dikkat et.” (Bilgiç ve Bayram, 1995: 101).

1.10. HAYVANCILIK İLE İLGİLİ KÜLTÜREL UNSURLAR

1.10.1. Hayvancılıkla İlgili Mesleki Unvanlar

1.10.1.1. (GAL) rabi re’im

“Çoban” anlamındaki *re’um*⁵³’a Kültepe metinlerinde fazla rastlanmamaktadır. H. Erol’dan naklettiğimiz ICK I, 13’de kraliçenin *re’um*’unun, Asurlu bir tüccara yüklü miktarda gümüş ve tahıl borcu olduğu görülmektedir. ICK I, 13: ⁵⁾ 12 1/2 ma-na KÙ.BABBAR ù 1 me-at na-ru-uq ⁶⁾ še-am / Ha-pu-a-lá / re-i-um ⁷⁾ ša ru-ba-tim ha-bu-lam “12,5 mina gümüşü ve 100 çuval arpayı kraliçenin çobanı Hapuala bana borçludur”. Asurlular arasında bir yazışma olan RA 58, 22éde Dadaya isimli bir Asurlu şahıs *re’um* “çoban” sıfatıyla kaydedilmiştir: ¹⁰⁾ ... š[u[?]-m]a? ¹¹⁾ a-na D[a]-da-a re-[im] ¹²⁾ ta-áš-qú-ul ¹³⁾ 1/3 ma-na 5[!] GÍN KÙ.BABBAR ¹⁴⁾ a-na En-um-A-šur šu-qú-ul-ma “... E[ḡe]r[!] çob[an] Dadaya’ya tarttıysan 1/3 mina 5[!] sheqel (de) Ennum-Aşşur’a tart” (Erol, 2007: 52).

“*rabi re’im*” “çobanlar başı” (CAD R, 312a) (bazı metinlerde re-i-e şeklinde çoğul olarak geçmektedir) daha çok yerliler arasında düzenlenmiş borç mukavelelerinde alacaklı olarak kaydedilmiştir. Bazı metinlerde, (Peruwa) *rabi re’im* olarak kaydedilmiştir. Kt. a/k 990: 4; Kt. d/k 18a: 12; Kt. d/k 51a: 8; Kt. d/k 51b: 5; Kt. d/k 52a: 11; Kt. 88/k 990: 4. (Erol, 2007: 52, n: 171).

⁵² Bu kelimeye “eşek sürücüsü ve yükleyicisi” anlamı verilmektedir. Bkz. Emin Bilgiç-Sabahattin Bayram (1995), a.g.e., s.54.

⁵³ Bkz. CAD R/I, s.302; CDA R, s.303.

1.10.1.2. (GAL) rabi alpatim

Alpum “sığır” kelimesinin çoğul formuyla teşkil edilmiş rabi alpatim’e şimdiye kadar, sadece bir yerde Kulakula adlı yerli bir şahsın unvanı olarak karşılaşılmıştır (Erol, 2007: 18). *Rabi alpatim*’e “sığır sürüleri başı” anlamı verilmektedir (Bilgiç, 1948: 508).

1.10.1.3. (GAL) rabi perdim

Sözlüklerde “bir çeşit binek hayvanı” olarak geçen (CAD P, 394b; AHW 855a) *perdum* araştırmacılar tarafından çoğunlukla “katır” olarak tanımlanmaktadır. K. Hecker’in “katırlar başı” anlamını verdiği rabi *perdim*, henüz yayınlanmamış iki metinde geçmektedir. Kt. 87/k 320: ¹⁴⁾ 16 1/2 GÍN KÙ KÍ GAL pè-er-dim “16,5 seqel gümüş rabi perdim’dedir”. Kt. g/t 41’de unvan sahibinin ismi de kaydedilmiştir: ²⁵⁾ Na-ki-li-ed GAL pè-er-dé-e “rabi perdē Nakilet” (Erol, 2007: 51).

1.10.1.4. (GAL) rabi sisē

“At” anlamındaki *sisi’um* (CAD S, s.328a) birkaç yerde rastlanan rabi sisē unvanı dışında Kültepe metinlerinde hiç geçmemektedir. CDA S, s.325 ‘de “atlar başı” olarak geçen *rabi sisē*’ye CAD S, s.335’de “bir saray memuru” anlamı verilmiştir. E. Bilgiç’in saray işlerini yöneten memurlar sınıfına aldığı ve “atlar başı” olarak tanımladığı rabi sisē için C. Michel, bazı metinlerde *perdum* “katır” ile ilişkili olarak da geçmesine dayanarak, bu unvan sahiplerinin, saray adına çalışan, farklı türde yük hayvanlarını yetiştirip, bunların ticaretini yapan yerel memurlar olduğunu söylemiştir (Erol, 2007: 73).

Bildiğimiz kadarıyla *rabi sisē* unvanına yedi metinde rastlanmakta, bunların hiç birinde unvan sahibinin ismi geçmemektedir. H.Erol’dan naklettiğimiz KTHahn 35’de *bét rabi sisē* tamlamasıyla karşılaşılmaktadır. KTHahn 35: ¹⁾ i-na 9 na-ru-uq 1 DUG ²⁾ ar-ša-tim ša É ³⁾ GAL sí-sé-e ub-lu-ni-ni ⁴⁾ 2 DUG a-na DAM Bu-za-zu ⁵⁾ 1 DUG a-na DAM Í-ku-pì-A-šur.. “rabi sisē’nin evi(nden) gönderdikleri 9 çuval 1 desti arpadan 2 desti Buzāzu’nun karısına, 1 desti İkuuppī-Aššur’un karısına...”. Burada geçen *bētum*’un atlarla ilgili bir kurumu gösterip göstermediği açık değildir. Metinden anlaşıldığına göre *rabi sisē*’nin evinden ilgili kişiye gönderilen tahıl bazı şahıslara dağıtılmıştır. TC III, 181’de ise: ¹⁸⁾ ...9 GÍN ¹⁹⁾ KÙ.BABBAR KÍ a-ša-at GAL sí-[sé-e]... ²³⁾ Í-ta-ma KÍ GAL sí-sé-e “9 seqel gümüş rabi sisē’nin karısı iledir...İtama rabi sisē’dedir” denilerek *rabi sisē* ve onun karısının ticarî faaliyetlerinden de bahsedilmektedir. (Erol, 2007: 73).

1.10.2.Arkeolojik Eserler

1.10.2.1.Koyun ve Keçi Tasvirleri

Kaniş'in II. katındaki Anadolu grubunda ve I b katındaki mühür baskılarında önemli bir mevkiye sahip olan Kaniş'in baş tanrıçası, kutsal hayvanı olduğu anlaşılan antilop/dağ koyununu, ya elinde tutar veya hayvanın üstünde oturur. **(Res.13)**. Ayrıca Tanrıça'nın karışık varlıklar, hayvanlar ve nebatlardan müteşekkil zengin çevresinin bütünü ile tasvir edildiği mühürde söz konusudur. Alâmetlerinin en çok azaltıldığı görülen mühürlerde, Tanrıça antilop /koyun üstünde oturmakta ve önündeki vazodan çıkan kamışı tutmakta veya elinde bir kadeh, omuzu hizasında bir kuş bulunmaktadır. Muhtasar olsun, zengin çevreli olsun, bu giyili tanrıçalarda müşterek alamet koyun/antilop, kuş ve kadehtir (Özgüç, 1965: 27).

Kurum'un II. katında bulunan bir zarfın yan yüzüne basılmış bir damga mührün konusu ise kısa elbise ve yukarı kalkık çizmeler giymiş koyun-adam'dır. Koyun adamda hayvanlarla ilgili olup o da baş aşağı bir aslanın bacağına iki eliyle yakalamıştır (Özgüç, 1965: 30). **(Res.14)**.

Kültepe kazılarında çaydanlık ve ibriklerin emzik uçları genellikle boğa-manda başı biçimindedir. Emzik ucu keçi başı şeklinde olan tek bir örnek vardır (Özgüç, 1986: 55). Ön kısmı keçi, arkası balık şeklinde olan üslup Babil devrinde Ea'nın kutsal (su tanrısı) hayvanı olarak geçmekte ve Kültepe'nin yerli mühür üsluplarında Ea ve su tanrılarının yanında görülmektedir (Özgüç, 1965: 31).

1.10.2.2. Sığır/Öküz ve Boğa Tasvirleri

Kārum'da II, 1a-b katlarında bulunmuş içki kapları sadece boğa biçimindedir. Sığır/öküz tasvirleri görülmemektedir. Bu bize, Kültepe Hava Tanrısı'nın kutsal hayvanı boğanın, sadece boğa başı biçimli içki kabıyla temsil edildiğini göstermektedir (Özgüç, 2005: 179). **(Res.15)**.

Boğa Kültepe yerli mühürlerinin en önemli konusunu teşkil eden Hava Tanrılarının kutsal hayvanıdır. Aynı zamanda birçok mühür baskısında, ibadet ve av sahnelerinde çok sık tasvir edilmiştir. Mühürlerde Dağlara basan Hava Tanrısı bir ayağını boğanın sağrısına diğerini iki dağ zirvesine basmakta; bir elinde boğanın yuları diğerinde dağın altından çıkan uzun saplı bir nebati tutarken resmedilmiştir (Özgüç, 1965: 21). **(Res.16)**.

Bundan başka boğa figürü pek çok biçimde tasvir edilmiştir; boğa-adamlarının üstündeki boğanın yuları tutan tanrı, boğa üstünde silahlı tanrı, boğa ile savaşan tanrı, boğa adam, su tanrısı boğa adam, hayvanlarla savaşan boğa adam, hayvanlar hakimi

boğa-adam ve alem taşıyan boğa adamlar (Özgüç, 1965: 21–22,29).

1.10.2.3 Eşek Tasvirleri

Mezopotamya ile Anadolu arasında ve Anadolu içindeki nakliyatta faydalanılan en önemli bir hayvan olan eşek metinlerde çok sık geçmesine rağmen, eşek üstünde, duran tanrının diğer tanrılara nazaran mühür baskılarında çok az tasvir edilmiştir. Ayrıca eşek, hayvan biçimli kaplar arasında veya kap süsü olarak da eserlere yansımamıştır. Eşek, yerli mühür baskıları içinde sadece iki yerde görülmektedir. Bunların birinde (**Res.17**) eşek üzerinde oturan bir tanrı diğerinde ise (**Res.18**) tanrı ve tanrıça vardır. Eşeğin arkasında ayakta duran ve cepheden tasvir edilen Tanrıça sahnenin merkezinde yer almıştır (Özgüç, 1965: 26,44).

1.10.2.4.At Tasvirleri

Kültepe kazılarında bulunan mühür baskıları, taş kalıplar ve kap süsü olarak görülen hayvan figürleri at ve eşek tasvirlerinin ayrılabilceğini, arabaya koşulanların at olması gerektiğini belli etmiştir. II. kata ait Laqipum arşivinde ele geçen Atibra'nın mühründe görülen hayvanların uzun yüzleri, yelelerinin ve kuyruklarının şekli at olduklarını şüpheye yer bırakmamaktadır Yine Karum'un II. katında bulunmuş koyu kırmızı astarlı, parlak perdahlı, gaga ağızlı bir testinin kulpu üzerinde bir çift at figürü görülmektedir. Bunların üstüne çömelmiş bir insan figürü yerleştirilmiştir. Süvari, uzun elbisesi ve takkesiyle arabada oturan tanrıları hatırlatmakta, atların yular ve başlıkları bulunmamaktadır. Devetüyü astarlı, gövdeleri ve boyunları, Kültepe'nin hayvan biçimli vazolarında olduğu gibi kahverengi boya ile bezelidir. Bundan başka yine II. kata ait binalarda, kap süsü olarak kullanılan at figürinlerine rastlanmaktadır. Oldukça kaba bir şekilde yapılmış olan başlıklı diğer bir at figürünün sırtında kayık şeklinde bir çıkıntı mevcuttur. Figürinlerden anlaşıldığı üzere Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde at başlığı bilinmektedir. Buna rağmen mühür tasvirlerinde atların yularları burunlarına takılı halkalara bağlıdır (Özgüç, 1965: 25–26).(**Res.19**).

1.10.2.5.Domuz Tasvirleri

Domuz ritonları, ayakta ve yatmış olarak betimlenmiş olup bunlar boya ile nakışlı veya tek renklidir; hayvanın anatomisine önem verilmiş, başı, dişleri, dik kulakları ve ağır gövde domuzun tabii özelliklerini yansıtmaktadır (Özgüç, 1986: 59). (**Res.20**).

Domuz, mühür baskılarında da Tanrı Ea'nın veziri ve merasimlerin başkanı olan "İki Yüzlü Tanrı" olarak adlandırılan Usmu'nun kutsal hayvanı olarak tasvir edilmiştir. Kültepe'nin yerli silindir mühür baskılarında Usmu'ya diğer tanrılar kadar tapılmakta

veya onun adına domuz şeklinde vazolar yapılmaktadır (Özgüç, 1965: 19). Yine yerli tanrıların konu edildiği bir mühür tasvirinde domuz koşulu kağnıda tanrı, baş tanrıya ilerleyen tanrılar alayının önündedir (Özgüç, 1965: 27).

İKİNCİ BÖLÜM

HİTİT DEVLETİ DÖNEMİNDE ANADOLU'DA TARIM VE HAYVANCILIK

2.1.HİTİT DEVLETİ (M.Ö. 1700-1200)

M.Ö. 2000’li yıllarda Anadolu’ya gelerek yerleşen kavimler arasında Hititler’de bulunmaktadır. M.Ö. 1750 yıllarında Anadolu’nun merkezinde siyasi birliği sağlayan ve dil bakiyelerinden Hint-Avrupai bir kavim olduğu tespit edilen bu kavime, Tevrat’ta geçen “Hetoğulları” tabirine dayanarak Hititler denilmiştir. Bu devletin kralları ise kendilerini Neşalı adamın soyundan insanlar olarak tanımladıkları yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Başlangıçta Hint-Avrupalı ve Hatti unsurlarını bir karışımı olan Hitit uygarlığı varlığı boyunca diğer birçok etnik ve kültürel unsuru askeri fetihler, yabancı kültür etkileşimi ve ticari faaliyetlerle bünyesinde barındırmıştır.

Hitit siyasi tarihini temelde üç dış politika oluşturmaktadır: 1- Kuzey Anadolu Politikası: Kaşkalar ile olan ilişkiler. 2- Batı Anadolu politikası: Arzawa, Arzawa Ülkeleri (Mira-Kuwalya Ülkesi, Şeha Nehri Ülkesi, Hapalla, Wiluša) ve Ahhiyawa Devleti ile olan ilişkiler. 3- Kuzey Suriye Politikası: Halep Krallığı, Mittanni Devleti ve Mısır ile olan ilişkiler. Hitit Devleti bu ilişkiler çerçevesinde -imparatorluk çağında (M.Ö. 1400–1200) - bütün Yakıdoğu’da gücünün ve nüfuzunun zirvesine ulaşarak güçlü devletlerarasında söz sahibi olmuştur.

Orta Anadolu’daki anayurt toprağının merkez bölgesi ötesinde, Hitit İmparatorluğu, büyük ölçüde yöneticileri önemli yerel yetkilere sahip ancak Hitit hükümdarları tarafından kendileriyle yapılan kişisel anlaşmalarla formüle edilmiş bir dizi yükümlülükle sınırlandırılan vasal devletlerden oluşmaktaydı. Nitekim Ondördüncü yüzyılın ikinci yarısında, doğrudan Hitit yönetimi, Halep ve Kargamış’ta genel valilikler kurulmasıyla Suriye’nin kuzey bölümlerine kadar yayılmıştır (Bryce, 2002: 25). Ancak bu güçlü imparatorluk M.Ö. 1200’ler de vuku bulan Ege Göçleri neticesinde tarih sahnesinden silinmiştir.

2.2.HİTİT DEVLETİ’NDE TOPRAK MÜLKİYETİ

Hitit kanunlarının muhtelif maddeleri ve sınırlı sayıda da olsa bazı belgeler “Hitit Toprak Rejimi”ne açıklık getirmektedir Bu belgelerden Hitit krallarının, ülke arazisini: 1- Askeri, idari, sosyal ve ekonomik mecburiyetlerin bir gereği olarak,

mülkiyet hakkını elinde tutmak koşuluyla, kullanma hakkını bir takım kişilere verdiklerini. 2- Büyük oranlarda dini kuruluşlara tahsis ettiklerini. 3- Kral hediyesi olarak kişilere bağışladıklarını görmekteyiz. 1- Saray tarafından yapılan toprak tahsisinin en önemli nedeninin, her an savaşa hazır durumda tutulması istenilen ordunun muhtemel masraflarının, tahsisten yararlanan kişiler tarafından karşılanması düşüncesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Hitit Devleti'nin tarihin bu erken safhasında Anadolu'da uyguladığı toprak rejimi ile daha sonra Arap, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin uyguladığı toprak sistemi arasında yakın benzerlikler bulunmaktadır. Bu benzerlikleri ne tesadüf ne de sadece kültürel alışveriş olarak yorumlayabiliriz. Buna göre tarımsal ağırlıklı bir ekonomik yapının hakim olduğu devletlerin ürettiği ortak bir devlet sisteminden bahsedilebilir. Hitit toprak rejimi bu bakımdan kendisinden sonra uygulanan sistemlerin prototipi denilebilir. Önasya'da bu sistemin tarihi Eski Babil Devleti örneğinde görüldüğü gibi Mezopotamya'nın ilk medeniyetlerine kadar iner. Dünyanın eski yazılı kanunlarından biri olan Hammurabi Kanunlarının bazı maddelerinde tımar sahiplerinin hak ve görevlerinden, tımarların intikalinden bahsedilmektedir. Hitit Kanunlarının da arazi tahsisi ile ilgili paragraflarında, sıkça geçen iki terim vardır. Bunlar *šahhan* ve *luzzi* kelimeleridir. *Šahhan*: sahip olunan araziye karşılık devlete sunulan bir çeşit vergi olarak (hizmet yerine alınan vergi) , *luzzi* ise yolların ve askeri tesislerin bakımı, resmi yapıların ve tapınakların restorasyonu gibi “çalışma mükellefiyeti ve angarya” olarak yorumlanmıştır. Yani her iki yükümlülük de tahsisten yararlanan kişinin saraya sunduğu hizmettir (Reyhan, 1998: 481-482). Ayrıca devlete olan *luzzi* yükümlülüklerini yerine getirmekle görevli olan Hatti kırsalındaki her bağımsız hane, büyüklüğü ve sahip olduğu koşum hayvanlarının sayısına göre, saraya ait tarlalarda çalıştırılmak üzere, ortalama haftada iki gün yetişkin insan ve sığır göndermek zorundaydı (Yakar, 2007: 224).

Yine ilgili paragraflarda, özel yükümlülüklerle bağlı olan toprakların işletilmesinde $LÚ$ ILKU ve $LÚ$ $GIŠ$ TUKUL ifadeleri görülmektedir. Bu iki terim çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. ILKUM “yüksek bir makam tarafından kendisine arazi verilen bir kimsenin makama sunacağı hizmet”, $LÚ$ ILKUM da “tımar (arazisi) sahibi” olarak tanımlanmıştır. Bu anlamda ILKUM ve *šahhan* terimleri arasında bir bağ kurulmasına çalışılmış ve *šahhan*, $LÚ$ ILKUM'un üstlendiği “tımar hizmeti” olarak kabul edilmiştir. Önceleri $GIŠ$ TUKUL'un silah olan anlamı temel alınarak “silahların adamı, asker” şeklide çevrilmiştir (Reyhan, 1998 : 482). Ancak bugün $LÚ$ $GIŠ$ TUKUL için

genelde “işçi, zanaatkar” karşılıkları kabul edilmektedir (Erkut, 1990: 512).

Hitit Kanunlarının 40. ve 41. maddelerine göre *ILKU* ve *GIŠTUKUL* adamının ortaklığı söz konusudur. Ortaklardan birinin ortadan kaybolması durumunda, diğer ortak o arazilerin sahip olduğu yükümlülükleri (şahhan'ı) yerine getirmek koşuluyla kaybolan ortağının arazilerine sahip olabilirdi. Ortaklar tarafından bu yükümlülüklerin yerine getirilmemesi durumunda boş ilan edilen bu arazileri kent adamları işletmekte ya da saray tekrar topraklara el koymaktadır (Imparati, 1992: 59-61).

Normal şartlar altında satılamayan bu tımarların bazen miras yoluyla ya da hizmet ve vergi yükümlülüklerinin devam etmesi koşuluyla başka birine tahsis edilmeleri mümkün olabiliyordu. Bunlardan Abisarap adında birinin mülkünün, görevini devam ettirmesi koşuluyla, yeğenine tahsis edilmesi tipik bir örnektir. Emar'da bulunan başka bir metin, (üvey) oğullarının kendisinin *GIŠTUKUL* görevini devam ettirmelerini, ama küçük yaşta olmaları nedeniyle oğullar büyüünceye kadar başka birinin onların yerini doldurmasını isteyen bir kişiden bahsetmektedir: “Karımın çocukları adına, onların (Kargamış kralının) *GIŠTUKUL*'unu sürdürmelerine izin verin” (Yakar, 2007: 227).

Hitit metinlerinde sıkça geçen (toprakla ilgisi de olan) ve Sümerce bir kelime olan *NAM.RA* için (Hititçesi:*arnuwala*) “savaş tutsakları/sürgünler” anlamları verilmektedir. Bu insanlar kral tarafından işçi olarak tapınaklara ya da tarım işletmelerine tahsis ediliyor, fakat hiç kimsenin mülkiyetine verilmeyip kralın kontrolü altında bulunduruluyorlardı. Kesinlikle çalışmak üzere gönderildikleri yeri terk edemiyor, ülkelerine ya da başka bir yere gidemiyorlardı (Sevinç, 2008: 27). Yine bu şahıslara emanet edilen arazi *şahhan* ve *luzzi* yükümlülükleri taşıdığı gibi, *NAM.RA*'lar araziye bağlı olan *şahhan* sorumluluğundan ilk üç yıl muaf tutularak mükellefiyetleri dördüncü yıl başlamıştır (Alp, 1949 : 255).

Toprak tahsisi her ne kadar düzenlemeye tabi tutulsa da tımarların işleyişi konusunda sorun çıkmaması kaçınılmazdır. Nitekim kanunun 55. maddesi bu konuda dikkat çekicidir: Hatti'nin çocukları geldiler ve kralın önünde eğilerek dediler ki: “Kimse bize ücret ödemiyor, bize siz *ILKU* görevlisisiniz diyerek ücretimizi ödemeyi reddediyorlar”. Bunu duyunca kral toplantıda mührü altında şöyle demiştir: “Gidiniz! Siz de aynı arkadaşlarımız gibi olacaksınız” (Imparati, 1992: 75).

2- Hitit yönetimi altında, dikkate değer sayıda ekonomik açıdan kendine yeten ve yönetim açısından da yarı özerk dini kurumlar yaratılmış ve/ya da genişletilmiştir. Bunlar arasında Tanrının Evi (muhtemelen tapınaklar), Taş Evler (*hekur*), Mühür Evleri

ve Tablet Evleri gibi dini kurumlar sayılabilir (Yakar, 2007: 227). Diğer taraftan tanrılara hizmet etmek, sadece onların istediği ahlaki emirlere uymak değildi, aynı zamanda bütün kurbanları ile geleneksel olarak yapılan kült törenlerinin aksatılmadan ve özenle uygulanması demektir. Bayramları düzenli bir şekilde yapmak tanrılara zengin adaklar ve kurbanlar sunmak, hem geniş bir tapınak personeline hem de geniş arazilere sahip olmakla mümkün olabilirdi. Belgeleri incelediğimizde tapınakların sadece dini bir mekân olmadıklarını aynı zamanda sahip oldukları tarlalar, üzüm bağları, bahçeler, ormanlar ve de büyük ve küçükbaş hayvan sürüleri ile sosyal ve ekonomik nitelikli bir yapıya sahip kurumlar olduklarını görmekteyiz (Reyhan, 1998: 484).

Tapınağa ait tarlaları işleyen çiftçilere tohumları tapınak veriyor ve çiftçilerden ettikleri tohum miktarını çok (*mekki*) ya da az (*tepu*) olarak bildirmeleri isteniyordu. Hasattan sonra, “tanrının tarlası” ve “çiftçinin tarlası”ndan elde edilen ve depoya gönderilen toplam tahıl miktarı tam olarak rapor edilmek zorundaydı. Tapınak Görevlileri Talimatlarına ait bir bölüm, tanrının tarlası (*A.ŠÀ DINGIR^{LIM}*) ve saban süren kişinin tarlası (*A.ŠÀ^{LU} APIN.LAL*) arasındaki farkı açıkça belirtmektedir: “Eğer çok eker ama rahibin önünde az ektiğinizi söylerseniz ya da tanrının tarlası verimli ama siz çiftçilerin tarlası zarar görmüşse ve siz tanrının tarlasını sizin ve sizin tarlanızın tanrının olduğunu söylerseniz ya da depoladığınız tahılın sadece yarısını söyler ve diğer yarısından bahsetmez ve sonra gelip de onu aranızda paylaşırsanız, yine de sonunda anlaşılacaktır... bu sizin için bir günahdır...” (Yakar, 2007: 228).

Tapınakların geniş arazilere sahip olduklarını başka belgeler de kanıtlamaktadır. Kral Arnuwanda ve eşi Ašmunikal’a ait dua metninde Kaşkalar’ın tanrıların tarla arazilerini, üzüm bağlarını tahrip ettikleri vurgulanmakta ve çiftçiler ile tapınak personeli sayılmaktadır. II. Murşili Güneş tanrısı Arinna’ya yaptığı duada, çiftçilerin ölümüyle kutsal tarlaların ıssızlaşmalarından yakınırken yine Telipinu tanrısına yaptığı bir hitabette onun tarlalarından, şarap bağlarından, bahçelerinden, ormanlarından ve aynı zamanda buna uygun işçi personelden söz etmektedir. Tanrıların şarap bağları ve tarlalara sahip olduğuna ait şimdiye değin en açık işaret ise Illuyanka Mitosu’nda bulunmaktadır. Kral, Tanipia yerindeki toprak ve işçi personelini, 6 *kapunu* tarlayı, 1 *kapunu* şarap bağı, ayrıca ev ve harman yerini, uşaklarıyla 3 evi bağışlıyor. V. Haas’la birlikte 1 *kapunu*’nun en az 10 Hektar olduğunu kabul edersek, bu bağışın en az 60 Hektar tarla ve 10 Hektar şarap bağı, ev başına da ortalama 20 Hektar düştüğü sonucuna varabiliriz. Geniş anlamda kült personeline doğrudan doğruya üretim alanında görev yapan çiftçiler, çobanlar, tapınak zanaatkarları dahildirler. Bağışlarda sağlam ekonomik

birlikler tapınaklara verilmiştir. İşçilerin kaçmasıyla artan, personel arasındaki iniş çıkış kral idaresine, belirli evlerin her bir şahsını bildirmeye zorluyor, bu ise iş gücünü tutabilmek için yapılıyordu. İşçi personelin tapınağa naklini en açık olarak kraliçe Puduhepa'nın uşağı, Lelwani tanrısına aktarmıştır. Burada, toplam 9 evden ve toplam sayıları 50 *NAM.RA* halkı olarak gösterilen, her bir evde bulunan 4-8 kişiden söz edilmektedir (Klengel, 1975 : 187-188). Dolayısıyla tapınaklarda önemli bir iş gücü ve hizmetin olmaması kaçınılmazdır. Nitekim Karahna şehri kült envanter metninde tapınak görevlisi olarak 775 kişinin belirtilmesi bu tapınağın, sosyo-ekonomik bir düzeni içine alan zengin ve faal dini bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır (Darga, 1973: 4).

Aynı zamanda bu dini kurumların bazılarının ekonomilerini devam ettirmek için önemli bir insan gücüne gereksinimi vardır. Örneğin, II. Şuppiluliuma'nın kendi hükümdarlığı döneminde babası IV. Tuthaliya anısına inşa ettirdiği kutsal yer için 70 köy tahsis edilmiş ve köylüleri de *šahhan* yükümlülüğünden muaf tutulmuşlardır. IV. Tuthaliya Durmitta eyaletindeki Lihşina şehrindeki kültü yeniden düzenlediğinde, Fırtına Tanrısı'na şunları vermiştir: “500 *NAM.RA*'sı olan 50 ev, 1 köy, 3 terk edilmiş köy, eskiden rahip olanlar, 30 *NAM.RA*'sı olan 3 ev, öküz sürüleri... 160 *NAM.RA*'sı olan 16 ev, Sonradan kral 50 inek ve 400 koyun ve 120 keçi verdi.” (Yakar, 2007: 228).

3- Bu guruba ait arazi tahsisi hakkında, devlete ait toprakların kral bağışısı olarak bir takım kişilerin özel mülkiyetine verildiğini gösteren “Arazi Bağış Belgeleri” bilgi vermektedir. Hitit krallarının ayrıcalıklı düşük rütbeli saray hizmetlilerine yaptıkları toprak bağışlarına bazen *luzzi* yükümlülüğünden muaf tutulmaları da ekleniyordu. Bu belgelere göre I. Şuppiluliuma döneminde saray firını katibi Şahurunuwa'ya içinde 56 kişilik iş gücüyle beraber toplam 91 kişinin oturduğu bir köyün yer aldığı, yaklaşık 100 hektarlık bir toprak parçası bağışlanmıştır. Yine ayrıcalıklı bir saray hizmetlisi olan yaşlı bir saray dokumacısına 19 kişilik iş gücüne sahip bir tımar verilmiştir. Anadolu'nun yarı kurak bölgelerindeki tarımsal üretim hacminin çalışanların sayısı ile orantılı olduğu göz önüne alınırsa, bu tür tımar bağışlarına uygun iş gücünün eklenmesi de son derece doğaldır. Çömlekçiler ya da bahçıvanlar gibi sarayda çalışan zanaatkârlara da tarlalar verilmiştir. Saraydan Zammaziti adında bir çömlekçiye 4 tarla, Pikkuqa adında bir bahçıvana 10 parsel ve hatta Tuttu adında birine tam 13 tarla verilmiştir (Yakar, 2007: 229).

Hitit Devleti'nin geniş bürokratik organizasyonu içerisinde, üst düzey yöneticilerinin, gerek fetihler yoluyla gerekse sahip oldukları yetkileri kötüye

kullanmak suretiyle geniş topraklara sahip olabilme durumları söz konusuydu. Devlet için tehlike oluşturabilecek böyle durumlara karşı Hitit kralları, kişilere bağışladıkları arazilerin dağınık yerlerde olmasına dikkat etmişlerdir. Bunun nedeni de büyük toprakların tek kişi elinde toplanarak bir güç odağı oluşturmasını engellemektedir (Reyhan, 1998: 486).

Bu belgelerin en belirgin özelliği ise “Büyük Kral Tabarna’nın Mührü” ifadesiyle başlamasıdır. Dikkat çekici bir diğer unsur ise bağışın miras yoluyla intikalidir. Bu durum II. Hantili’ye ait bağış belgesinde şöyle denilmektedir: “Gelecekte hiç kimse Hattuşili’den ve onun torunlarından (bu bağış konusunda) talepte bulunmayacak! Büyük Kral Tabarna’nın sözü demirdendir. O (bir yana) atılmaz ve kırılmaz! (onu) kim değiştirirse, başını keserler” (Alp, 2002: 76). Konuyla alakalı diğer bir belge olan İnandık Bağış Belgesi’nde de aynı ifadeleri bulmak mümkündür (Balkan, 1973: 4). Telipinu Ferman’ında kralın, bir suçtan dolayı ölüme mahkum edilen bir prensin mallarına el konulmasını “Krallığın Büyükleri”ne yasaklaması söz konudur. Yani prensin suç işlemesi halinde bu suçun karısına, çocuklarına ve mülküne yansımaları önlenmektedir. Bu durumda kralın ölüm cezası alan veya herhangi bir suçtan yargılanan kişilerin mülkünü, ailesi lehine koruması, geniş toprakların krallık için tehlike oluşturabilecek “Büyükler”in eline geçmesi engellenmek istenmektedir (Reyhan, 1998: 486).

Toprak bağışlarıyla ilgili belgelerde nadiren orada çalışan ve yaşayan insanlarla ilgili ayrıntılara rastlanır. Birkaç istisnadan biri tapınak fahişesi Kuwatalla’ya yapılan toprak bağışıdır. Bu belge, 40 kapunu, 141/2 IKU (+ 8 IKU) ölçüsünde ekili alanları olan büyük bir çiftlik ya da köyden bahsetmektedir (Yakar, 2007: 229). Bir başka arazi bağış belgesi Hitit çiftliklerinden birini işleten Tivataparaş’ın mülklerinin dökümünü şu şekilde vermektedir: Tivataparaş’ın mülkü: “ ... (toplam) beş kişi; 2 öküz, 22 koyun, 6 yük öküzü...; (18) dişi koyun, dişi koyunla birlikte 2 dişi kuzu ve koçlarla birlikte 2 erkek kuzu; 18 keçi ve keçilerle birlikte 4 oğlak yavru ile 1 erkek oğlak yavru; (toplam) 36 küçük baş hayvan: ...Hanzuşra Kasabasındaki Hantapiş mülkü içinde 3,5 dönüm üzüm bağı içinde 40 elma ağacı, 42 nar ağacı.” (Gurney, 2001: 73). Diğer bir arazi bağış belgesinde ise Pulliyanni’nin mülkü kayıtlıdır: “2 adam, Pulliyanni. Assarta: 3 erkek çocuk, Aparkammi, İriyatti, Hapilu; 4 kadın, Teşmu, Zidandu, Şakkummila, Huliyaşuhani; 3 kız çocuğu, Kapaşşanni, Kapurti, Paşkuwa; 2 yaşlı kadın, Arhuwaşşi, Tuttuwani; (toplam) 14 baş (kişi); 4 sığır, 2 eşek, 2 inek, 1 dana, 2 sabana koşulmuş sığır, 1 boğa, 1 buzağı, 6 sığır, 10 keçi, 7 oğlak, onlar (toplam) 17 keçi; 1 ev, (bir) bağ

(ile) zeytin ağaçları (ve) incir ağaçları Purlišari'nin mülkünden, Šayanuwanta şehrinde, 7 ½ IKU bağ Antarla şehrinde, Hantapi'nin mülkünün (yakınında)” (Reyhan, 2010: 67).

2.3.HİTİT TARIM FAALİYETLERİ

2.3.1.Tarlanın Yapısı

Toprakla ilgili az sayıda belgelerin içerik ve kompozisyonları, devlete ait olan ve kiralanen tarlaların kanuni statüsünde farklılıklar olduğuna işaret edebilir ve buna göre iki arazi kategorisi ayırt etmek mümkündür. Bu tarlalar ya şekil ve kompozisyonlarını gösteren fiziksel özelliklerine ya da bir yol, şehir, nehir, dağ ya da başka bir coğrafi oluşumla bağlantılı olan konumlarına göre tanımlanmışlardır. İlk gruba dahil belgelerde bir araziyle ilgili olarak şu ayrıntılar verilmiştir: 1) Bir tarla olduğu (1 *A.ŠA*) 2) Coğrafi ve topografik özellikleri 3) *PARISU* ölçüsüyle verilen tohum miktarı 4) Verilen kişinin adı (adının önüne *ŠA* getirilir) 5) Uzunluk ölçüleri. İkinci gruba ait belgelerde ise metnin kompozisyonu, ölçü birimleri ve bu ayrıntıların sırası biraz farklıdır: 1) Tarla olması 2) Coğrafi ve topografik özellikleri 3) Uzunluk ölçüleri (*IKU*, *gipeššar* ve *kapunu*)⁵⁴ 4) Tohum miktarı 5) Verilen kişinin adı 6) Her belgede metnin sonunda iki türde ortaya çıkan değişmez bir terim. Çoğunun Hatti çekirdek bölgesi değil, krallığın kuzeyindeki bir yerle ilgili olmasına rağmen bu kadastro belgeleri devletin yarattığı toprak mülkiyeti sistemine biraz ışık tutmaktadır (Yakar, 2007: 225). Bu ifadeye paralel olarak Hatti toprakları dahilinde ekili arazilere sahip olan belli başlı merkezler içinde, genellikle Orta Karadeniz Bölgesi'ne yerleştirilen; Kapušia, Işhupitta, Kaşipura, Haria, Taggaššta, Tapiqqa, Anzilia, Haninqawa, Taşaşara ve Kaška ülkeleri sayılmaktadır (Karauğuz, 2006: 16).

Tarlaların dikdörtgen ya da düzensiz şekilli olmaları herhalde topografiye bağlıydı. Bu belgelerde sözü geçen 1200 ve 46.400 *gipeššar* arasında değişen tarlaların boyutlarının 600 m² ile 23.000 m² ya da 200 m² ile 11.600 m² arasında değiştiği tahmin edilmektedir (Yakar, 2007: 225). Ayrıca tarlaların yapısı hakkında açık bilgiler veren metinlerde bulunmaktadır: “Haštera köyü yolunun solunda bir tarla. ... kadar ölçek ürün verir. Bay Ušalla'ya aittir. Uzunluğu 240, genişliği 63 kulaçtır(?). İkinci(?) uzunluğu 190, genişliği aynı. Auriya Dağı'nda bir tarla. 6 ölçek ürün verir. Bay Papparzina'nındır. Uzunluğu 157, genişliği 30 kulaçtır(?). İkinci(?) uzunluğu aynı, genişliği 20. Hatiša köylülerinin hemen karşısında bir tarla. Ürünüden bir şey

⁵⁴ 1 *IKU*=3600 m², 1 *gipeššar*= 0,25 m², 1 *kapunu*=10 hektar' dır.

gösterilememiştir. Uzunluğu 230, genişliği 60 kulaçtır(?). İkinci(?) uzunluğu (ve) genişliği de aynı. Hukuki durumu müşterek(tir)(?). Yol üstünde 5 ölçek ürün veren bir tarla. Duwaştıl'ye ait. Uzunluğu 200, genişliği 45 kulaçtır(?)” (Ünal, 2005: 147).

Bir başka arazi bağış belgesinde, Tarhuntašša'nın doğu komşusu olan Ušša şehrinin arazileri ve harman yerleri hakkında şu bilgilere ulaşılmaktadır: “Sarayın 20 *kapanu* tarlası; 3 *kapanu* 15 *IKU* otlığı; 5 *IKU* bahçesi, 1 sihu-ağacı, harman yeri. Çiftçilerin 30 *kapanu* tarlası, Ušşalı adamların Šašimuwa şehrindeki sarayın 16 *IKU* otlığı, 2 *IKU* ormanı, Ušşalı adamların Tipunama'daki çiftçilerin 30 *kapanu* tarlası” (Karauğuz, 2006: 21). Diğer taraftan araziler aynı bölgede yer alıyor olsalar dahi, benzer biçimde dağıtılmıyorlardı. Örneğin bir keresinde bütün bir mülk, saraya bağımlı olan 12 kişi arasında paylaştırılmıştı. Bu belgede sözü edilenlerden birinin toplam 120.000 *gipeššar*'lık 12 tarlası vardır. Bir diğeri olan Pikkuqqa adındaki bir bahçıvan ise en azından 84.000 *gipeššar*'lık 11 tarlaya sahipti (Yakar, 2007: 225-226).

2.3.2. Tarlanın Sürülmesi ve Ekilmesi

Hitit çiftçisinin tarım faaliyeti güz *zena(nt)* mevsiminde toprağın sabanla (^{GIŠ}APIN=*appašša*) başta çift sığırı (*GU₄APIN.LÁ*) olmak üzere at (*ANŠE.KUR.RA*) ve katırla (*ANŠE.GİR.NUN.NA*) sürülmesi ve tohum (*NUMUN^{HI.A5}*) ekilmesi ile başlamaktadır (Karauğuz, 2006 : 14). Bu duruma ek olarak Hititli çiftçiler tohumların atılmasından önce toprağın yabancı ot ve çalı çırpılardan temizlenmesi ve tarla taşlarının toplanması gerektiğini biliyor olmalıydılar. Bu faaliyetler H. A. Hoffner'dan naklettiğimiz VBoT 24 iii 42-45'de (Anniwiyani ritüelinde) şöyle ifade edilmektedir: “ke-e-ma-kán ha-aš-du-ir ma-ah-ha-an ^{LÚ}APIN.LÁ-li ar-ha me-er-ta-tu-ga-kán A-NA ^dKAL ^{KUŠ}kur-ša-aš kar-pi-iš kar-tim-mi-az ša-a-u-wa-ar ar-ha QA-TAM-MA me-er-tu₄”. “Çiftçi bu tarlayı nasıl çalı çırpıdan (?) temizlediyse, gazap, öfke ve hiddet de senden uzak dursun, ey koruyucu Tanrı KAL” (Hoffner, 1974: 46).

Hititler diğer konularda olduğu gibi saban ve ona koşumlanan hayvanları kanunlar ile koruma altında tutmaya çalışmışlardır. Aynı zamanda bunların kira bedelleri de yine kanun tarafından belirlenmiştir. Kanunun 121. maddesinde sabanın çalınması durumunda, çalan kişi, önceleri saban üzerine koyulup öküzler vasıtasıyla ters yönlerde çekilmekteyken daha sonra bu suçun cezası, hür insan için altı, erkek köle için üç şeşel gümüş para cezasına dönüştürülmüştür (Imparati, 1992 : 131). 151. maddeye göre bir ay için kiralanan saban öküzünün ücreti 1 şeşel gümüş, 159. maddeye göre çift öküzünün bedeli yarım PA buğday (1 PA=50 lt), 178. maddeye göre de 12 ve 5 şeşel gümüşdür (Imparati, 1992: 147,151,165).

Tarlanın sürülmesinden sonra gerçekleşecek olan ekim işlemi için bir önceki hasattan ayrılan tohumlar kullanıldığı gibi çiftçiler birbirlerinden ödünç alarak tohum edinme yoluna gitmişlerdir. Diğer taraftan saray ambarlarından *NAM.RA*'lı çiftçilere tohum dağıtıldığı ve bu görevden de askeri valinin “*bel madgalti*” sorumlu olduğu görülmektedir (Alp, 1949: 255-257). Ayrıca tarlaya ekilecek tohumların bazı yöneticiler tarafından da temin edildiği anlaşılmaktadır: “İşte bak, Pulli, Kasipura şehrinden bana (şöyle) yazdı: ‘Sürülmüş olan bu Tapiqqa ve Taşaşara şehri (tarlaları) için Hımuili tohum vermedi. Tohum yok.’ Sen Hımuili bu tohumlar için söz verdin. Şimdi Tapiqqa şehrinde tohumlar ekildi. Anzilia, Haria ve Hınanqawa şehirlerinde de (ekildi.) Diğer tohumları nereye verdin?”. Yine Kaştama şehri idarecisi/vekilharcı (^{LÚ}AGRIG) tarafından sağlanacak buğday, arpa ve tohumun sözünün verildiği ancak savaş sonrasında ambarların boşaltılmış olduğu kaydedilmiştir (Karauğuz, 2006: 15).

Diğer taraftan şahsi tarlalar için krallık depolarından sağlanan tohum miktarlarının kaydedilmiş olmasına rağmen, miktarın hesaplanmasında kullanılan kriteri anlamak zordur. Örneğin 1200 *gipešsar*'lık bir tarlaya 1 *PARISU* tohum verilirken, 46.400 *gipešsar*'lık bir tarlaya sadece 8 *PARISU* tohum verilmesini anlamak mümkün değildir (Yakar, 2007: 225).

Hitit kanunları çeşitli düzenlemelerle ekili arazileri de korunma altına almıştır. Özellikle Eski Hitit Dönemi'nde ekilmiş bir tarlaya tohum ekmenin çok şiddetli bir şekilde cezalandırıldığını ifade eden 106. madde şöyledir: “Eğer bir tohum üzerine biri <başka> bir tohum serperse, ensesi saban üzerine koyulsun. İki koşum öküzü bağlansın. Birinin yüzü bu tarafa doğru, diğerinin yüzü o tarafa doğru çevrilsin. Adam ve öküzler ölsün. Ve tarlaya daha önce ekin ekmiş olan kimse, o zaman kendisi için <onu> alsın. Eskiden böyle yapıyorlardı” daha sonra bu cezalandırma üç koyun, otuz ekmek ve üç testi iyi cins biraya dönüştürülmüştür (Imparati, 1992: 156-157). Bir arazinin ekininin çalınması durumunu anlatan 103. maddeye göre verilen para cezası 1 *gipešsar*'lık alan için 1 şeşel, 2 *gipešsar*'lık alan için 2 şeşel gümüş olarak belirlenirken aynı zamanda tarlanın yeniden ekilmesi istenmektedir (Hoffner, 1997: 100).

Ekili tarlalara bazı haşerelerin de zarar verdiği görülmektedir. Bunlardan biri olan çekirge salgını II. Murşili'nin dualarında “kötü ateş” veba ve açlıkla birlikte sayılmaktadır. Yine Maşat mektuplarından çekirgelerin Kaşka ekin tarlalarını mahvettiklerini öğreniyoruz (Ünal, 1977: 437-438). III. Hattuşili'nin biyografisinde ise düşman saldırıları yüzünden on yıl boyunca tohum ekilemeyen bölgelerden bahsedilir (Alp, 2002: 135).

Ekip – biçmek Hitit sosyal yaşamının temel unsurudur ve bu durumun mitolojiye yansması kaçınılmazdır. Bu bağlamda Fırtına Tanrısı'nın çocuğu olan ve hasat işlerini düzene sokan Tarım Tanrısı Telipinu, Güneş Tanrısı'nın Kayboluşu Efsanesi'nde “Benim oğlum kuvvetlidir. O, yeri, sabanları, su oluklarını, hububatı (ve) [] parçalar” şeklinde ifade edilir (Karauğuz, 2001: 108). Diğer taraftan, Romalılarda olduğu gibi “do ut des” (veriyorum ki veresin) prensibine ve karşılıklı çıkar esasına dayanan bağımlılığın, tanrılar da, insanlar da farkındaydılar. Bu karşılıklı çıkarın en güzel örneğini, Kumarbi efsanesinde tanrı EA'nın, insanları yok etmeyi planlayan tanılara verdiği şu öğütte buluyoruz: “İnsanları niçin mahvetmek istiyorsunuz? Onlar tanılara kurban sunup, utriyat olarak sedir ağacı yakmıyorlar mı? Eğer insanları mahvederseniz, tanılar varlıklarını sürdürebilirler mi? Onlara ekmek ve şarabi kim sunacak? Kahraman Fırtına Tanrısı'nın sabana yapışıp ekin ekmesi; İstar ve Hepat'ın da öğütme taşında (un) öğütmeleri gerekmeyecek mi?” (Ünal, 1980: 478). Ayrıca Telipinu, fermanında Tanuwa, Tahirwaili ve Taruhşu'ya Pankuş'un ölüm cezası vermesi üzerine kendini şu şekilde övünmektedir: “Niçin ölecekler? Onlar gözlerine perde çekecekler. Ben kral onları gerçek çiftçi yaptım. Onların silahlarını aldım. Onlara saban verdim.” (Alp, 2002: 61).

2.3.3. Tarlanın Sulanması

Anadolu toprakları içinde bulunduğu coğrafi şartlar itibariyle Mezopotamya ve Mısır topraklarının aksine kaynak ya da nehir sularından kanallar açmak suretiyle suni sulama yapılmasına çok fazla elverişli değildir. Ancak bu Hititlerin uygun arazi şartlarında tarlalarını, sebze ve meyve bahçelerini sulamadıkları anlamına gelmemelidir. Nitekim Hitit başkenti Hattuşa zengin su kaynaklarına sahip bir bölgede kurulmuştur. Bölgenin başlıca su kaynaklarını Anadolu'nun önemli nehirlerinden Kızılırmak ve Yeşilirmak oluşturmaktadır. Buna ilaveten Derinçay, Mecitözü Çayı ve Çekerek Irmak'ı Çorum ilinin önemli akarsularındandır.

Diğer taraftan tabii su kaynakları ve rezervleri açısından avantajları büyük olan Boğazköy'de kenti doğu ve batıdan çevreleyen ve kuzeyde birbirlerine kavuşan Büyükkaya ve Yazır dereleri, şehir hudutları içerisinde Yerkapı'nın güneyindeki dere, Ağaçdenizi'ndeki kaynaklar, Kral Kapısı yakınındaki modern çeşme, Kızılarkayası Deresi, Büyükkale'nin kuzey yamacındaki kaynak ve Büyük Tapınak'ın güneyindeki kuyu, Yerkapı'nın hemen arkasında şimdi kurumuş olan şifalı su kaynağı, Gölün Akkayası yakınındaki çeşme ve günümüzde maalesef kurumak üzere olan Sülüklü Göl gibi çok sayıda su kaynakları mevcuttur. Bu kaynaklara ek olarak Hititler Büyükkale,

Güney Kalesi'nin güneyi, Yukarı Şehir'deki Ağaçdenizi ve Aşağı Şehir'de bugün dahi görülebilen suni su depoları, sarnıçlar, havuzlar ve kuyular yapmışlardır. Sarnıçlar Büyükkale ve Sarıkale'de görülebilir. Her türlü tabii su kaynağından yoksun Büyükkale sakinleri için bu suların önemi çok daha büyüktür (Ünal, 2005: 63).

Hititlerin su depolamak için yapmış oldukları havuzların genellikle tapınaklar ve kült yerlerinin içinde bulunduğu kutsal bölgede yer alması bunların dini amaçlar için kullanıldığını akla getirmektedir. Ancak bu suni kaynakların acil durumlarda (savaş, yangın, kıtlık vb.) kullanılmamış olması kaçınılmazdır. Örneğin Yeni Krallık Dönemi'nin sonuna doğru, Hatti'de ciddi bir kuraklık hüküm sürerken, başkentte daha büyük bir su deposu yaratabilmek için bir ark inşa edilmesi gerekmiştir. Güneykale'de yer alan 100 x 30 m boyutlarındaki bu ark, 6000 m² lik bir alanı kaplayan suni bir göl meydana getirmiştir (Yakar, 2007: 210). Tabii ki Hititlerin oluşturduğu suni su kaynakları bununla sınırlı değildir. Bu gün Çorum-Alaca ilçesinde bulunan Karamahmut köyünde Hititler tarafından inşa edilen Gölpınar Barajı yer almaktadır. Hitit Kralı IV. Tuthaliya tarafından inşa ettirilen bu baraj kaynak suyu gövdesinden çıkmakta olup taş ve kil kullanılarak yapılmıştır (Çınaroğlu ve Genç, 2004: 282).

Yine Hititlerin su toplamak ve depolamak amacıyla inşa ettikleri barajların çoğu, İç Anadolu'nun yarı kurak iklime sahip güney yarısında bulunmaktadır. Çoğu M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen bu barajlar, Hititlerin özellikle IV. Tuthaliya döneminde, sık sık ortaya çıkan feci kuraklıkların tarım ve hayvanlar üzerindeki etkilerini azaltmak için ciddi önlemler aldıklarına tanıklık etmektedir. IV. Tuthaliya tarafından inşa ettirilen bu tür su depoları arasında Pınarbaşı ilçesindeki Karakuyu ve Konya Köylütolu'ndaki baraj, Konya iline bağlı Ilgın'ın 19 km kuzeydoğusunda yer alan Yalburt havzası ve Beyşehir Gölü'nün 6 km kuzeydoğusunda yer alan Eflatunpınar havzası bulunmaktadır. Her ne kadar bütün bu su depoları önemli kült yerleri olarak algılanmış olsalar da, pratik amaçlara da hizmet ettikleri açıktır (Yakar, 2007: 218).

Bütün bunlar bir yana sulama faaliyetlerinin yapıldığı Hitit kanun maddelerinden de anlaşılmaktadır. Bu hususta 183. maddeye göre 1 UKU'luk sulanmış ekin alanın bedeli 3 şeşel gümüş iken bu tarlaya bitişik başka bir ekin tarlasının bedeli 1 şeşel gümüşdür (İmparati, 1992:171). Yasa sulanan bir tarlanın fiyatını belirlemekle kalmamış aynı zamanda tarlanın sulanması amacıyla açılan su kanallarının kullanımını da düzenlemeye tabi tutmuştur: 162: "Eğer bir su yolunu biri geriye çevirirse, bir şeşel gümüş versin. Eğer bir su yolunu biri geriden yukarı yöneltirse, o zaman <bu durum> kuşkuludur. Ve eğer aşağıya onu alırsa o zama su yolu onundur" (İmparati, 1992: 153).

2.3.4. Tahıl Tarımı

2.3.4.1. Arpa ve Buğday

Hitit metinlerine göre en çok tarımı yapılan tahıl ürünlerini başta arpa olmak üzere buğday teşkil etmektedir. Yıllık yağışın zaman zaman 300 mm'nin altına düştüğü, Anadolu'nun çoğu yarı kurak bölgesinde arpanın çok daha kolay yetişmesi ve buğdaydan daha iyi sonuç vermesi nedeniyle bu durum şaşırtıcı değildir. Hayvanlar için yem olarak kullanılmasının yanı sıra, kabuğu çıkarıldıktan sonra insanlar tarafından da tüketilebilir. Bu dönemde iki sıralı arpa, kısmen, daha önceki altı sıralı türün yerini almıştır (Yakar,2007:239). Bu metinlerde tahıl anlamı Hititçe “*halkiś*” ve “*halkiś*” *ŠE* ideogramıyla kaydedilmiştir. Yaşamın sürdürülmesinde tahılın (*halkiś*) rolünü ve bu özelliğini sık sık Hitit büyü sözlerinde bulmak mümkündür. Bunlardan biri olan ve H. A. Hoffner'dan naklettiğimiz KBo IV 2 i 58-60'da şu söz dikkat çekicidir: “ hal-ki-iş-wa ma-ah-ha-an NAM.-LÚ.ULÙ^{LU} GUD UDU hu-i-ta-ar-ra hu-u-ma-an hu-iş-nu-uş-ki-iz-zi LUGAL MÍ.LUGAL ki-i-ya É-er ka-a-aş hal-ki-iş kal-la-ri-it ud-da-na-az QA-TAM-MA hu-iş-nu-ud-du” Tahıl insanların, öküzlerin, koyunların ve tüm vahşi hayvanların hayatlarını koruduğu gibi aynı şekilde kral ve kraliçeyi ve bu evi korusun. Aynı zamanda tahıl Tunnawi ritüelinde sembolik bir malzeme olarak kullanılmıştır: “i-da-la-uş-li pa-ap-ra[-tar] EGIR-an ar-ha hal-ki-iş na-a-ú” Tahıl ondaki bütün kötü kirliliği çıkarsın (Hoffner, 1974: 61-62).

Hitit metinlerinde arpa yani *ŠE* ideogramı Hititçe fonetiği olmadan çok sık kaydedildiği gibi “*halkiś* (*ŠE*)” Hititçe fonetik tamlamasıyla da karşımıza çıkmaktadır. Buğday Hititçe fonetiği olmadan *ZÍZ* ideogramı, Hititçe fonetik tamlamasıyla ise *ZÍZ-tar*⁵⁵ şeklinde görülmektedir. Bunun yanı sıra arpa ve buğday çeşitlerini ifade eden başka terimler de metinlere yansımıştır.⁵⁶

⁵⁵ H. Ertem *ZÍZ*'in Hititlerde en fazla kullanılan ekmeklik tahıl olduğu ve metinlerde buğday için *GIG* ideogramı hiç kullanılmadığı, bundan dolayı *ZÍZ*'in kızılca buğday anlamı ile sınırlandırılmayacağı fikrine katılarak ideograma sadece buğday anlamında vermektedir. Bkz. Hayri Ertem (1987), Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 9. ; A. Ünal ise sözlüğünde *ZÍZ* ve *ZÍZ-tar*'a kızılca buğday anlamını vermektedir. Bkz. Ahmet Ünal (2007), Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü, Vol. II, Hamburg, s.824.

⁵⁶ Arpa sözüyle ilgili *ŠE zenantaś* (güz arpası), *ŠE harnandaś*, *ŠE haśśarnanza* gibi anlamı hakkında fazla bilgi bulunmayan kelimeler de vardır. Bkz. Ertem (1987), a.g.e., s.6. Buğday sözü ile ilgili olarak ise, *ZÍZ.AN.NA* “kızılca buğday”, *ZÍZ har-ki-ia-aś* “beyaz buğday”, *ZÍZ zenantaś* “güzlük buğday” terimleri geçmektedir. Bkz. Ertem (1987), a.g.e., s. 9.; Harry A. Hoffner (1974), “Alimenta Hethaeorum”, Food Production in Hittite Asia Minor, American Oriental Series, Volume 55, New Haven, s.66. “*ewan*”: Laroche ve Hoffner'a göre “bir arpa çeşidi”. Genellikle ritüel metinlerde ballı ekmeği, kavrulmuş tohumu lüzumlu madde olarak diğer tohumlar, gıda maddeleri ve eşyalarla birlikte sayılır. Bitkinin sapı muhtemelen ilaç yapımında kullanılmıştır. Bkz. Ertem (1987), a.g.e.,s. 14-16.; Ünal (2007), a.g.e., Vol I, s.120. “*kant-*”ın: At metinlerinde ot ve arpa ile birlikte at yemi olarak kullanılır. Belki Ariceden geçme ve “buğday” anlamına gelen bir kelimedir. Bkz. Ertem (1987), a.g.e., s.20.; Hoffner (1974), a.g.e.,s.69.; Ünal (2007), a.g.e., Vol I,s.309. “*šepi*”: bir tahıl bitkisi. Kelime genellikle tahıl tohumları ile geçmekle beraber bitkinin tohumu anlamındadır. O devir günlük hayatında çeşitli ekme ve lapa yapımında kullanılmakta, bu ekmekler ve unlar ritüellerde çok defa tanılara diğer gıda maddeleri ile birlikte kurban edilmiştir. Bkz. Ertem (1987), a.g.e., s. 26. ; Hoffner *šepi*'in düzenli olarak tohum (NUMUNH.I.A humanta 'tohum') listeleri içinde ve tahıllar listesinde

Bu devir Anadolu'sunda arpa ve buğdayın tarımı hakkında doğrudan bilgi veren Hitit metinleri bulunmamaktadır. Bu bilgilere metinlerde ancak izler halinde rastlanılmaktadır. H. Ertem'den naklettiğimiz metinlerden KBo VI 34 Rs. III de: 43-...na-aş-ta a-pi-el-la 44- [IŞ-TU]A.ŠÀ-ŠU ZÍZ-tar ŠE-AM ša-ra-a li-e 45- [ú-iz-zi] "...sonra onun tarlasından buğdayı ve arpası gelmesin!". KUB XVII 10 I de: 14- ħal-ki-iš ZÍZ-tar Ú-UL ma-a-i "arpa ve buğday büyümmez". KUB XXXI 57 Vs. I de: 12- Ú NUMUN ŠE ZÍZ IŞ-TU É.GAL^{LIM} 13- LU AGRIG^{URU} Kaš-ta-ma pa-a-i 14- te-ri-ip-pu-u-wa-an-zi wa-ar-šu-wa-an-zi 15- ARAĦ -an-zi "arpa ve buğday tohumunu saraydan Kaštama şehrinin idarecisi verir. Ekerler, hasat ederler, ambara koyarlar." ifadeleri kayıtlıdır (Ertem, 1987: 5).

Tablo 1.1: Tapikka'da (Maşat Höyük) HKM 109'da ardışık üç yıla ait tahıl tarımı

TAHİL ADI	1. Yıl	Satırlar 1-4	2. Yıl	Satırlar 5-10	3. Yıl	Satırlar 11-15	ÖZET	
	PARISU Tutarı	Tahıl % 'si	PARISU	Tahıl % 'si	PARISU	Tahıl % 'si	Toplam PARISU	Ortalama Tahıl % 'si
ŠE	900	61	2100	62	1300	71	4300	66
ZÍZ. ^{HLA}	300	20	900	27	400	22	1600	25
šepit	100	7	100	3	50	3	250	4
KUN.ĀŠU	100	7	100	3	60	3	260	4
karšiš	70	5	90	3	30	2	190	3
ZÍZ. ^{HLA} KALAG.GA	0	0	80	2	0	0	80	1
TOPLAM	1470	100	3370	100	1840	100	6490	100

Yukarıda tahıl tarımını ve toplamalarını gösteren tablodan da anlaşılacağı üzere ŠE yani arpa en çok üretimi yapılarak tüketilen tahıl ürünüdür (Hoffner, 2001: 210). Arpanın yaygın biçimde tarımının yapılmasına bağlı olarak buğday ile arasındaki fiyat

bulunan ŠE, ZÍZ, Kar-aš, ewan gibi tahıl ürünlerinin yanı sıra bezelye, mercimek, kimyon, kişniş, malt, nar vb. tahıldan çok daha fazlasını kapsayan bir terim olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Hoffner (1974), a.g.e., s. 78.; Ünal (2007), a.g.e., Vol. II, s.630. "kar-aš": yulaf ya da çavdarı ifade eden bu kelime, tohum sıralarında belli bir yeri işgal etmemekle birlikte çok defa tahıl bitkileri arasında geçer. Bkz. Ertem (1987), a.g.e., s. 22.; Hoffner'a göre arpa veya buğday. Bkz. Hoffner (1974), a.g.e., s.77.; Ünal'a göre kızılca buğday anlamındadır. Bkz. Ünal (2007), a.g.e., Vol I, s.314.

farklı Hitit kanun maddelerine de yansımıştır. Nitekim kanunun 183/*69. maddesinde 3 PA (1 PA=50 litre) yani 150 litre buğdayın fiyatı 1 Şeşel gümüş iken 200 litre (4 PA) arpanın fiyatı yarım Şeşel gümüştür (Hoffner, 1997: 146). Bunun dışında bazı hafif suçların cezası gümüş yerine yine arpa ile karşılanmıştır. Bu ceza ile ilgili olarak kanunun 78. maddesinde “ Eğer bir öküzü biri kiralarsa ve onun üzerine bir deri koyarsa ve onun sahibi bulunursa 50 litre buğday versin”, 85. madde de ise “Eğer biri bir domuzu keser ve çalarsa o,100 litre arpa versin” denilmektedir (Hoffner, 1997: 84,87).

Hitit kanun metinlerinde bazı eşyaların satış fiyatları da arpa ve buğday üzerinden hesaplanmıştır. Bu durumla ilgili olarak 160. madde paragraflarında “Eğer bir demirci ½ mina ağırlığında bir çörtten yaparsa, ½ PA buğday onun ücretidir. 2 mina ağırlığında bir balta yapan kimsenin ücreti 1 PA kızıl buğdaydır.” ifadeleri kayıtlıdır (Imparati, 1992: 150-151). Eşyanın değerinin arpa olarak belirlendiği 161*/46. madde ise bir mina ağırlığında bakır balta ücretini 50 litre arpa olarak belirlemektedir (Hoffner, 1997: 128).

Arpa o devirde Kikkuli metni ve fragmanlarında *kant-*, *uzuğiri-*, *INNUDA* “saman” ve *welku-*“ot” ile birlikte bazen karıştırılarak ve bazen da karıştırılmaksızın at yemi olarak, unu ise (*ZİD.DA ŐE*) diğer bitki ve maddelerle birlikte ilâç yapılışında kullanılmaktaydı. Ayrıca arpa samanı da (*ŐE IN.NU.DA*) yine büyük bir ihtimalle hayvanların, özellikle atların yiyeceği olarak kullanılmış olmalı. III. Hattuşili'nin *GAL-DİŐKUR-aš*'ı muaf tuttuğu vergi mükellefiyetleri arasında arpa samanı da yer alır (Ertem, 1987: 7).

Hitit Devleti için tarımsal üretimin önemi, krallıktaki diğer kasabalar bir yana, Hattuşa kadar büyük bir kenti beslemek için gereken yiyecek miktarı düşünöldüğünde kolaylıkla anlaşılabilir. Hata payı muhtemel olmakla birlikte nüfus tahminlerine göre başkentte 30.000-40.000 civarında ortalama yerleşik nüfustan söz edilebilir (414 akr alan kapladığına göre, bu alanın yarısı evlerle dolu olsa, akr başına 150-200 kişilik nüfus bizi bu toplama ulaştırır). Tunç çağı tarım koşullarında tahılın “tüketim rekoltesi” akr başına yedi buşel olarak hesaplandığı ve bu koşullar altında yıllık tahıl üretimi kişi başına her yıl için yaklaşık on buşel olduğundan, Hattuşalılarının yıllık tüketimi, 40.000-60.000 akr tarım alanından alınabilecek 300.000-400.000 buşel ürün olmalıdır. Nüfus tahmini yarıya, birçoklarının daha gerçekçi bulduğu 15.000-20.000 rakamına indirilse bile tahıl üretimine ayrılmış olması gereken alan hâlâ 20.000-30.000 akr'dır. (1 akr = 4.047 m² ve 1 buşel = 4/5 kile) (Macqueen, 2009: 106-107).

Aynı zamanda başkent Hattuša'da Büyük Tapınakta yer alan depo odalarındaki kalıntılar ise Hititlerin tarımsal faaliyetlerini ya da aldıkları vergilere bağlı olarak ekonomik seviyelerini arkeolojik olarak desteklemektedir. Büyük Tapınak'ın kuzey batısındaki depo odalarının alt katlarında toprak erzak küplerinden yüzlercesine ait kalıntılar ele geçmiş, 1.750 litreye ulaşan hacimlerinden ve omuz kısımlarında, içinde ne olduğunu belirten ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla bu küplerde tapınağa vergi olarak gönderilen tahıl, baklagil, kuru meyve, şarap ve yağ gibi maddelerin depolandığı sonucuna varılmıştır (Albayrak vd, 2008: 72). Son yıllarda Hattuša'da yapılan kazılarda Aşağı Şehir'de ortaya çıkarılan on altışarlı iki sıra odadan oluşan ve içinde kömürleşmiş halde arpa ve tek sıralı buğdaya rastlanılan depolar Yakınoğu'da şimdiye dek bulunan en büyük depolardır. Bu büyük silo kompleksinin depolama kapasitesi için kaba bir hesap yapıldığında burada 4200–5900 ton tahıl kapasitesi söz konusudur. Bu miktar tahıl ile 23000 ile 32000 insanın senelik ihtiyacı karşılanabilir. Unutulmaması gereken, bu silo kompleksinin ve aynı şekilde daha evvel Büyükkaya'da kazısı yapılmış olan silo çukurlarının, Hitit başkentinin günlük ihtiyacını karşılamak için yapılmış depolar olmadığı, buna karşın hem şehir, hem de ülke için bir tür uzun vadeli rezerv olarak planlandıklarıdır. Bu tahıl rezervi ile kral herhangi bir yerde oluşan açlık sorununa aniden müdahale edebiliyor ve bu şekilde ülke için tehlikeli gelişmeleri önleyebiliyordu. Büyük bir ihtimalle, bu silo kompleksi zamanında tek değildi. Hattuša'da tek olmadığı gibi, ülkenin diğer şehirlerinde de böyle büyük devlet tahıl silolarının varlığı mümkündür (Seeher, 2001: 304-305). **(Res.21)**.

Diğer taraftan Hattuša ve diğer yerlerde görülen büyük erzak küpleri ile tahıl siloları tüm bu stoklar açlık ve kıtlığın olmadığı zamanlarda hep bayram malzemesi olarak kullanılmıştır. Bunun yanında eyaletlerde veya köylerde kutlanan bayramlar için de gerekli stoklar yapılırdı, ama bunun yanında ilgili kent halkı da kendi payına düşen gıda maddelerini temin etmek zorundaydı. Çünkü her şeyin Hattuša'dan taşınması imkansızdı (Ünal, 2003: 93). **(Res.22)**. Hitit sosyal yapısında zaman zaman asayişsizliğe bağlı olarak çapulculuğun ortaya çıktığı bundan rahatsız olan halkın krala şikâyetle buldukları bilinmektedir. Nitekim kral II. Tuthaliya'nın bu şikâyetler üzerine çıkarttığı fermana şu ifade yer almaktadır: "Sakın bir subay, bir depo memuru, kapı bekçisi ve bir çiftçi keyfi olarak kraliyet hububat silosunun kapısını kırmasın! Kim kırarsa, siz kent sakinleri onu yakalayasınız ve kral kapısına (mahkemeye) getiresiniz! Eğer onu getirip teslim etmezseniz, (çalınan ürünü) kent sakinleri telafi edecektir. Hırsız gözetim altında tutacaklardır!" (Ünal, 2005: 122).

Hititlerin kıtlık zamanlarında ise bereketli Nil deltasından ve Doğu Akdeniz'den tahıl aldıkları bilinmektedir. Mısır-Hitit sulh antlaşmasının yapılmasından (M.Ö. 1270) kısa bir süre sonra II. Ramses'in III. Hattuşili'ye gönderdiği bir mektup, gemilerle Hatti'ye sevk edilen tahıldan söz etmektedir. Puduhepa'nın II. Ramses'e gönderdiği bir mektupta bunu teyit etmektedir. Puduhepa burada kızının II. Ramses ile evlendirilmesi dolayısıyla ona çeyiz olarak vereceği *NAM.RA*, sığır ve koyunlara karşı Mısır'dan Hatti ülkesinde hiç bulunmadığı gerekçesiyle tahıl elde etmeye çalışmaktadır. Yine firavun Merneptah'ın (M.Ö.1224-1214) bir yazıtı M.Ö. 1222 yılında yani III. Arnuvanda zamanında, Hatti ülkesindeki açlığa karşı Mısır'dan Hatti'ye tahıl gönderdiğini bildiriyor. Aynı şekilde son Ugarit kralı Ammurapi zamanında ele geçen metinler de Hatti'ye gönderilen tahıldan söz etmektedir (Ünal, 1977: 436-437).

Hitit ekonomisinin demir başı olan tahıl ürünleri sosyal yaşamda da büyük bir etkiye sahipti. Nitekim bu ürünlere verilen önem dine, sanata, mitolojiye, bayram törenlerine hatta büyü ve ilaç yapımına kadar yansımıştır. Tahıl ürünleri ve başta ekmek olmak üzere onlardan yapılan yiyecek maddeleri Hitit mutfağının vazgeçilmez unsurlarıdır.

Örneğin kral ve kraliçe için yapılan cenaze merasimini anlatan ritüele göre mezar içine ZÍZ (buğday) yığılırdı. Ayrıca kurban etmek için bira, un ve hayvanlar ile birlikte yerel kültürün sürdürülmesi için düzenli bir hüküm de yer alırdı. Bu uygulamanın örneği olan ve H. A. Hoffner'dan naklettiğimiz KBo II 1 ii 25-29 da: “A-NA ^dU^{URU}Wa-at-tar-wa... 1 GU₄.MAH 14 UDU.HI.A, 5 PA, 4 BÁN ZÍ.DA, 4 DUG KA.DÙ, 10 DUG KAŠ, 1 ^{DUG}hu-up-pár KAŠ, 3 BÁN⁵⁷ ZÍZ ^{DUG}harši ^dUTU-ŠI ME-iš URU-aš SUM-iz-zi.”. “Majesteleri Wattarwa kentinin Fırtına Tanrısı için buyurduğunda;...1 boğa, 14 koyun, 5 PA ve 4 BÁN un, 4 testi pihu birası, 10 testi sıradan bira, 1 krater bira, 3 BÁN buğday ve 1 DUG harşi kabı yerleştirilir. Bu şehir bunları düzenli olarak verecektir” denilmektedir. (Hoffner, 1974: 68).

Mitolojide Kaybolan Tanrı efsanelerinin baş aktörü olan tanrılardan biri de Telipinu'dur. Fırtına Tanrısı'nın ilk çocuğu olan Telipinu, tohum ekmek, tarlaları sürmek, sulamak, ürünü yetiştirmek ve hasat gibi eylemleri içine alan bir tarım tanrısıdır. Direk üzerine asılan bir koyun postu, onun bolluk ve bereketi temsilini gösterir. Ayrıca bu tanrı Hitit antlaşma metinlerinde yemin tanrıları arasında sayılmaktadır. Efsanede ise Telipinu hiddetlenerek bozkırda kaybolur ve beraberinde ülkedeki bolluk ve bereketi de götürür. Bunun üzerine tanrıları, insanları ve hayvanları

⁵⁷ BÁN=ŠĀTU: kuru şeyler için bir hacim ölçüsü; bkz. Ünal (2007), a.g.e, Vol I.,s.84.

açlık tehdit eder. Hannahanna⁵⁸'nın arısı Telipinu'yu bulur. Onun el ve ayaklarını sokar. Gözlerini ve ayaklarını balmumu ile silerek onu temizler. Bu duruma daha da kızan Telipinu, nehirlere büyük bir hasar verir, ev ve pencereleri de parçalar. Bu arada Kamruşepa kötülük ve kını yok etmek için büyü yapar. Bunun üzerine Telipinu evine bolluk ve bereketi yeniden getirerek, döner (Karauğuz, 2001: 55-56).

Hitit sanat eserlerinden Maraş'taki bir kabartma ile Yazılıkaya'daki 40 numaralı tasvirlerde elde tutulan şey ise buğday başağıdır. Metnin ilgili satırları şöyledir; sağ elinde ağaçtan bir mızrak tutar, sol elinde ağaçtan bir başak tutar (Ertem, 1987: 10). Diğer taraftan Boğazköy – Yazılıkaya'daki Kaya Tapınığında tasvir edilen tanrı ve tanrıçalar arasında Hububat Tanrısı Halki'de vardır (Karauğuz, 2006: 18). **(Res.23)**.

Arpa ve buğdayın yanı sıra tarla bitkileri adı altında ifade edebileceğimiz “*GIŠšamama= ŠE.GIŠ.İ*” susam, “*GIŠhaššika*” haşhaş ve “*tiwaria-*” ay çiçeği de Hitit çiftçisi tarafından yetiştirilen ürünler arasındadır (Ertem, 1987 : 4,8,16).

2.3.5.Tahılların Tüketim Biçimleri

2.3.5.1.Ekmek⁵⁹ ve Bulgur

Anadolu insanı tarımsal üretime geçtiği Neolitik Çağ'dan itibaren buğday ve arpa yetiştirmekle kalmayıp yetiştirdiğini öğütebilmekteydi. Nitekim eski Anadolu insanı tarımsal üretimdeki gelişmelere bağlı olarak onu çeşitli formlara getirmeyi de beceri hanesine eklemiştir. Günümüzde olduğu gibi ekmek yapılmaya başlandığı zamandan itibaren sofraların temel yiyeceği olmuştur. İşte bu bağlamda Hitit toplumu Anadolu insanının geçmişten bugüne ekmeğe verdiği o kutsaliyetle karşımıza çıkmaktadır. Her şey bir yana Hitit metinlerinde yüz ellinin üzerinde ekmek çeşitlerinin kayıtlı olması ekmeğe verilen değer en büyük delili olsa gerekir. Nitekim ekmek beslenme dışında tanrılara sunulan kurban büyüde kullanılan sembolik bir malzemedir.

Hitit metinlerinde ekmek çoğunlukla Sümerce *NINDA* ideogramı ile geçerken Hititçe karşılığı ise “*zuwa-*”dır. Yine bu metinlerde ekmekler hububatın rengine göre *BABBAR*=beyaz, *GE₆*=siyah ve *ŠA₅*=kırmızı şeklinde isimlendirilmiştir. Nitekim *NINDA.BABBAR* “beyaz ekmek” tabirine bu metinlerde sıkça rastlanmaktadır. Ekmeği hazırlamak kadının göreviydi. Yine *LÚNINDA.DÙ.DÙ* olarak adlandırılan ekmekçiler ya

⁵⁸ Eski Hitit Dönemine tarihlendirilen Kaybolan Tanrı Efsanelerinde, kaybolan tanrıların aranmasını isteyen ve tüm tanrıların annesi ya da büyükanne unvanına sahip tanrıçadır. Bkz. Güngör Karauğuz (2001), Hitit Mitolojisi, Çizgi Kitabevi, Konya, s.53–54.

⁵⁹ Ekmek Hitit toplumu için hayat kadar önemlidir ve her bir Hitit ekmeği ayrıntıları ile anlatılmaya değerdir. Ancak biz burada metinlerde en sık geçen ekmek isimlerini vereceğiz. Burada geçen örnek ekmek isimleri ve bilgileri için Hoffner (1974), a.g.e., s.129-215 ve Güngör Karauğuz (2006), Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul adlı kitabın muhtelif sayfalarından yararlanılmıştır.

da fırıncılar da vardı. Hititler Antik Yakındoğu halkları arasında yaygın bir uygulama olan hamuru pişirmeden önce şekillendirme işlemini kullanmışlardır. Bu şekillerin biçimlerini bazı hayvan (domuz, kuzu, sığır) , insan uzuvları (kal, parmak, diş, dil, ağız) nesne (yuvarlak, top biçiminde, halka ve yüzük, üzüm, nar, ay, güne, yıldız) ya da tanrı ve insan oluşturmuştur. Hitit metinlerine göre içine “bir kaşığın ucu kadar” katılan maya ile hamur, kilden yapılmış hamur teknesinde (^{DUG}*işnu(wa)ra*) karıştırılıp, yoğrulmakta (*ıştalk-*) ve üzeri keten kumaş ile örtülüp kabarana kadar bir gün boyunca bekletilmektedir. Örneğin *NINDA IM-ZA*: Ekşi, mayalanmış hamurdan yapılmış ekmektir. Mayanın fazla olarak kullanılmasının ekmeğe acımsı bir tat verildiği bilinir. Nitekim Hititler Dönemi’nde tüketilen *NINDA MARRU* “acı ekmek” sözcüğü sanki bunu kanıtlamaktadır. Oldukça tahrip olmuş bir metinde rastladığımız bu ekmek çeşidinin, arpa ezmesinden yapıldığı ve *iduri*-ekmeği ile birlikte listelendiği görülmektedir. Öte yandan çeşitli merkezlerden temin edildiği bilinen ve tat verici olarak kullanılan tuz⁶⁰un (*MUN=TĀBTU/TĀBATU*), Hititler döneminde ekmeğe katıldığı yönünde bazı ipuçları bulunmaktadır. Kraliyet ölü ritüellerinde görülen *mulati*-ekmeğinin, nemli buğday unundan, arpa ezmesinden (*BA.BA.ZA*), tatlı ve tuzsuz da yapıldığı anlaşılmaktadır.

Coğrafi bölgelere has olan ekmek çeşitleri de Hitit metinlerine yansımıştır. Hitit şehirlerinden bir olan Nerik şehri ile ilgili şu ifadeler geçmektedir: “16) GAL ME-ŞE-DI NINDA.GUR₄.RA ^{URU}Ne-ri-ik 17)LUGAL-i tar-kum-mi-i a-iz-zi “Saray muhafızlarının başı Nerik şehrinin kurbanlık kalın ekmeğini krala bildirir.”. 22) ^{DUTU}ŠI ku-it I-NA KASKAL ^{URU}Ne-r[i-ik] 23) Ú-UL pa-it nu ku-u-uš NINDA. GUR₄.R [A] ” “24) a-pid-da-an ú-da-an-zi “Majeste Nerik şehri yoluna gitmedi. Bu kurbanlık kalın ekmekleri oradan getirirler.”. İlluyanka Efsanesi’nde buraya özgü bir ekmeğin varlığı şöyle vurgulanır: “Zalianu Dağ (Tanrısı) tüm (Tanrılar) ın ilkidir (üstündedir). O, Nerik şehrine yağmur bağışlar bağışlamaz, asa adamı Nerik şehriden kalın harşi-ekmeği getirir”. *NINDA alattari*-(^{URU}Alatra) =Alatra ekmeği, *NINDA allinašši*-(^{URU}Allina)=Allina ekmeği, *NINDA ampura*-(^{URU}Ampuriya)=Ampuriya ekmeği, *NINA wišta* (^{URU}Wištawanta)=Wištawanta ekmeği, *NINDA karkišili*(^{URU}Karkiša)=Karkiša ekmeği diğer şehir ekmeği örneklerinden bazılarıdır.

NINDA.GUR₄.RA: kurbanlık kalın ekmek yani somun anlamındaki bu ekmek Hitit kültürünün vazgeçilmez kurban malzemelerinden biridir. Ayrıca *harši*- ekmeği ile

⁶⁰ Hititler tuzu Durmitta ve Duğdušana kentlerinden temin etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sedat Erkut (1990), Hititlerde Tuz ve Kullanımı, Belleten, LIV/209, s.1-7.

birleştirilmektedir. *Harši-* ekmeğinin de tıpkı *NINDA.GUR₄.RA* ekmeği gibi siyah (GE₆) beyaz (*BABBAR*), tatlı (*KU₇*) ve ekşi (*IMZU*) gibi çeşitlerinin yapıldığı bilinmektedir. *Harši-*ekmeği gerek Kral Arnuwanda ve kraliçe Ašmunikal çifti gerekse II.Muršili'nin dualarında önemli bir yere sahiptir. *NINDA.GUR₄.RA*'nın buğday (*ZÍZ*) ve arpa (*ŠE*) unu ile birlikte nemli un (*ZÍ.DA DURU₅*)dan yapıldığı içine de arpa ezmesi (*BA.BA.ZA*), peynir (*GA.KIN.AG*), incir (*GIŠ.PEŠ*) ve yağ (*Ì*) gibi katkı maddelerinin katıldığı anlaşılmaktadır.

NINDA.SIG: ince ekmek, yufka ekmek anlamında kullanılan bu terim günümüzde Anadolu'da saç üzerinde pişirilen yufka ya da lavaş türü ekmek olmalıdır. Ayrıca Hitit ritüellerinde kullanılan ekmeklerden biridir. Yine Hitit metinlerinde *NINDA purpura*: lokma, *NINDA Ì.E.DÉ.A*: yağlı börek türü ekmeklerin yanı sıra *NINDA.LÁL*: ballı ekmeğin içerisine susam ve haşhaş katılarak susamlı ve haşhaşlı ekmekler de yapılmaktadır. Ayrıca *GÚ.GAL.GAL* (kuru bakla) ve *GU.TUR* (bezelye) besinlerinin ballı ekmekleri de bulunmaktadır. *BAPPIR,NINDA KAŠ* ise tüketilen bira ekmeğidir.

Hitit metinlerinde bulguru karşılayan terim “*memal*”dir (Ünal,2007:444). Arpanın kayıtlı olduğu metinlerde ise arpa bulguru olarak “*ARZANNU*” kaydedilmektedir (Ertem, 1987: 7). G. Karauğuz'dan naklettiğimiz KBo V 2 I'de bulgur ile ilgili olarak şu ifade geçmektedir: 26) V ME NINDA.SIG^{HI.A} XXXII^{NINDA}mu-la-a-ti-iš ŠA ½ UP-NI 27) VIII^{NINDA}mu-la-a-ti-iš tar-na-aš pit-tal-w a-aš M UN Ú- UL 28) iš-ḫu-w-a-an I UP-NU me-ma-al pít-tal-w a-an MUN Ú-UL 29) iš-ḫu-w a-a-an “26) Beşyüz adet ince ekmek, yarım avuç tuz iki adet mulati ekmeği 27) bir tarhana ölçüsünde sekiz adet alelade tuz dökülmemiş mulati ekmeği, 28-29) bir avuç alelade tuz dökülmemiş bulgur” (Karauğuz, 2006 : 36-37).

Yapılışı itibariyle kolay olan ve genellikle buğdaydan yapılan bulgur insan için her çağda önemli bir besin kaynağı olmuştur. Bu hususta ekonomisi tarıma dayalı toplumların sofralarında vazgeçilmez bir yemek olarak yerini almıştır. Burada belirtmek gerekir ki bulgur Anadolu insanı özellikle kırsal kesim için klasik tabirle “fakir aşı” olarak geleneğimize yerleşmiştir. Hemen ifade etmek gerekir ki bu Hititler'de ve Anadolu'nun başka kavimlerinde de var olan bir olgudur.

Nitekim Hititlerin Hurriler'den aldığı Kumarbi Efsanesinde şu ifadeler dikkat çekicidir: §15 (II 55-70): “ ...Kahraman beyler, zengin adamlar koyunları ve sığırları senin için kessin! Fakir adamlar bulguru senin için kurban etsin!...” (Karauğuz, 2001: 145-146).

2.3.5.2.Bira

Hitit çivi yazılı kaynaklarında Sümerce *KAŠ*, Akadca *ŠĪKĀRU*, Hititçe *šeššar* olarak kaydedilen bira Hitit kültüründe de oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Biranın bu dinsel işlevi tapınaklarda bira imalatını da beraberinde getirmiştir. Bunun en güzel örneği ilk kez Kuşaklı-Sarissa'da açığa çıkarılan bira imalathanesidir. Kuşaklı, Sivas'ın Altınyayla İlçesi'nin Başören Köyü'ne 4 km. uzaklıkta, deniz seviyesinden yaklaşık 1650 metre yükseklikte bir Hitit kentidir. Hititler tarafından M.Ö. 16. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş olan şehirde Büyük Tapınak, C Binası olarak adlandırılan bina şimdiye kadar kazılmış en büyük Hitit binası olma özelliğini taşır. Tapınağın, kuzey girişine yakın yerlerde kömürleşmiş tahılla dolu olan kâseler ve testiler bulunmuş, yanmış bitki kalıntılarının neredeyse tamamının arpa olduğu ve bunların bir kısmının da çimlenmiş olduğu anlaşılmıştır. Kömürleşmiş arpa tanelerinin bir kısmının çimlenmiş olması bu mekânda bira üretildiğini göstermektedir (Karpe, 2006: 176-177).

Bira mayalamak için ise genelde şu yöntemler uygulanmıştır: Öncelikle arpa⁶¹, emmer buğdayı (*hordeum distichum*) ya da darı suya bastırılmış, şişirilmiş ve malt haline getirilmiştir. Tahılın filizlenmesi maltın kurutulması ya da kavrulmasıyla önlenmiştir. Hititler elde edilen bu ürüne *tepsu-* “kuru, filizlenemeyen” ve *haššatar NU.GĀL* “doğurmayan, filizlenme yetisi bulunmayan” adını verirlerdi. Malt daha sonra kabuklarından ayrılır, dövülür, öğütülür, ekşi hamurla yoğrulur ve bira ekmeği olarak pişirilirdi. Gereksinim ya da olanaklara göre baharat ve diğer katkı maddeleri maya küplerine atılır, küspe mayalanmaya bırakılırdı (Ünal, 2006: 169).

Adı sık geçen bira türleri şu şekilde sıralanmıştır: 1) Akkadca karşılığı *PIHU* olan *DUG.KA.GAG(A)* ne olduğu belirlenemeyen “düşük değerde” bir bira türüdür. Bu türe Hitit bira yapımında erken döneme ait bir ürün gözüyle bakılmaktadır. 2) *KAS.LĀL* kelime anlamıyla “bal birası” anlamına gelmektedir, ancak “tatlandırılmış bira, tatlı bira” anlamını da taşıyabilir. 3) *marnuwan*'ın bir bira türü ya da bir kokteyl olduğu sanılmaktadır. *Walhi-*, *tawal-* ve *limma-* nın da bira türleri olması olasıdır; ancak kesin değildir. 4) *KAS.hulhul-* teriminin ardında da bir bira türü yatabilir. 5) *KAS ĪNBI^{HLA}* olasılıkla “meyve şarabı” anlamına gelmektedir. 6) “çizmek, not etmek, işaretlemek” anlamına gelen *gulš-* fiiliyle *PIHU* birasının meyve ve koyu kıvamlı sütle (kaymak) bir işleme tabi tutulması anlatılmak istenmiştir; ancak bu maddenin nasıl görüldüğü kesin değildir (Ünal, 2006: 170-171).

⁶¹ Buna rağmen H.Ertem, bugün olduğu gibi o devirde de biranın temel maddesinin arpa olması gerektiği halde, biranın yapımıyla ilgili arpanın zikredilişini göremediğini ifade etmektedir. Bkz. Ertem (1987), a.g.e., s. 7.

Tortusu dibinde bulunan bira diğerk eskiçağ toplumlarında olduğu gibi Hititler tarafından da kamışın ucuna filtre takılarak tüketilmiş olmalıdır. Nitekim *Palhi* adında bir rahip bira evine giderek kamışla bira içmiş ve kamışı da çalmıştır. Sonrasında çaldığı bu kamışla tanrılara içecek veren rahip ikinci kez günahkar olmuştur (Ünal, 1983: 12-13). Bira saray, tapınak ve depolarda *KISLAH* adı verilen büyük küplerde saklanmıştır. Bunun yanı sıra bira ^{DUG}*huprušhi-* ^{DUG}*palhi*, ^{DUG}*hane/išša-* ^{DUG}*HAB.HAB* adlı kaplara da konulmuştur (Coşkun, 1979 : 27-62).

Metinlerde bira üreticisi mi yoksa meyhanede çalışan “saki” mi oldukları anlaşılamayan kişi adlarıyla karşılaşılır. Bu adlar “saki, bira üreticisi, birayı sağlayan” (^{LÚ}*SIBU*, ^{LÚ}*LUNGA*), aşçılar (^{LÚ}*MUHALDIM*), “akrobatlar/cambazlar”, “kadın saki/erkek saki”, “kadın meyhaneci /erkek meyhaneci”, “bira mayalayıcı/üretici” (*SAL/LÚ-KURÚN.NA*), “mahzenci, çanakçı, şarap sunan” (*LÚZABAR.DAB*) şeklindedir. Halka açık bira mahzenlerinin ya da meyhanelerin bulunması noktası kuşkuludur. Bazı metinlerde (özellikle IBoT 1.29) ^É*arzana-/arsana-* kavramının “han/misafirhane, meyhane, genelev” olma olasılığı farklı biçimlerde değerlendirilmektedir (Ünal, 2006: 171).

Biranın bir prestij armağanı olduğu da bilinmektedir. Hititçeye yabancı bir kaynaktan aktarılmış (muhtemelen Hurrice) hikaye ilginç bir geleneği anlatmaktadır. Öyküde, yöre halkının yeni doğan için “ekmek ve bira” (belki de yiyecek ve içecek) vermesi anlatılmaktadır. Geleneğin arkasındaki pratik neden ise kadının doğumdan sonra kendisini, ailesi için yiyecek yapmaya hemen adamasının mümkün olmamasıdır (Hoffner, 1974: 145-146).

Besin maddesi olmasının yanı sıra bira, keyif verici ya da sakinleştirici olarak da kullanılmıştır. Örneğin Huwaššana Kenti’nin dansçıları önce bira içer sonra dans ederlerdi. Kızgın tanrıların birayla sakinleştirilebileceğine inanılırdı (Ünal,2006:171). İlluyankaş efsanesinde ise Fırtına tanrısı yılan İlluyankaş ile dövüşmüş ve ona yenilmiştir. Bunun üzerine Fırtına tanrısı tüm tanrıları yardıma çağırmış ve tanrıça Inara’dan bir festival düzenlemesini istemiştir. Festival düzenlenmiş İlluyankaş ve çocukları şarap ve bira içerek sarhoş olmuşlardır (Karauğuz, 2001: 70).

Bira bir tıp metnine göre ise hastaya ya ilaç ya da doping aracı olarak verilir. Bir başka tıp metnine göre lapayla yapılan bir tür sargının hazırlanmasında da bira kullanılırdı. Bu amaçla mayalanmış bira maltı soğanla karıştırılır, üzerine su dökülür ve sargı olarak yarananırdı (Ünal, 2006: 172).

2.3.6. Sebze Tarımı

Hititlerin evlerinin yanındaki bahçe ve arazilerde yetiştirdikleri sebzeler metinlerde sıkça kuru sıfatıyla kaydedilmiştir. Bunlardan biri olan ve Sümerce ideogramı ile yazılan *GÚ.GAL*⁶² “fasulye” ‘dir. Bitki sıralarında tahıl bitkilerini gösteren kelimeler ve *GÚ.TUR*, *GÚ.GAL.GAL*, *GÚ.ŠEŠ* ideogramları ile birlikte geçmektedir. Yine bu bitki sıralarında ve diğer geçtiği yerlerde daima “kuru fasulye” anlamındadır. Yemeği ^{UTUL}*GÚ.GAL*, *UZU GÚ.GAL*, ekmeği *NINDA GÚ.GAL* ve *memal*’i (bulguru) yapıldığı anlaşılmaktadır. Gerek yemeği, gerek ekmeği ve gerekse kendisi ritüellerde diğer yemek, ekmek ve tohumlarla birlikte kurban maddesi olarak kullanılmaktadır (Ertem, 1987: 29).

Bakla ise *GÚ.GAL.GAL*⁶³ ideogramı ile kayıtlıdır. Yemeği ^{UTUL}*GÚ.GAL.GAL* bulguru (*memal*) ve ballı ekmeği yapılmaktadır. Ayrıca ritüellerde kurban maddesi olarak geçmektedir (Hoffner, 1974: 98-99; Ertem, 1987: 30).

Karaburçak anlamı verilen *GÚ.ŠEŠ*⁶⁴, in dönem insanları tarafından tüketilen bir besin olduğu ifade edilmektedir. Karaburçak, H. A. Hoffner’dan naklettiğimiz metin XII 26 iii 17-20 de: “EGIR-an-da-ma-kán nam-ma píd-da-ni GÚ.GAL GÚ.GAL.GAL GÚ.TUR GÚ.ŠEŠ NINDA IM-ZA da-a-i na-at-ši-at še-er ar-ha wa-ah-nu-zi nu kiš-an me-ma-i”. “... Kadın nohutları, baklaları, mercimekleri, karaburçakları ve ekşi ekmeği bir tepsinin üzerine koyar ...” şeklinde geçmektedir (Hoffner, 1974: 100).

Sumerce *GÚ.TUR*⁶⁵ ideogramı “bezelye” anlamına gelmektedir. Bitki sıralarında tahıl bitkileri *GÚ.GAL*, *GÚ.GAL.GAL*, *GÚ.ŠEŠ* ile birlikte geçer. Metinlerde genellikle “kuru bezelye” anlamındadır. Söz konusu devir Anadolu’sunun günlük hayatında yemeğinin yapıldığını ve ritüellerde kavrulmuş ve ballı ekmeğinin kurban maddesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır (Ertem, 1987: 31). Metinlerde Sümerce *UKÚŠ*⁶⁶ ideogramı, H.A. Hoffner tarafından salatalık olarak ifade edilirken, H.Ertem salatalık ya da o cins bir meyveden ekmek (*ŠA NINDA UKÚŠ*) yapılmasının uygun olamayacağını belirtmektedir (Hoffner, 1974: 106; Ertem, 1987 : 54). *ZÀ.AH.LI*⁶⁷, ye tere anlamını verilirken, H.Ertem Hititçe “*zahheli-*” olarak geçen bitkiyi, diğer

⁶² H.A.Hoffner bu kelimeye nohut anlamını vermektedir. Bkz. Hoffner (1974), a.g.e., s.97. A.Ünal ise kelimeye nohut, bezelye anlamını vermektedir. Bkz. Ünal (2007), a.g.e., Vol. I, s.133.

⁶³ A.Ünal kelimeye fasulye anlamı vermektedir. Bkz. Ünal (2007), a.g.e., Vol. I, s.133.

⁶⁴ Friedrich’in acı bakla anlamını verdiği Sümerogram, bitki sıralarında tahıl bitkilerinden sonra *GÚ.GAL* *GÚ.GAL.GAL* ve *GÚ.TUR* ile birlikte geçmektedir. Metinlerde “bitkinin kuru cinsi” anlamında durur. Ayrıca ilaç olarak kullanılmıştır. Bkz. Ertem (1987), a.g.e., s.30-31.

⁶⁵ H.A. Hoffner kelimeyi mercimek olarak çevirmiştir. Bkz. Hoffner (1974), a.g.e., s. 95.; A.Ünal ise “küçük bir bezelye” anlamını vermektedir. Bkz. Ünal (2007), a.g.e., Vol. I, s.134.

⁶⁶ Bu kelime için A.Ünal salatalık anlamını vermektedir. Bkz. Ünal (2007), a.g.e., Vol. II, s.755.

⁶⁷ Tere anlamı için bkz. Hoffner (1974), a.g.e., s.110.; Ünal (2007), a.g.e., Vol. II, s.808.

bitkilerin yetişmesini engelleyen bir bitki karakterinde olduğunu, Kral Anitta'nın, aldığı ve tahrip ettiği Hattuša şehrinin yerine bu bitkiyi ektiğini söyler. Bu sebeplerden dolayı kelimenin ayırık otu ya da üzerlik otu anlamında değerlendirilmesi gerektiğini savunur (Ertem, 1987: 55).

Hitit yazılı kaynaklarında soğan, sarımsak ve pırasa soğanlı bitkiler adı altında görülmektedir. Bunlardan biri olan pırasa, Sümerce *GA.RAŠ^{SAR}* ideogramı ile okunmaktadır (Hoffner, 1974 : 107). Kelimeyi *GA.EŠ^{SAR}* şeklinde okuyan H.Ertem'e göre de soğan ve sarımsağa benzer, yenen bir bahçe bitkisidir (Ertem, 1987 : 40). Sarımsak anlamına gelen *ŠUM^{SAR}* ideogramı metinlerde sarımsak sapı “*ŠUM^{SAR} GAPANU*” şeklinde de geçmektedir. Ayrıca bir hastalığın tedavisinde diğer bitkilerle birlikte ilaç olarak kullanılmaktadır (Ertem, 1987: 32). *ŠUM.SIKIL^{SAR}* ise Götze tarafından *ŠUM* “sarımsak” + *SIKIL* “temiz” gibi bir teşkil olacağı ve soğan anlamına geleceği söylenmiştir. H. A. Hoffner ve H. Ertem'den naklettiğimiz KUB XXIX 7 rev 27-32 de yapraklarının üst üste sarılmış ve birbirini bırakmaz özelliğinden bahsedilir:

27-EGIR-an-da-ma-aš-ši-š[u-up-pí-wa-aš-h]ar^{SAR} pí-an-zi

an-da-ma-kán ki-iš-ša an me-ma-i ma-a-an-wa A-NA

PA-NI DINGIR-LIM

28-ku-iš-ki ki-iš-ša-an me[-mi-iš-ki-iz-] zi ka-a-aš-wa ma-ah-ha-an

su-up-pí-wa-aš-har^{SAR} hu-ur-pa-aš-ta-az an-da

hu-u-la-li-ya-an-za

29-nu a-ra-aš a-ra-an ar[-ha Ú-U] L tar-na-i i-da-a-la-u-wa-an-zi-ya

NI-IŠ DINGIR-LIM-ya hu-ur-ta-iš pa-ap-ra-an-na-a[n-z]a-sa

30-[] x É.DINGIR-LIM šu up-pí[-wa-aš-ha-na-a) ši-w-ar an-da

hu-u-la-li-ya-an har-du ki-nu-na ka-a-ša ku-u-un

šu-u[p-pí-w]a-aš-har^{SAR}

31-ar-ha ši-íp-pa-nu-un [ki-nu-n]a-an kat-ta 1 ka-a-ki-in da-wa-ni-in

kur-ku-un i-da-a-lu-ya ut-tar NI-IŠ DINGIR[-LIM.hu-]ur ta-iš

32-pa-ap-ra-a-tar A-NA DINGIR-L[IM x]x ar-ha QA-TAM-MA

ši-ip-pa-id-du DINGIR-LUM EN.SISKUR.SISKUR-ya

a-pé-e[da-az ud-d]a-na-az pá-ku-wa-e-eš-a-ša-an-du

“27- Sonra ona s[oğa]n verirler ve şöyle söyler: “Eğer tanrı huzurunda

28- bir kimse şöyle söy[ler]se: bak! nasıl soğan yapraklarla sarılmış

29- ve birbirini bırak [maz]sa kötülük, tanrı yemini, lanet ve kirlilik

30- o mabet (etrafında) soğ[an]ın (ki) gibi (bir araya) sarılmış olsun! Bak! şimdi bu soğ[an]ı

31- soydum. [Şim]di onu çıplak bir sap bıraktım. Kötü sözü, tanrı yeminini, [la]neti

32- (ve) kirliliği mabedin (den) böyle ayırsın! Tanrı ve kurban sahibi bu [söz]den temizlenmiş olsunlar!” (Hoffner, 1974: 108; Ertem, 1987: 32-33).

Hitit kanunlarının 101. maddesinde ise çalınan her bir diş soğan için 1 şeşel gümüş ödeneceği kayıtlıdır (Imparati, 1992: 119).

2.3.7.Meyve Tarımı

Anadolu'nun verimli toprakları ve iklimi tarih boyunca çeşitli meyve ve diğer ağaçlarının yetişmesine olanak sağlamıştır. Bu gün hemen hemen her evin bahçesinde dikili meyve ağaçları bulunmaktadır. Üretim fazlası boyutundaki meyve yetiştiriciliği ise büyük arazilerde yapılmaktadır. Günümüzde tükettiğimiz üzüm, kiraz, kayısı, nar, incir, elma, muşmula, armut gibi meyveler Hititlerin de besin dünyasında var olan meyvelerdir. Ayrıca Hititler'de meyve ağaçlarını evlerinin yakınındaki bahçelerde ya da arazilerde yetiştirmektedir. Bu gün Anadolu çiftçisi bağlarının içine çeşitli meyve ağaçları dikerek toprağını nasıl değerlendiriyorsa Hitit çiftçisinde meyve ağaçlarını kimi zaman bağlarının içine de dikmekteydi.

Hitit metinlerinde ^{GIS}GEŠTIN ideogramı üzüm, asma ve şarap anlamlarını karşılamaktadır. Asma anlamına gelen Hititçe söz ise “*tuwarsa-*”dır. İncir ve zeytin ile birlikte kaydedilen kuru üzüm⁶⁸ de ^{GIS}GEŠTIN HAD.DU.A ideogramı ile geçmektedir (Ertem,1987:57-58). “*GEŠTIN GIBIL*” taze şarap, “*GEŠTIN LIBIR.RA*” yıllanmış şarap, “*GEŠTIN EM.SÚ*” ekşi şarap, “*GEŠTIN KU₇*” tatlı şarap, “*GEŠTIN DUG.GA*” iyi kaliteli şarap, “*GEŠTIN parkui-*” saf şarap, “*GEŠTIN karši-*” keskin şarap, “*GEŠTIN SA₅*” kırmızı şarap, “*GEŠTIN LAL*” ballı, tatlı şarap gibi çeşitleri bulunan şarap Hitit kültürünün vazgeçilmez kurban maddelerinden biridir. Ayrıca Eski Hitit çağında üzüm ya da devlet bağlarından sorumlu kişi olarak adlandırabileceğimiz “*GAL GEŠTIN*” unvanı İmparatorluk çağında üzüm ya da şarapla bir ilgisi kalmayarak yüksek bir askeri rütbe olarak karşımıza çıkmaktadır (Alp, 1999: 69). Yine metinlerde kayıtlı olan diğer bir meyve elmadır. ^{GIS}HAŠHUR şeklinde geçen elmanın ekşi elma “*IM-ZA GIS HAŠHUR*” çeşidi de metinlere yansımıştır (Hoffner, 1974: 113; Ertem, 1987: 62). Dağ elması olarak alınan ve elma ağacının henüz belli olmayan bir cinsi şeklinde açıklanan

⁶⁸ Üzüm ve kuru üzümün anlamları H.A. Hoffner tarafından ^{GIS}GEŠTIN.É.A ideogramı ile karşılanmaktadır. Bkz. Hoffner (1974), a.g.e.,s.113.; A.Ünal ise kuru üzüm için ^{GIS}GEŠTIN.É.A. ve ^{GIS}GEŠTIN HAD.DU.A ideogramlarını vermektedir. Bkz. Ünal, (2007), a.g.e.,Vol, I, s.128.

^{GIŠ}*HASHUR. KUR.RA*⁶⁹ Mezopotamya çivi yazılı kaynaklarında Akadça okunuşu ARMANNU olup anlamı “kayısı”dır (Hoffner, 1974: 114; Ertem, 1987: 63).

Kültepe metinlerinden de bildiğimiz gibi Anadolu insanının temel geçim kaynaklarından biri olan bağcılık bu dönemde de etkin bir ekonomik uğraştır. Meyveciliğin ana kaynağını üzümden sonra incir, elma, kayısı ve nar oluşturmaktadır. Ayrıca Hitit kanunlarında bağcılık ve meyvecilik ile ilgili düzenlemeler bunların ekonomik öneminin en açık delilleridir. Nitekim Hitit çiftliklerinden birini işleten Tivataparaş’ın mülkleri arasında 3,5 dönüm üzüm bağı içinde 40 elma ağacı, 42 nar ağacı yer almaktadır.

^{GIŠ}*GIŠIMMAR* (hurma ağacı), ^{GIŠ}*KAR-ŠU* (kiraz), ^{GIŠ}*MA / GIŠPEŠ* (incir ağacı), ^{GIŠ}*NUR.ÜR.MA* (nar), ^{GIŠ}*ZÉRTUM* (zeytin), ^{GIŠ}*karpina-* (armut), ^{GIŠ}*ŠENNUR*⁷⁰ (muşmula), Hitit çivi yazılı kaynaklarında geçen diğer meyve isimlerindedir (Hoffner, 1974: 116,118,119,120; Ertem, 1987: 60,64,66,68,70).

İncir ve zeytin bugün Anadolu’nun sahil bölgelerinde Akdeniz iklimi özelliklerine sahip yerlerde ya da bu yerlere sınır komşusu olan diğer bölge yerleşimlerinde yetişmektedir. Hitit metinlerine göre Pulliyanni adlı kişinin zeytin ağaçlarıyla birlikte incir ağaçları olduğu kayıtlıdır. Orta Anadolu’nun iklimi düşünüldüğünde bu şahsın arazisi sahil kıyılarında yer almış olmalıdır. Pulliyanni’nin arazisinin nerede olduğu bir yana önemli olan Hititlerin zeytin ağacını yetiştirmiş olmaları ve İmparatorluğun sınırlarının Akdeniz sahillerine ulaştığıdır (Ertem,1987:68). Orta Anadolu iklimine yabancı olan nar ise Hurriler ve Kizzuwatnalıların vasıtasıyla Hattušaş’a gelmiştir(Ünal, 2007: 49).

Hitit kanunlarının bağcılık ve meyveciliği korumayı sağlamak için düzenlediği 101. madde bağ hırsızlığı ile ilgili olup, eskiden bir bağıın çalınması durumunda 1 şeqel gümüşle birlikte değnek vurma cezası da verilmektedir. Kanunların reforme edilmesinden sonra bu ceza özgür bir kişi için 6 şeqel erkek bir köle için ise 3 şeqel para cezasına dönüştürülmüştür (Imparati, 1992: 119). 104., 105. ve 107. maddeler de bir bağıın ya da elma, dağ elması ve muşmula ağaçlarının kesilmesi, yakılması ve hayvanların bu ağaçlara zarar vermesi durumunda ödenecek cezalarla alakalıdır. 108. ve 109. maddeler ise yine bağ hırsızlığı ile ilgilidir. Kanunun 113. maddesine göre de bir kimsenin diğerinin bağına zarar vermesi durumunda zarar görmüş olan bağı suçlu kişi,

⁶⁹ Bu kelime için A.Ünal yanlarında soru işaretiyle birlikte kayısı, elma, muşmula, acı elma, ayva anlamlarını vermektedir. Bkz. Ünal (2007), a.g.e.,Vol. I, s.193.

⁷⁰ Hitit kanunları tarafından koruma altına alınan bu meyve elma ve kayısı kadar önemli bir ağacın meyvesi olmalıdır. İdeograma “muşmula” anlamının yanı sıra “erik ve armut” anlamları da verilmektedir. Bkz. Hoffner (1974), a.g.e., s.118.; Ertem (1987), a.g.e.,s.74.

iyi olan bağı zarar sahibi alacaktır (Imparati, 1992: 10,125,129). Diğer taraftan 185. maddede 1 *IKU* (3600 m²) üzüm bağının fiyatı 1 mina gümüşdür (Imparati, 1992: 171). Ancak 1 *IKU* büyüklüğündeki bir arazinin fiyatı 1,2,3 şeqel gümüş arasında değişmektedir. Bu durum Hitit toplumunda bağcılığın yeri ve öneminin büyük olduğunun göstergesidir. Ayrıca *EZEN* ^{GIS}*GEŠTIN* (*túh-šu-u-wa-aš*) “bağ bozumu bayramı” Hititlerin kutladığı bayramlar arasında yer almaktadır (Hoffner, 1974: 39). Diğer taraftan Hititçe “şarap” anlamına gelen wiyana- sözü ile bir aidiyet eki olan –wanda ekinden türetilen Wiyanawanda kenti Eski Anadolu’da şarapçılığın ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir. Nitekim Güneybatı Anadolu’da lokalize edilen bu kentin adı klasik çağlarda Oinoanda olmuştur. Onioanda Eski Yunanca Oinos “şarap” sözünden Eski Anadolu’da, Ege adalarında ve Akdeniz’de çok yaygın bir aidiyet eki olan –anda ile türetilmiştir (Alp, 1999: 72).

Bu meyveler beslenmede kullanıldıkları kadar Hitit kült yaşamında tanrılara sunulan kurban maddeleri olarak mühim bir yere sahiptir. Yine bu meyveler büyü ve ilaç yapımında kullanılmış, Hitit mitolojik unsurlarında da pay sahibi olmuşlardır.

Bağcılık Hitit insanının o kadar önemli bir geçim kaynağıdır ki, bereketsiz üzüm bağına şu büyü ayini yapılır: “Şimdi (o) üzüm bağının kapıları nerede ise, (o) kapıların arkasında bu tarafta ve öbür tarafta yer kazarım ve çukurların içine bu tarafta ve öbür tarafta üç akçadiken yerleştiririm ve şöyle derim: (Bu) akçadikenler kötü insanı, kötü dili ve kötü gözleri yerde çakılı tutsunlar.” (Ünal, 2005: 45).

Ayrıca asma, bir ölü ritüelinde büyük rol oynamakta ve Otten’e göre ölünün ruhu ile asma arasında sıkı bir ilgi göze çarpmaktadır. Sözü edilen ritüelin 12. gününde ölünün ruhuna kurbanlar sunulduktan sonra taşınabilir bir asma tabii ve sun’i üzümlerle süslenir ve ölünün masası önünde çadırda yer alır. Düzenlenen büyük yemekten sonra çeşitli eşyalar üzerine yağ dökülür. Şarap ve bira kapları kırılır, asma ocağa konur. Ölünün bir akrabası bir balta ile asmayı keser. Ritüelin 12. günü asmanın kesimi ile son bulur. 13. günde yine ölünün ruhuna sığır ve koyunlar kurban edilir; karaciğer, kalp gibi uzuvlar kızartılır ve ölünün ruhuna verilir. Ocağa yağ dökülür ve ocağa konmuş asma da (GA-PA-NU) böylece yağlanır (Ertem, 1987: 59).

Telipinu’nun Kayboluşu mitosunda ise kaybolan tanrının öfkesinin geçmesi için su yakarış yapılır: “Nasıl ki zeytin tanesi içinde yağ saklıdır, üzüm tanesi içinde şarap saklıdır. Telipinu sen de aynı şekilde kalbinde ve ruhunda iyilik saklayasın.” (Karauguz, 2001: 90). Yine bu mitosta incirden “nasıl içinde bin tohum varsa” diye bahsedilir (Ertem, 1987: 66).

2.3.8.Hitit Metinlerinde Geçen Diğer Tarımsal Besin Maddeleri

2.3.8.1.Baharatlar

Ekmek ve keklerde kullanılan bir bitki tohumu olan “^ÚTIN.TIR, *kappani*-⁷¹” çemen ve çörekotu olarak adlandırılmıştır. Ayrıca Hitit belgelerinde çörekotunun, tohumlar listesi içerisinde arpa, buğday, *šepit*, *parhuenáš*, baklagil tanesi, malt ve biralı ekmek, kişniş otu, nar ve diğer tuz içeren maddeler ile beraber geçtiği görülmektedir. Bunu yanında Çörek otunun hem beyaz (*BABBAR*) hem de siyah (*GE₆*) türü bir aile kavgasında Maštigga Ayin’inde bahsedilmektedir. Kavga eden aile bireylerini birbirleriyle barıştırmaya yönelik olan bu ayin şöyle ifade edilmektedir: “Büyücü kadın kilden bir kap yapar ve onun içine biraz hamur koyar. İçine siyah kimyon koyar ve aile bireyleri üzerinde çevirerek şöyle der: bu kilden yapılan hamur nasıl bir daha nehir kenarına geri gidemezse, siyah çörek otu nasıl beyazlaşmaz ve bir başka tohum haline gelmezse, tanrıların hamurdan yapılmış somun ekmeği nasıl bir yere gidemezse, uğursuz dil de aynı şekilde bunların (aile bireyleri) vücutlarına girmesin” (Hoffner, 1974: 103-104; Reyhan, 2008: 238-239).

ŠE.LÚ^{ŠAR} ideogramı ile geçen kişniş otu dönemin insanları tarafından baharat olarak ve ilaç yapımında kullanılmıştır. H. A Hoffner’dan naklettiğimiz Hitit metinlerinden birinde kişniş, Tanrıça İstar ile ilgili şöyle geçmektedir:

[z]i-ik ^DIŠTAR-iš e-ša-ra-ši-la-aš-ma-aš a-ri-ša-an-d[a?

GIM-an du-wa-ar-ni-iš-ki-it na-aš-za-kán *ŠE.LÚ^{ŠAR}*

[x -y]a [x x] IT?[-x x] ka-ri-ip-ta na-aš-kán ar-ha har-ni-ik-ta

“Sen tanrıça İstar, kırılanı aldın. Onların (gibi?...) kişnişini yedin. Ve onları yok ettin” (Hoffner, 1974: 105). Çörek otu ve kişnişin yanı sıra bugün mutfaklarda baharat olarak kullanılan nane (*URNU*) ve kekik (*HASŪ*) otu da Hitit metinlerinde kaydedilmiştir (Ertem, 1987: 92,105).

2.3.8.2.Kuru Yemişler

Hitit metinlerinde “*ha-da-an* ^{GIS}*HASŪR.KUR.RA*” kurutulmuş kayısı, “*ŠIKDU*” tatlı badem, “^{GIS}*LAM.GAL*” bir çeşit fıstık, antepfıstığı, “^{GIS}*LAM.HAL*” bir çeşit fıstık, “*KIRKIANU*” fıstık çamı tohumu gibi kuru yemiş isimleri bulunmaktadır. Bunlar hem besin hem de ritüelde kullanılan kurban maddelerini oluşturmaktadır (Ertem, 1987: 64,67,71,92).

⁷¹ Bu kelime genel itibariyle “kimyon” olarak adlandırılmıştır. Ancak kelime siyah ve beyaz sıfatlarıyla beraber geçmektedir. Ancak kimyon tohumlarının bu renklerde olmayışı ve hamur işleri değil de et yemeklerine konuyor olması “kimyon” tabirini net karşılamamaktadır. Bkz. Ertem (1987), a.g.e., s.46.

2.3.8.3.Bitkisel Yağlar

Hitit metinlerde $\dot{I}.GIS$ genel olarak tüm bitkisel yağ çeşitlerini belirtmek için kullanılırken, $\check{S}E.GIS.\dot{I}^{72}$ ise genel olarak bitkisel yağ ya da susamdan elde edilen yağ için kullanılmaktadır. Zeytinyağı için kullanılan genel kelime $\dot{I}^{GIS}SERDUM$ dur. İyi, hoş, kaliteli yağ için kullanılan kelime de $\dot{I}.D\dot{U}G.GA$ dır.

Bağlar ve zeytin ağaçları genellikle taşlı toprağın tahıl ya da sebze üretimine daha az uygun olduğu dağ ve tepe yamaçlarında yer almaktaydı. Ilımlı Ege ve Akdeniz iklimine açık olan Kappadokia, Galatia ve Kilikia'nın iç kesimlerindeki bölgeler bağlar ve zeytin ağaçları için uygun yerlerdir (Yakar, 2007: 241). Bu açıdan Hitit ekonomisinde zeytinyağı ve şarap üretimini göstermesi bakımından Şaianuwanda köyü/kasabasında yaşayan Purlišari adlı kişinin mülküne ait meyve bahçelerinin kaydedildiği Orta Hitit Dönemine ait bir toprak bağış belgesi oldukça önemlidir. Yine Kizzuwatna'da 300 zeytin ağacı ve iki bağın yer aldığı 30 *IKU*'luk bir tarladan bahseden bir Hitit metni de bunu doğrulamaktadır. Beslenmenin yanı sıra Hititler'de zeytin ve zeytinyağı, lamba ve meşalelerin yakılması yani aydınlatma amacıyla da kullanılmaktaydı. Zeytinyağı ritüellerde insanların ve kült değeri olan aynı zamanda tanrılara sunulan nesnelere (örn. ekmeklerin) yağlanması kullanılıyordu. Hitit dönemindeki Zeytinyağı " $\dot{I}^{GIS}SERDUM$ " çıkartma yöntemleri muhtemelen, bugün halen bazı geleneksel toplulukların uyguladığı yöntemlerden çok farklı değildi. Yeşil zeytinler bir taş yalak içinde kırılır ve hasır süzgeçlere alınan özü, iri taş parçalarıyla ezilerek yağ haline getirilir. İlk çıkarılan yağ ise " $\dot{I}^{GIS}SERDUM pittalwan$ " saf zeytinyağıdır (Hoffner, 1995: 109).

Mitolojide Telipinu efsanesinde "bal nasıl tatlı ise, yağ nasıl yumuşak ise, Telepinu'nun ruhu da aynı şekilde tatlı ve yumuşak olsun" şeklinde geçmektedir (Karauğuz, 2001: 91). Zeytinyağı ritüellerde $\dot{I}.D\dot{U}G.GA$ (iyi/hoş/kaliteli yağ) ve bal ile birlikte kullanılır. II. Muwatalli'nin tanrılara duasında dua bitince yapılan ritüelde bu saydıklarımız hep birlikte geçer : "...Bir kurban ekmeğini koşan (?) Güneş Tanrısı için kırar. Yağlı böreğin (ve) kurban ekmeklerinin üstüne kızılca buğday kırması saçar. Arkadan bal (ve) iyi kaliteli yağ döker." (Alp, 2002: 107).

⁷² " $\dot{I}^{GIS}samama = \check{S}E.GIS.\dot{I}$ " Ertem ve Ünal tarafından "susam,bir yağ bitkisi" olarak ifade edilmiştir. Bkz. Ertem (1987), a.g.e., s.3.; Ünal (2007), a.g.e., Vol. II, s.595. Güterbock ise kelimeye ceviz, fındık ve badem yani "bir cins fındık anlamını vermektedir. Bkz. Hans G. Güterbock (1968), Oil Plants in Hittite, Journal of the American Oriental Society, Vol. 88, No. 1,s.66-71.

2.3.9.Hitit Hasat Takvimi

Hitit metinlerinde “*hamešha(nt)*” ilkbahar, “*BURU_X.*” yaz, “*zena(nt)*” sonbahar “*gimm(ant)*” kış mevsimi olarak kayıtlıdır. Şüphesiz Hitit takvimi, bugün hâlâ İç Anadolu’da kullanılan ve çeşitli mevsimlik tarım faaliyetlerinin başlangıcı ve sona ermesine göre düzenlenen, geleneksel kırsal takvime benzemektedir. Nitekim Yıl, çoğu bitkinin çiçek açtığı bahar (*hamešha*) mevsiminde başlıyor ve aynı uzunlukta olmayan mevsimlere bölünüyordu. Aynı Nevruz gibi “*hamešha*” da muhtemelen Nisan’da başlıyor ve Haziran ortalarına kadar devam ediyordu. Hititler’de bahar yeni yılı başlatan 38 gün kutlanan “çiğdem” bayramı (*AN.TAH.SUM^{SAR}*)⁷³ ve 32 gün kutlanan bereket bayramı (*purulli-*) ile kutlanmaktaydı. Sonbaharda kutlanan “*nuntariyašha-*” bayramı ise 24 gün sürmekteydi. Ayrıca Hititler bahar mevsiminde “*EZEN hewaš*”, “*EZEN ZUNNI*”, “*EZEN tethešnaš*” ve “*EZEN tethuwaš*” gibi yağmur bayramlarını da kutlamışlardır (Hoffner, 1974: 13-18). Hititlerin *KI.LAM* bayramı da bir sunağın üzerine ekmek bırakılarak uygulanan bir yağmur yağdırma töreni içermektedir. III. Hattušili döneminde Nerik kentinde yapılan yağmur yağdırma törenleri, içinde bir pınar bulunan mağaralarda, pınara kan, çeşitli içecekler ve çeşitli hayvanlar kurban edilerek tanrının dünyaya geri dönmesini, dolayısıyla yağmurun yağmasını sağlamayı amaçlamıştır. Hitit başkenti Boğazköy’de bulunan su havuzları Hitit kaynaklarında geçen pınar tanrıçalarına ait kutsal havuzlarla ilişkilendirilmekte ve buralarda yağmur yağdırma törenleri düzenlendiğini düşünülmektedir. Hitit inancına göre dağlarda yaşayan Hava Tanrısı’na yağmur getirmesi için düzenlenen törenler için çeşitli dağ ve kaya tapınakları inşa edilmiştir. Bunlar arasında bir havuz kenarına kaya blokları ile inşa edilmiş olan Eflatunpınar anıtı ile Splos dağındaki Niobe anıtı önemli yer tutar (Ökse, 2006: 57).

Yine Hitit insanı yetiştirdiği bu taze (*huelpi*) yani ilk ürünleri tüketmeye başlamadan önce tanrılara sunuyordu (Hoffner, 1974: 16). Olgunlaşan ekinlerin biçilmesi muhtemelen Haziran ayının son haftası başlamış olmalıdır. Nitekim yaz mevsimini (*BURU_X*) kapsayan Temmuz, Ağustos ve Eylül ayları arpanın hasat mevsimidir ki bu süre Ekim ayına kadar uzatılabilir. Diğer taraftan ekin biçme için Akadca *SIBIT NIGALLIM* “orak zamanı” kullanılırken bu ifadenin Hititçe karşılığı ise “*warš/-waršiya*” fiildir (Hoffner, 1974: 28). Ayrıca ekinlerin biçilmeye başladığı bu

⁷³ *SAR* ideogramı nedeniyle “soğanlı bir bitki” olduğu fikri ortak bulunan *AN.TAH.SUM^{SAR}* için genellikle çiğdem ya da zambak anlamları verilmektedir. Bu bitkinin anlamı ve bayramı için bkz. Hans G. Güterbock (1960), An Outline of the Hittite AN.TAH.ŠUM Festival, Journal of the American Oriental Society, Vol.19, No.2, s.80-89.; Sedat Erkut (1998), Hititlerde AN.TAH. ŠUM.^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme, III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996, Ankara, s.189-195.

dönem Hitit çiftçisi için çok önemlidir. Bunun en güzel kanıtını da Hitit belgelerinde *EZENŠU.KIN.DU*⁷⁴ şeklinde geçen “orak sallama, ekin biçme bayramı” teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra Hititçe metinlerde yer alan *EZEİXŠE harpiiāš* ya da *EZENXŠE harpaš*, ile ifade edilen bayramdaki harpa- sözünün Kültepe vesikalarında sık sık geçen ve “yaz, hasat zamanı” için bir terim olarak kullanılan *ANA/INA HARPE(-ŠU)* sözü ile muhtemelen ilişkisi olmalıdır (Ertem, 1972: 88).

Hititler’inde tarımsal iş ya da askerlik görevi için kiralık iş gücünden yararlandığı Hititçe *kušan* (kira bedeli ya da ücret), *kuššaniya-* (kiralamak), *kuššaniya-* (kiralanmak) ve *LUkuššanattalla* (= *LUkuššaniyatalla*) (kiralık adam ya da kiralık işçi) sözcüklerinden anlaşılmaktadır. Daha fazla işçiye ihtiyaç duyulduğunda ise mevsimlik işçi alındığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar Hitit kanunlarında sosyal statüleriyle ilgili doğrudan bir bilgi verilmiş olmasa da, kiralık kadın ve erkek işçilerin, Hititli tebaanın hem özgür hem de köle kesiminden geldiğinden şüphelenmemizi gerektirecek hiç bir neden yoktur. Köle olanları, herhalde efendileri kiraliyordu (Yakar, 2007: 240). Hasat döneminde kiralık bir işçinin yapması gereken başlıca işler arasında, biçilen tahıl saplarının toplanması, balyalar halinde bağlanması (*šepan išhiya-*), yük arabalarına (*GİŠMAR.GİD.DA*) konmaları ve harman yerine (KISLAH) götürülmeleri geliyordu (Hoffner, 1974 : 30). Ayrıca ekinlerin biçilmesi için hasat zamanında erkeklerin yanında kadınlar da çalıştırılmak üzere kiralanabiliyordu. Ağırlığı yetmiş MANA83 (+ 3500 gr.), bronzdan yapılmış orağın⁷⁵ (*URUDUKIN* “orak” *URUDUKIN.GAL* “büyük orak”) hasat zamanında kullanımı herhalde erkek işiydi (Karauğuz, 2006: 20). Aynı zamanda bu işçilere ödenecek olan ücretler kanuni düzenlemeye de tabi tutulmuştur. Buna göre kanunun 158. maddesinde şu ifadeler geçmektedir: “Eğer bir adam hasat mevsiminde işe girer, demetleri bağlar, yük arabasına yerleştirir, onları samanlığa kapar koyar ve harman yerini temizlerse, 3 ay için 30 PA (=1,500 lt=3,75 şeqel gümüş) arpa onun ücretidir. Eğer bir kadın ise onun ücreti 2 ay için 12 PA (=600 tl=1 şeqel gümüş) arpadır.” (Hoffner, 1997: 127). Bir PARISU’nun 50 litreye karşılık geldiği tahmin edildiğinden, bir erkeğin aylık ücreti 500 litre (10 PARISU) arpa (= günlük 16,6 litre) ve kadının ki de 6 PARISU arpa (= günlük 10 litre) olarak hesaplanmaktadır. Kanunun 24. ve 42. maddelerine göre bir köleye ödenen en düşük aylık ücret 12 şeqel (= 153.6 gr) gümüştü. 24. maddenin Eski Hitit versiyonunda bir erkek işçiye aylık 12 şeqel ücret ödenirken, kadın bunun ancak yarısını kazanıyordu. Yeni Hitit versiyonunda bir erkeğe

⁷⁴ Bkz. Ünal (2007), a.g.e., Vol II, s.645.

⁷⁵ Boğazköy kazılarında bronzdan aletler arasında oraklar da bulunmuştur.

yıllık 100 Şeşel (2.5 mina) kadına ise 50 Şeşel ödenmiştir. Bu tahminlere dayanarak, Hatti'de kiralık bir işçiye, kendini iyi şekilde geçindirecek kadar ücret ödendiğini söyleyebiliriz (Yakar, 2007: 240).

Harman yerinde balyalar bağlanmıyor ve saplar yere yayılarak güneşte kurutulmaya bırakılıyordu. Kuruduktan sonra öküpler sapların üzerinde gezdiriliyor ve böylece tahılların kabuklarından çıkmaları sağlanıyordu. Yaba ile savrulduktan sonra, harman yerinde arta kalan kabuklarından çıkmamış tahıl yığımına “*huigatar*” deniyordu. Öküplerin ezmesiyle tahıllar harmanlandıktan sonra, tahıl yığını (*halki*) ve kabuklar (*ezzan*) savrulmaktadır. Bu faaliyeti ise Hititler tahılın arındırılması olarak görüyordu. Nitekim bu durum bir büyü metninde şöyle ifade edilmiştir: “..... ez-za-an GIM-an IM-an-za pít-te-nu-uz-zi na-at-kán a-ru-ni pár-ra-an-ta pé-e-da-i ke-e-el-la pár-na-aş e-eş-har pa-ap-ra-tar QA.TAM-MA pít-te-nu-ud-du na-at-ká-an a-ru-ni pár-ra-an-da pé-e-da-a-ú”. “ Rüzgarın samanı denize taşıdığı gibi, bu evden kan dökmeyi ve evin kirliliğini uzak denizlere taşı” (Hoffner, 1974: 31-32). Tahılların sap ve kabuklarının ayrılma işleminin yapıldığı harman yerlerinin temiz olması önemlidir. Bu hususta bir Hitit kralına ait fermanda kralın kale kumandanına verdiği emirler arasında harman yerlerinin ve samanlıkların temiz olması da vardır (Alp, 2002: 79). Kabuklarından ayrılarak tahıl taneleri yığın (*şeli*) haline getiriliyordu. Metinlerde bu söz ile ilgili olarak geçen *EZENXŞE šelaš-* “*şeli-* bayramı” bu zamanda kutlanıyor olmalıdır. Sonra bu sap ve taneler evlere tekrar yük arabaları ya da hayvanlarla taşınmıştır. Taşman samanlar (*IN.NU* ya da *IN.NU.DA*) samanlığa (*É IN.NU.DA*), taneler ise ambarlara (*ARÁH*) ve büyük küplere (*DUG harši-*) küplere doldurulmuştur. Nitekim büyük küpler içinde yanmış tahıl tanelerinin arkeolojik kazılarda ele geçmesi metinlerdeki bilgileri doğrular haldedir (Ertem, 1972: 89). Buna paralel olarak Hitit kanunları ambardaki ürünleri de koruma altına almıştır. Kanunun 96. ve 97. maddelerine göre özgür bir adamın ambardan buğday çalması durumunda 12 Őeşel gümüş, köle ise 6 Őeşel gümüş para cezası ve ambarı buğdayla doldurma cezası verilmiştir (İmparati, 1992: 95-97). Yine Hititli çiftçiler hasattan elde edilen belli bir miktar tahılı gelecek günde ekmek üzere kullanıyorlardı. Bu şekilde tohumluk tahıl bulamayan çiftçiler, başka bir çiftçilerden ödünç tohumluk alabiliyordu. Bu düzenlemeden Puduhepa'nın Adağı'nda “Eğer bir adam başka birine tohumluk tahıl verirse, verdiği kişi aynı miktarda arpayı gelecek hasatta ona geri ödeyecektir” şeklinde bahsedilmektedir (Hoffner, 1974: 48).

Yine muhtemelen Eylül sonu ya da Ekim başı, tekrar ekim işlemi yani kışlık ürünlerin ekilmesinin ve hane halkının besin işleme faaliyetlerine başlamasının

habercisi olmalıdır. Bu bağlamda tarlalar, bir sonraki yaz mevsiminde hasat edilecek güz arpasının ekimi için hazırlanıyordu. Ocak ve Mart ayları arasında geçen kış (*gimmant*) ise Hitit tarım yılının dördüncü ve son mevsimidir. Orta platoda hüküm süren karasal iklim koşulları göz önüne alınırca, Hititli çiftçilerin günümüz çiftçilerinden çok farklı davranmadığını ve kışı kapalı kapılar ardında geçirdiğini düşünebiliriz. Herhalde hayvanlara köyde bakılıyor ve karla kaplı olmadıkları sürece yakındaki otlaklara götürülüyorlardı (Yakar, 2007: 243).

2.3.10. Değirmenler

Tahılların ezilerek (*harra-*) öğütülmesi (*malla-*) şüphesiz değirmenlerde gerçekleştirilmiştir. Hititlerde iki tür değirmen kullanılmış olmalıdır. Bunlardan biri, muhtemelen bugün Anadolu’da hala kullanılan ve el değirmenlerini (*hararazi-*, *E-RU-Ú?*) andıran tiptedir. Bu tür değirmenlerin taşınabildiği çiviyazılı metinlerden anlaşılabilir. Öte yandan Hitit çiviyazılı metinleri bize el değirmenleri konusunda bazı ipuçları sağlamaktadır. Güneş Tanrıçası ve Tanrıça Mezzulla için içildikten sonra, bir adet değirmen taşı ocağa yerleştirilmektedir. Tanrı Şipuruna’nın önünden alınan değirmen taşında prens, *tazelli*-memuru, mabeynci, berber ve *minalleš*-adamları (hububatı) öğütmektedir. Ayrıca bir temizlik ritüeli kutlamalarında alınan her çeşit tohum değirmen taşında öğütülerek, öğütülen tohumların süpürüldüğü görülmektedir. Hantitaššu ritüelinde de şu benzetme dikkat çekicidir: “Hububat kırıntısının değirmen taşından kaçtığı gibi, Ateş Tanrısı Agni’nin kurban beyinin ağzından da aynı şekilde kaçsın”. Değirmenlerin bir diğeri ise, hayvan, su ve rüzgar gücü ile çalışıp çalışmadığı konusunda metinlerden bir bilgiye sahip olmadığımız basit (*É NA₄ ARA₅*) taş değirmenlerdir (Karauğuz, 2006: 25-26).

Öğütme işlemiyle ilgili olarak görsel malzeme açısından Eski Hitit Dönemi’ne ait ve üzerinde kült sahnelerinin işlendiği İnandık Vazosu önemlidir. Nitekim İnandık Vazosu’nun üstten dördüncü kabartması⁷⁶nda bir taş kapta buğdaydan ekmek yapılmasına hazırlık için buğdayın taştan bir topuzla ya da havaneli gibi bir nesne ile ezilişi tasvir edilmektedir (Alp, 2003: 46). (**Res.24**). Tahıl öğütme işi genellikle kadınlar tarafından yapılıyordu. Bu hususta “Ben, büyük kral, Tabarna, köle kızların ellerini değirmen taşından çektim; köle adamların ellerini oraktan çektim.” ifadesine dayanarak I.Hattušili’nin Hahhum şehri vatandaşlarını zorunlu tarla işinden muaf tuttuğu

⁷⁶ T.Özgüç bu kabartmayı “tören için çanak çömlek hazırlayan erkek” olarak yorumlamaktadır. Bkz. Tahsin Özgüç (1988), İnandıktepe Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.18.

anlaşılabilir (Hoffner, 1974: 29). Bunun yanı sıra değirmenlerde iş gücü olarak körlerin çalıştırıldıkları ve bazen körlerin değirmendeki işlerinden firar etmeye çalıştıkları görülmektedir. Körlerin değirmenden firar etmeleri konusundaki iki örneği HKM 58 ile 59 no'lu Maşat mektupları oluşturmaktadır. Bunlardan ilkinde, mektubun göndericisi Kikarša Taħazzili'ye, bütün körlerin Šapinuwa kentine gönderildiğini, ancak on kör adamın Kikarša'nın ikamet ettiği yerdeki değirmenlerde bırakıldığını bildirmektedir. Šarpa tarafından gönderilen ikinci mektupta ise kör adamların Šapinuwa kentindeki değirmenlerden kaçtıkları haberi verilerek yakalanmaları emredilmektedir (Soysal, 2000: 214).

2.4.HAYVAN YETİŞTİRİCİLİĞİ

2.4.1.Otlaklar

Çayırılık veya otlaklar (*Ú.SAL, RETU = wellu-, weši-*) ekilip biçilen tarla, orman ve yerleşim yerlerinden tamamen ayrıdır. Gerçekten arazi bağış belgelerinde ve kadastro metinlerinde ayrı bir kategori olarak mütala edilir. 40 *kapunu* ve 28 *IKU* gibi verilen ölçü birimlerinden, bunların meradan çok özel mülkiyete ait büyükçe otlaklar olduğu anlaşılmaktadır. Bir kadastro metninde ise bir çayırılığın uzunluğu 60, genişliği de 20 *gipešsar* (yaklaşık arşın?) olarak verilmiştir. Çayırılıkların önemi, Hitit panteonunda bir de “çayırılıkların Fırtına Tanrısı”nın (*DU Ú.SAL*) var olmasından anlaşılır. Sığır, koyun, at ve katır otlakları birbirinden ayırt edilir. Anumhirbi ile ilgili efsanevi bir metinde hayvanların salıverildiği otlaklar (*šuppalan wešai penna-*) köy ve kentlerden tamamen farklı yerlerdir. Gene mitolojik bir metinde her nedense sığır ve koyun sürülerinin birbirlerinden ayrı olarak otladıkları kayıtlıdır. Hitit söz dağarcığında “otlatmak” (*wešiya-*), “otlağa götürmek” (*nanna-*), “otlak yeri” (*wešiyawaš peda-*) gibi teknik terimler iyi gelişmiştir (Ünal, 2005: 162). Bunların yanı sıra I. Hantili'ye ait bir arazi bağış belgesinde otlaklar yazlık ve kışlık olarak ayırt edilirken, bir Hitit kralının kale kumandanına verdiği emirleri içeren fermanında otlakların iyi kullanılması yani otlakların hayvanları sürekli otlatılarak bitirilmemesi istenmektedir (Alp, 2002: 76,81).

Aslında hayvan yetiştiriciliği büyük oranda dağlık alanlarda yaşayan göçebe unsurların başlıca geçim kaynağını teşkil etmektedir. Nitekim bu ifadeyle birebir örtüşen Kaška kavimleri çoğu zaman Hitit çobanlarına geçit vermeyerek hayvanları aç bıraktıkları gibi bu ganimetleri yağmalama yoluna da gitmişlerdir. Bu hususta ciddi tedbirler almaya çalışan Hitit kralları Kaška kavimleri ile yaptıkları antlaşmalarda hayvan sürülerinin birbirine karışmasını önlemeye çalışmışlardır. Yine I.Hattušili'den

itibaren Hititlerin, metinlerde Arzawa olarak geçen Batı Anadolu'dan elde ettikleri ganimetlerin sadece sığır ve koyundan ibaret olması bölge halkının esasta hayvancılıkla uğraştığını göstermektedir (Ünal, 2005: 163-165). Arzawa genel itibariyle Kütahya-Uşak-Afyon-Sandıklı hattına yerleştirilmektedir. Günümüzde de bu yerleşim yerlerinde hayvancılık bölge halkının geçim kaynakları arasındadır.

Hayvanların beslenmesinden ve bakımından sorumlu olan çoban hakkında metinlerde bilgi bulabilmek mümkündür. Ancak kariyer yapabilmiş ve “baş çobanlığa”, hatta generalliğe kadar yükselebilmüş ve saray -tapınak sürülerinde görevli olanlar ve dini ayinler sırasındaki protokollerde önemli rol oynayanlar dışında, çobanların Hitit toplumunda küçük görüldüğü de bir gerçektir. Hatta rahipler yönetmeliğinde çobanlardan, hayvan sürülerinin bir yerden bir yere nakli sırasında sahtekarlık yapmaya eğilimli, güvensiz kişiler olarak söz edilir. Tutsak düşmanların çobanlığa indirgenmesi bir nevi cezalandırmadır. Ayrıca kanunların 32. maddesine göre ise, bir çobanla evlenen hür bir kadın üç yıl sonra köle durumuna düşmektedir (Ünal, 2005: 161-162). Hayvanların beslenmesi, bakımı ve korunması ile ilgilenen çobanlara ilişkin konuda hayvanların barınaklarına da değinmek yerinde olur. Bununla ilgili olarak metinlerde karşımıza öncelikle iki Hititçe sözcük çıkmaktadır. “*Hali*” ve “*ašawar*”. Bunlardan “*hali*”, büyükbaş hayvan barınağı, ahır anlamına gelmektedir. “*Asawar*” ise küçükbaş hayvan barınağı, yani ağıldır (Turgut, 2002: 196).

2.4.2.Küçükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

2.4.2.1.Keçi ve Koyun

Hitit metinlerinde *MÁŠ* ideogramı “keçi, dişi keçi”, *MÁŠ.GAL* ise “erkek keçi” anlamında kaydedilmiştir. Kırmızı (*SA₅*), beyaz (*BABBAR*) ve siyah (*GE₆*) olarak da sınıflandırılan keçiler beslenmenin yanı sıra tanrılara kurban olarak sunulan hayvanlar arasındadır. Ayrıca kral ve kraliçe tarafından yüksek rütbeli kimselere verilen armağanlar arasında olduğu anlaşılmaktadır. Bunlara ek olarak mabetteki figürinlere ait bir tanrı tasvirine temas eden fal metninde keçiler koşulmuş vaziyette tanrının hayvanı olarak geçmektedir (Ertem,1965: 61-70). *UDU* “koyun” ise yaş, ve cinsiyetine göre *UDU.NITÁ* “genç erkek koyun”, *UDU.ŠIR* “koç”, *UDU.SIG₄.SAL* “yünü olan dişi koyun”, *ŠÍLA* “kuzu” olarak cinsine göre de *GE₆* “siyah”, *BABBAR* “beyaz” olarak kaydedilmiştir. Bu gün olduğu gibi o devirde de koyunların çayırdaki otlatıldığını bir ölü ritüelinden öğrenmekteyiz. Metinlerde *LÚ.SIPAD UDU* “koyun çobanları” ile *LÚ.MEŠ SIPAD UDU DINGIR-LIM* “tanrının koyun çobanları” geçmektedir. Koyunlarla bazen

LÚ.MEŠ ŠE.KINKUD “hasat işçileri” de meşgul olmaktadır. Yine metinlerde koyunun derisi ve yünü de geçmekte olup yünü kırpılmamış koyun derisinin fiyatı 1 şeşel, kıpılmış koyun derisi 1/10 şeşel ve kuzunun derisi 1/20 şeşel gümüş olarak görülmektedir. Diğer hayvanlara özellikle sığıra göre daha ucuz olan koyun tanrılara sunulan kurbanların başında gelmektedir. Ayrıca Hitit krallarının zapt ettikleri şehir ve memleketlerin *NAM.RA*’ları ile birlikte sığır ve koyunlarını da sefer dönüşünde Hattuša’ya ganimet olarak getirmeleri, tarihi metinlerin lanetleme kısımlarında ve dua metinlerinde insanlara yakından alakalı olarak geçmeleri, bu hayvanlara verilen önemi açıkça göstermektedir. Arkeolojik verilere göre de Alişar’ın I-III. tabakalarında ve Hitit tabakalarında koyun figürinleri ele geçmiştir. Ayrıca metinlerde koyun derisi ve bundan yapılmış birçok eşyanın adı geçmektedir. (KBO X31 III 19-20)’de “ 15 koyun ve onların derilerini “ ayakkabıcıların başı” alır” dendiğine göre yapılan eşyaların arasında ayakkabının varlığını koyabiliriz (Ertem, 1965: 78-86).

Hitit kanununun 59. maddesinde koyun çalmanın cezası önceden 30 koyun iken reforme edilmiş haliyle 15 koyun (5 yün marya⁷⁷sı, 5 erkek koyun ve 5 genç koyun) verilmesi şekline getirilmiştir. 62. maddeye göre ise damgalı bir koyunun damgasını silerek sahiplenmenin cezası 7 koyun (2 yün maryası, 3 erkek koyun ve 2 genç koyun) dur (Imparati, 1992: 77-79). Mitolojide de kurban hayvanı olarak sıkça geçen koyun ve keçi ile ilgili bir başka hususta bu hayvanların iç organlarına (karaciğer ve bağırsak) bakılarak geleceği görme işleminde fal ve büyü malzemesi olarak kullanılmasıdır.

2.4.3. Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

2.4.3.1. Sığır/Öküz ve Boğa

GUD ideogramı ile görülen sığırlar cinsiyetleri ve ekonomik hayatın farklı sektörlerinde kullanılmalarına göre sınıflandırılarak fiyatlandırılmıştır. Buna göre *SIMTI.GUD* “Koşum ya da araba öküzü”, *GUD.APIN.LAL* “saban öküzü”, *AMAR.APIN.LAL* “saban danası”, *GUD.MAH* “boğa”, *GUD.ÁB* “inek”, *GUD.ÁB armahhanti* “hamile inek”, *AMAR* “buzağı”dır.

Metinlerde *LÚSIPAD GUD* “sığır çobanı”, *LÚ.MEŠ SIPAD GUD DINGIR-LIM* “tanrının sığır çobanları” şeklinde geçerken sığırların çayırdaki otlatıldıkları ve kuru ot ile beslenildikleri kayıtlıdır. Bu devride sığır ve çift sığırın ticareti yapılmakta hatta bir metinde sığırın ilkbaharda satılmayıp bu mevsimde kötüsünün bile iyi olabileceği ifade edilmektedir. Ayrıca sığır Hitit kral ve kraliçelerinin mülkiyetlerinde bulunmaktadır. I.

⁷⁷ *Marya* “dişi koyun” anlamına gelmektedir.

Hattuşili, “fazla miktarda besili sığırlar verdim” der. Bir talimat metninde kralın sığırlarının sağ tutulması, sığırın yem yediği kap ve yerlerin iyi olması emredilmektedir. Yine bir büyük hediye metninde ise kral ve kraliçenin yüksek rütbeli kimselere vermiş oldukları hediyeler arasında sırayla sığır (*GUD*), inek (*GUD.ÁB*), tımar evinin çift sığırı(?) (*GUD.APIN.LAL É-ir-ša-aḫ-ḫa-na-aš*), boğa (*GUD. MAH*), buzağı (*AMAR*) ve mera sığırları (*RĪT GUD^{HL.A}*) vardır. III. Hattuşili’nin ve Puduhepa’nın Şahrunuwa’yı sığır ve buna benzer vergilerden muaf tuttukları da bilinmektedir. Sığır Hitit ekonomisinde olduğu kadar sosyal yaşamında da önemlidir. Dinde kurban hayvanı olarak ön plandadır. Kral ve kraliçe ölünce veya Hatti şehrinde bir günah işlenince çift sığırı kurban olarak sunulur (Ertem, 1965: 40-61).

Hitit kanunlarınının 63. maddesi 12 şeşel gümüş değerinde olan saban öküzünün diğer kategorilerdeki sığırlardan daha değerli olduğuna işaret etmektedir. Beslenmenin yanı sıra bu devrin en önemli tarım aletine koşumlanan sığırı korumak için kanun maddelerinde oldukça geniş düzenlemelere yer verilmiştir. Kanunun 57. ve 60. maddelerine göre sığır hırsızlığının cezası 15 ile 7 öküz vermektir. İnek çalınması durumunda 67. maddeye göre verilen ceza 6 öküzdür. Diğer taraftan 70. maddeden 79. maddeye kadar olan düzenlemeler hep sığıra zarar verilmesi durumunda ödenecek cezalarla alakalıdır (Imparati, 1992: 77-87).

Hitit Çağı’na ait eserler arasında geyik ritonu olduğu kadar boğa ritonu da dikkat çekicidir. Bu ritonlar tanrılara sunulan içkiyi koymak amacıyla bir kap olarak tasarlanmıştır (Alp, 2003: 8). Fırtına Tanrısı’nın kutsal hayvanı olan boğa birçok sanat eserinde tasvir edilmiştir. Bir Alacahöyük kabartmasında görüldüğü üzere boğaya tapılmaktaydı. Bu kabartmada Hitit Kralı boğa önünde sol elini dua konumunda kaldırmış olarak adarasyon kutsama görevini yapmaktaydı. Boğaya hem tapılıyor, hem de eski bir Hitit ritüelinde, dinsel törende, görüldüğü gibi boğa, tanrıya kurban ediliyordu. Ayı zamanda İnandık kült vazosunun üstten üçüncü sırasında boğa kurban sahnesi tasvir edilmiştir (Alp, 2003: 12-13). (**Resim.25**).

2.4.4.Yük ve Binek Hayvanları

2.4.4.1.Eşek

Hitit metinlerinde *ANŞE* “eşek”, cinsiyetine göre *ANŞE.NÍTA* “erkek eşek” ve *ANŞE. SAL.AL.LAL* “dişi eşek” şeklinde kaydedilmektedir. Kültepe devrinde olduğu gibi bu dönemde de eşek yük ve binek hayvanı olarak kullanılmıştır. Akadça yazılmış bir ritüel metinde 2 adet un ve ekmek çuvalları *ANŞE.SU.RU.DU₄* yük eşekleri üzerine

sarılmaktadır. H. Ertem'den naklettiğimiz Hititçe metinlerden KUB VII 54 Rs. III'ten eşeğin yük taşıyıcı özelliği anlaşılmaktadır. İlgili satırlar şöyledir: 10- [] yiyecek (ve) içecek tedarik ederler. 11- [] yukarı koyar ve eşeği sevkederler. 12- ^{LÚ}MAŞDA “yarı hür” gibi kilden eşek yaparlar. 13- Sonra gözlerini düşman memleketi içine 14- döndürürler ve şöyle söylerler: 15- “Sen, tanrı İarri! Bu 16- memleketi ve orduları fena yaptın! 17- Onları bu eşek kaldırsın 18- ve onları düşman memleketine götürsün!”. Yine KUB IX 32 Vs.- 28-32'de ise eşeğin sığır, koyun, at, katır gibi hayvanlarla birlikte orduda bulunduğu kaydedilmektedir (Ertem, 1965: 7-17). Kral ve kraliçenin yüksek rütbeli kimselere verdiği hediyeler arasında yer alan eşeklerin bir aylık kiralama ücreti kanununun 152. maddesine göre 1 şeqel gümüşdür (Imparati, 1992: 147).

2.4.4.2.Katır

“ANŞE.LIBIR ya da ANŞE.GIR₃NUN.NA” olarak kaydedilen katır da binek ve yük hayvanı olarak kullanılmıştır. Bu devirde de katırın ticaretinin yapıldığı ve Anadolu'ya Karduniaş memleketinden ithal edildiği metinlerden anlaşılmaktadır. Hitit kanununun 75. maddesine göre koşumlanan bir hayvan olan katır ölü ritüellerinde araba için çekme hayvanı olarak da kullanılmıştır. Yine metinlerden sarayın birçok katıra sahip olduğunu çıkarabiliriz. Nitekim Kral ve kraliçenin yüksek rütbeli kimselere verdiği hediyeler arasında katırında oluşu bu durumu desteklemektedir. Katırın mühim rollerinden diğeri, seyrekte olsa, binek hayvanı olarak kullanılmasıdır. Akadça ritüel metin kilden yapılmış katır üzerine yine kilden yapılmış insan figürünün bindirilişi tasvir edilmektedir. Her ne kadar metinde cansız figürler tasvir edilmişlerse de hakikatte bu durum mevcut olmalı ki sanatkar benzeterek bu figürleri hazırlamış olsun. Bunun dışında ordugâhta mevcut hayvanlar arasında katırlar da vardır. Harp arabaları için at kullanıldığına göre ordunun ikmal işleri eşek ve katır vasıtasıyla yapılmış olmalıdır. Katır günlük hayatta kira ile tutulan bir hayvandır. Bir aylık kirası 1 şeqel gümüşdür (Ertem, 1965: 17-21). Katırın çalınması durumunda ceza olarak 2 misli hayvan verilmesi şeklinde ödettilmektedir. Bir kimse tarafından bulunduğu zaman kral kapısına veya ihtiyarlar heyetine, daha sonra sahibine verilmekte eğer bulan kişi bunu yapmazsa hırsız olarak nitelendirilmektedir (Imparati, 1965: 83).

2.4.4.3.At

M.Ö. 2. binyıl başlarında Anadolu'da varlığı muhakkak olan “at” Hititler'de genel anlamıyla “dağ eşeği” anlamında ANŞE.KUR.RA ideogramı ile geçmektedir. Atın Hititler'de varlığının en büyük kanıtı olan Kikkuli metninden at terbiyesi için 184 gün devam eden talimlerden bahsedilmektedir. Ayrıca Hitit krallarından III. Hattuşili Babil

kralı Kadaşman-Enli'e gönderdiği Akadça yazılı mektupta damızlık iyi cins atların gönderilmesini talep etmektedir. Bu vesikadan *ANŞE.KUR.RA ŠI.I.BU* “yaşlı at”, *ANŞE.KUR.RA PUḪALLU* “aygır”, *ANŞE.KUR.RA MURU ŠAQU* “boylu damızlık”, *ANŞE.KUR.RA BANU* “iyi at”, *ANŞE.KUR.RA KUR.RU* “midilli” gibi at cinslerinin Hatti'ye gönderildiğini görmekteyiz. Ayrıca metinlerde ^{GIŠ}*GIGIR ANŞE.KUR.RA^{HLA}* “harp arabası atları” da geçmektedir. Nitekim Amarna Çağı'nda devletlerin kuvveti harp arabalarıyla ölçülüyor ve bu vaziyet krallar arasında bir övünme vesilesi oluyordu. Meselâ Murşili anallerinde şöyle denmektedir: “Sen bir çocuksun ve hiç bir şey bilmiyorsun. Bana hürmetin yok. Fakat zamanla memleketin mahvolmuş ve senin askerlerin, senin harp arabaların azalmıştır. Senin askerlerine karşı benim askerlerim fazladır. Senin harp arabalarına karşı benim harp arabalarım fazladır...”(Ertem, 1965: 23-30).

Ticareti de yapılan atın fiyatı 14 şeşel gümüşdür. *ANŞE.KUR.RA. NITÁ iuga* “1 yaşında erkek at” ın 10 şeşel, *ANŞE.KUR.RA.SAL.AL.LAL iuga* “1 yaşında kısrağın”ın 15 şeşel, *ANŞE.KUR.RA turiawaš* “koşum atı”nın ise 20 şeşel gümüş fiyatı vardır (Ertem, 1965 : 32). Hitit kanununun 58. maddesinde at hırsızlığı durumunda verilen ceza 5 tane 2 yaşında, 5 tane 1 yaşında, 5 tane süttten kesilmiş at olmak üzere 15 at verilmesidir. 61. maddeye göre damgalı bir atın damgasını silerek üzerine alan bir kimseye ödettirilen at sayısı 7'dir. 77. madde de gebe bir kısrağın yavrusunu düşürtmenin cezası 2 şeşel gümüş, atın gözünün kör edilmesinin cezası 6 şeşel gümüş olarak kaydedilmiştir (Imparati, 1992: 77-87).

Hitit tasvir metinlerinde tanrıça Pirwa'nın kutsal hayvanının at olması, Puduhepa'nın adağı metninde adak edilen şeyler arasında kısrağın şeklinde kap, gümüşten bir at figürünü geçmesi atın varlığını arkeolojik veri olarak da desteklemektedir (Ertem, 1965: 37).

2.5.Domuz Yetiştiriciliği

Hitit metinlerinde domuz *ŠAH* ideogramı ile ifade edilirken cinsleri de *ŠAH.NITÁ* “erkek domuz”, *ŠAH. SAL.AL.LAL* “dişi domuz”, *ŠAH.TUR* “domuz yavrusu” *ŠAH.GIŠ.GI* “yaban domuzu” biçiminde kaydedilmiştir. Arkeolojik verilere göre ise Alacahöyük'ün 1946 kazısında Hitit katlarında bir adet domuz biçiminde kap ortaya çıkarılmıştır. Bundan başka, Alacahöyük kabartmaları arasında bir erkek yaban domuzu avı tasviri bulunurken Alishar'ın bakırçağı II. tabakasında ve Hitit tabakasında muhtelif domuz figürleri ele geçmiştir. Domuz etinden çok yağı için yetiştirilmiş

olmalıdır. Buna ilaveten domuz etinin yendiğine dair H. Ertem'den naklettiğimiz metin KUB XVII 28 Vs I'de şu bilgiler vardır: “ Mozalak'ı (domuz yavrusu) alacağım ve onu iç eve götüreceğim. Onu mabet cariyeleri yiyecekler fakat kemiğini mutfağa götürecekler” (Ertem, 1965: 72-75).

Hitit kanununun 81. maddesinde geçen “Şişmanlamış bir domuzu biri çalarsa, eskiden 1 mina gümüş veriliyordu. Şimdi 12 şeşel gümüş versin” ifadesi domuzun değerli bir hayvan olduğunu göstermektedir. Yine 82- 83. maddelerde çalınan domuz için verilen para cezası ise 6 şeşel gümüşdür (Imparati, 1992: 89).

2.6.Hitit Metinlerinde Geçen Hayvansal Besin Maddeleri

2.6.1.Et ve Süt Ürünleri

Hitit metinlerine ve kazılarda bulunan hayvan kemiklerine bakıldığında günümüzde olduğu gibi koyun, keçi ve sığır eti o dönemde de öncelikli olarak tüketilmekteydi. Eti yenen diğer hayvanlar arasında geyik, yaban koyunu ve keçisi, tavşan, kaz, ördek, domuz da bulunmaktaydı.

Metinlerinde genel itibarıyla *UZU*, *UZU.SU*, *šuppa-* şeklinde kaydedilen “et⁷⁸”in yanı sıra hayvanların çeşitli organ ve uzuvları da kaydedilmiştir. Buna göre: *UZU KALÁM* “böbrek”, *UZU muhrai-?* “kaburga, pırzola”, *arra-(?)* “kalça-but”, *liššai-* “ciğer”, *UZU partauar* “kanat” *UZU ŠÁ* “yürek”, *UZU ZAG.UDU* “kürek kemiği”, *UZU wallaš haštai-* “uyluk kemiği”, *GEŠTU* “kulak”, *SAG.DU* “baş”tır.

Hitit toplumu beslenmesinde önemli yer tutan etten çeşitli yemekler yapmak suretiyle besin dünyasını zenginleştirmiştir. Etlerin ateşte kızartılması, metinlerde önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin bir metinde etli yemek tarifi olarak kabul edilebilecek bazı ifadeler vardır: “...daha sonra 3 adet koyunun etini alırlar. Ciğer, yürek ve renkli böbreği (belki de dalak) açık ateşte ızgara yaparlar. Dokuz kalın ekmeği ve bir pastayı kurban çukuruna getirirler ve onları aşağıya kurban olarak sunarlar. Eti haşlarlar; (ama) ayakları ve deriyi (kazanın) içine atmazlar; onları çukurun içine koyarlar”(Albayrak vd, 2008: 201–203). Metinlere göre “*šaramna-*” ekmekleri ayrı bir şişe, kızartılmış yağ parçaları da ayrı bir şişe dizilir. Ekmeklerin yağı iyice emmesini sağlamak için eriyen ve akan yağlar ekmek şişlerinin üzerine yerleştirilir. Ekmekler yağ emdikten sonra yağ parçaları uzaklaştırılır. Yine metinlerde ızgara çeşitleri önemli bir yer tutar. Kömürde veya tavada kızartılmış etler ekmeğin içine konularak bir tür sandviç

⁷⁸ Burada geçen et ürünleri için bkz. Ünal (2007), a.g.e., Vol. I-II, Hamburg.

yapılıyordu. Keza pişmiş et ve soğanın ekmek içine konarak yenmesi de bir nevi sandviç olacaktır. Kızarmış etin lezzetini daha da arttırmak için üzerine sos olarak zeytinyağıyla karıştırılmış bal dökülmektedir. Bir başka metine göre ise keçinin sağ kulağı kesilip ateşte kızartılıyor ve ekmek içine konarak yeniyordu. Bizim paça dediğimiz yemeğe çok daha yakın başka bir tarif de vardır: hayvanın döş, kasık, “*muhrai-*”, kaburga ve ikiye bölünmüş kellesi ile bir kazanda haşlanıyor ve paçaya benzeyen bir yemek elde ediliyordu. Etin yağlı yerlerinden bir nevi “şarap yemeği” yapılıyordu, şarap burada eti terbiye edip yumuşatmada veya onun lezzetini arttırmada sirke yerine kullanılmış olabilir (Ünal, 2007: 137-138).

Et çeşitlerinin dışında hayvansal ürün olarak süt, peynir ve yağ sıralayabiliriz. Bunlar metinlerde *GA*, *pankur* “süt”, *GA.KU₇* “tatlı süt”, *GA DANNU* “koyu süt, kesik süt”, *GA.KALAG.GA* “koyu süt, kaymak”, *GA.KIN.AG*, “peynir” şeklinde ifade edilmektedir (Hoffner, 1974 : 120). Hayvanlardan elde edilen sütler bugün de olduğu gibi, hem doğrudan hem de çeşitli şekillerde değerlendirilerek yeni yiyecek malzemeleri oluşturmak itibarıyla tüketilmiştir.

2.6.2.Hayvansal Yağlar

Hititlerde yağ elde edilen hayvanlar genellikle; domuz ve koyundur. Ancak günümüzde olduğu gibi inekten de tereyağı elde edilmiş olunmalıdır. Bu bağlamda tereyağı ya da katı yağ için kullanılan kelime “*İ.NUN*” iken iç ya da kuyruk yağ “*UZU^İ*” şeklinde ifade edilmiştir. İyi kalitedeki domuz yağını anlatmak için “*İ.ŞAH DÜG.GA*” kelimesi geçerken koyun yağı için “*İ.UDU*” kelimesi kullanılmıştır.

Fiyatı iyi kaliteli zeytinyağından daha ucuz olan koyun yağı Hitit toplumu tarafından yaygın bir biçimde tüketilmiştir (Hoffner, 1995: 109). Şüphesiz bu durumda koyun en çok beslenen hayvan olmasının rolü büyüktür. Ritüellerde sıkça kullanılan bu yağ aynı zamanda arabaları yağlamak için de kullanılmıştır (Ertem, 1965: 85).

Domuz yağının da beslenmede önemli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu yağ Eski Hitit Dönemi’ne ait bir metninde peynir, buzağının içkembesinden yapılan peynir mayası, buğday unu ve ekmek gibi yiyeceklerin yer aldığı bir listenin en başına konmaktadır (Hoffner, 1995: 109). Ayrıca Hitit kanunlarınının 90. maddesinde bir domuz sahibinin bir parça domuz yağı çalarak yiyen bir köpeği, karnından yağı çıkarması için öldürmesine izin vermesi de dolaylı olarak domuz yağına verilen değeri göstermektedir (Yakar, 2007: 247).

2.6.3.Bal

Şekerli tat için Hititlerin kuru meyve, bal, hata pekmez kullandıklarından şüphe yoktur. Yine balın Hitit toplumunda bol miktarda tüketildiğine dair bilgiler de vardır. Metinlerde “*LĀL*” ideogramı ile geçen bal katkı maddesi olarak ekmeğe katılmakta ve “*NINDA. LĀL*” balı ekme yapılmaktadır.

Ayrıca Hitit kanunlarında bal yani arı kovanının hırsızlığını önlemek amaçlı yapılan düzenlemeler balın besin maddesi olarak öneminin göstergesidir. Bu düzenlemeler kovanların boş veya dolu olmasına göre ayarlanan cezalarla ilgilidir. Bu bağlamda kanununun 91. maddesinde: “Eğer bir kovanda yaşayan arı topluluğunda<ki> arıları biri çalarsa, eskiden 1+x şeşel gümüş veriliyordu. Şimdi beş şeşel verilsin ve <böylece suçu> evinden uzaklaştırır.”, 92.madde de ise “Eğer iki kovani, eğer üç kovani biri çalarsa, eskiden <o> arılar tarafından sokuluyordu ve şimdi 6 şeşel gümüş versin. Eğer bir kovani biri çalarsa, eğer içinde arı yoksa 3 şeşel gümüş versin” denilmektedir (Imparati, 1992: 93).

Bütün bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Hititler başta evcil olarak beslediği koyun, keçi, sığır, domuz gibi hayvanlar olmak üzere çeşitli av hayvanlarının da etini tüketmişlerdir. Tabi ki sadece et tüketmekle kalmamış yine bu hayvanlardan elde edilen süt, peynir ve yağı da sofralarından eksik etmemişlerdir. Yine Hitit kanun düzenleyicisi hayvanları hukuk yoluyla koruma altına aldığı gibi onlardan elde edilen besin maddelerinin fiyatlarını da hukuki düzenlemeye dahil etmiştir. Buna göre 1 zipaddani⁷⁹ domuz yağının, 1 zipaddani tereyağının, 2 peynirin, 3 <porsiyon> peynir mayasının bedeli 1 şeşel gümüşdür (Imparati, 1992: 169). Yetişkin iki sığırın eti, 2 adet 1 yaşında sığırın eti, süttten kesilmiş 5 adet sığırın eti, 10 adet dananın eti,10 adet koyunun eti,20 adet kuzunun eti için satın alan kimsenin ise karşılığında bir koyun vermesi istenmektedir (Imparati, 1992: 173).

⁷⁹ “zipaddani” küçük bir sıvı ve katı madde ölçüğüdür. Bkz. Ünal (2007), a.g.e., Vol. II,s.823.

SONUÇ

Anadolu günümüzde olduğu gibi, Eskiçağlarda da doğu-batı medeniyetleri arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Anadolu'nun sahip olduğu coğrafi faktörler; topraklarının verimli olması, tarım ve hayvancılığa müsait iklim şartları muhtelif bitki ve hayvan türlerinin yetişmesine olanak vermiştir. Bu olumlu şartlar burada bitki tarımının yapılmasının ve hayvanların evcilleştirilmesinin erken zamanlarda başlamasını sağlamıştır. Dolayısıyla Anadolu'da Neolitik Dönem M.Ö. 9. bin yılında başlamakta olup bu gelişmeler insanlığın bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Nitekim tarım faaliyetlerinin yapılmasını ortaya çıkaran düşünce ve tecrübe kadar tarımsal ürünlerin yetişeceği coğrafyanın verimli olması da önem taşımaktadır. Bu çerçevede başlıca Anadolu Neolitik Dönem yerleşmeleri arasında Çatalhöyük, Çayönü, Cafer Höyük, Nevali Çori, Yeni Mahalle, Akarçay Tepe, Köşk Höyük, Aşıklı Höyük, Göller Yöresi sayılabilir. Bu yerleşimlerde yapılan araştırmalarda elde edilen bulgulardan öğrendiğimiz kadarıyla ilk defa tarımı yapılan bitkilerden bazıları buğday, arpa, mercimek, bezelye, burçak, keten ve kenevir, evcilleştirilen hayvanlar ise koyun, keçi, sığır ve domuzdur. Çalışmamızda arkeolojik her türlü malzemenin incelenmesinin yanında esasen çivi yazılı belgelerdeki konumuzla alakalı bilgiler sunulmuştur. Bu noktada Anadolu'nun en eski çivi yazılı kayıtlarının ortaya çıkarıldığı yer Kaniş (Kültepe)'dir.

Kayseri Ovası'nın kuzeydoğusunda yer alan Kaniş (Kültepe) Eski Anadolu'nun önemli bir yerleşim ve ticaret merkezidir. Kültepe'nin üzerinde bulunduğu ova Bünyan'daki karst kaynağından gelen ve Gömeç'ten geçerek düzlüğü ortasından ikiye bölen Sarımsaklı Çay'ı ile sulanmaktadır. Bölgede verimli bir ovanın ve güçlü bir akarsuyun bulunması, şüphesiz Kaniş'te tarım faaliyetlerinin erken başlayıp gelişmesine olanak sağlamıştır.

Öte yandan çalışmamıza temel teşkil eden diğer bir belge grubu ise Hitit tabletleridir. Bu belgelerin sahibi olan Hititler, Kızılırmak ve Yeşilirmak Nehirleri'nin bulunduğu verimli coğrafyada M.Ö. 2. binyılın güçlü bir devleti olarak yerini almışlardır. Bu zaman diliminin iki önemli kesitini oluşturan Kültepe ve Hitit Dönemleri arasında sıkı bir kültürel bağ olduğu muhakkaktır. Konumuzu oluşturan Eski Anadolu'da tarım olgusunu bu iki dönemi paralel değerlendirerek sonuca götürmek

yerinde olacaktır.

Çoğunluğunu borç senetlerinin oluşturduğu ticari vesikaları içeren Kültepe metinlerinde bu dönem Anadolu'sunun toprak rejimi hususunda doğrudan bilgi bulabilmek mümkün değildir. Gayrimenkul özellikle ev satışları hakkında metinler söz konusu iken tarla satışını gösteren metinler çok sınırlıdır. Tabî ki bu durumda Asurlu tüccarların asıl gayesinin ticaret olması ve tarımın büyük oranda toprağa bağlılık oluşturması etkili rol oynamıştır. Ancak tüm Eskiçağ toplumlarının inanışlarına göre “Bütün yeryüzünün sahibi tanrıdır. Kral ise onun yeryüzündeki temsilcisidir” devlet anlayışı bu devir siyasi yapısı içinde geçerli olmalıdır. Dolayısıyla arazi mülkiyeti ya da işletilmesinde sarayın doğrudan yetkili olduğundan şüphe yoktur. Diğer taraftan Eski Babil döneminde *ilkum* adı altında uygulandığını bildiğimiz tımar sistemi hususunda Kültepe metinlerinde hem bu konuda hem de gayrimenkul alım-satım işlerinde *tuzinnum* ve *upatinnum* unvanlı olarak geçen yüksek dereceli saray memurları görülmektedir. Buna ilaveten Hititler dönemindeki tımar sistemini *şahhan* ve *luzzi* terimleri karşılamaktadır. Bu bağlamda Hitit krallarının, ülke arazisini: 1- asıl mülkiyet hakkını elinde tutmak koşuluyla, kullanma hakkını bir takım kişilere verdiklerini 2- Büyük oranlarda dini kuruluşlara tahsis ettiklerini 3- Kral hediyesi olarak kişilere bağışlamak suretiyle sistemli bir toprak rejimini uyguladıkları metinlerinden açıkça anlaşılmaktadır.

Arkeolojik veriler ve çivi yazılı kaynakların, Eski Anadolu'daki tarım faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olmak için temel kaynak niteliği taşıdığını belirtmiştik. Bu duruma özellikle M.Ö. 2. binyıl açısından bakıldığında Kültepe tabletleri ve Hitit metinleri büyük önem arz etmektedir. Söz konusu tabletler doğrultusunda Anadolu halkının tarımsal üretime bağlı olarak tarlalarında tahıl ürünlerini bahçelerinde sebze-meyvelerini yetiştirdikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca beslenmenin dışında bu ürünlerin fazlasını satarak geçimlerini sağlamışlardır. Kültepe metinlerine göre, bu dönem Anadolu'da tarımı yapılan tahıl ürünlerinin başında arpa ve buğday gelmektedir. Günümüzde olduğu gibi temel besin maddesi olarak tüketilen arpa ve buğdayın, yerlilere ait borç senetleride borcun faizi karşılığında verildiği görülmektedir. Tabî ki bu faiz tahıl ürünleri ile sınırlı değildir. Belgelerde ifade ettiğimiz gibi borcun faizi olarak ekmek, yağ ve bal gibi dönemin önemli besin maddeleri ile küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar da verilmiştir. Bazı durumlarda Asurlu tüccarların yerli şahıslara verdikleri borcun faizi olarak tahıl talep ettiklerini anlamaktayız. Tahıl ağırlıklı beslenme alışkanlığına bağlı olarak tahıl ürünlerinden yeni besin maddeleri ve içecekler

de üretilmiştir. Ekmek, bulgur ve bira-bira çeşitleri bu ürünlerin başında gelmektedir. Kültepe tabletleri arasında, ekmeğin, bir hizmetin karşılığı veya erzak olarak da, bazı kimselere dağıtıldığını gösteren, ancak niçin düzenledikleri tam anlaşılamayan, bir tür tavin listesi olarak adlandırabilecek belgeler de bulunmaktadır. Tahıl ağırlıklı beslenmenin Hitit devrinde de devam ettiği metinlerden anlaşılmaktadır. Nitekim Hitit çivi yazılı belgelere göre en çok tarımı yapılan tahıl ürünlerini başta arpa olmak üzere buğday, yulaf ve çavdar oluşturmaktadır. Hitit çiftçisi tarlasından aldığı ilk tarımsal ürünlerini Tanrılara kurban vermektedir. Beslenmenin yanı sıra tarım ürünleri büyü metinlerinde kullanılan ve bayramlarda tanrılara sunulan kurban malzemeleri olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca tahıl ürünlerinin fiyatları Hitit kanunları tarafından belirlendiği gibi bazı hafif suçların cezası ve bazı nesnelere alım ücreti arpa ve buğday ödemekle karşılanmıştır. Tahıl tüketim biçimleri olan ekmeğin, bulgur ve bira Hitit besin dünyasının önemli yiyecekleri ve içecekleridir. Bu ifadeyi Hitit mutfağında yüz elli çeşidin üzerinde ekmeğin bulunması, kùlte ayrı bir yere sahip olan bira ve bira çeşitlerinin olması destekler durumdadır. Kültepe ve Hitit kazılarında ortaya çıkarılan zahire küpleri - özellikle Boğazköy'deki küpler oldukça geniş hacimlidir- Eski Anadolu insanının tarımsal üretimlerinin en açık delilleridir. Bu dönem insanı tarımla o kadar iç içedir ki sanatından mitolojisine, ilaç yapımından hukukuna kadar tarımın yansımalarını görmek mümkündür.

Hitit döneminde tarlalar, daha çok arpa ve buğday ekimi için ayrılırken, sebze-meyve ekimi için bahçeler tercih edilmiştir. Bu durum Kültepe dönemi tarımı içinde geçerli olmalıdır. Kültepe metinlerinde geçen sebze adları soğan ve *kiššanum*'dur. Soğanın çuvallarla alınıp-satılması ve ucuz olması günümüzde olduğu gibi Eski Anadolu'da da en çok tüketilen sebzelerden biri olduğunu göstermektedir. Nitekim soğan, Anadolu coğrafyasının her yerde yetişebilme özelliğine sahip bir sebzedir. *Kiššanum*'a ise sözlüklerde "baklagillerden bir bitki, sebze" anlamı verilirken bilim adamları tarafından bu sebze için fasulye ya da mercimek adı verilmektedir. Ancak bu dönemde yetiştirilen sebzeler, soğan ve *kiššanum* ile sınırlı olmamalıdır. İşte tam bu evrede Hitit metinleri bize gerekli bilgiyi sunarak yol göstermektedir. Bu metinlere göre fasulye, bakla, acı bakla, bezelye mercimek, sarımsak, pırasa, soğan, salatalık ve karaburçak yetiştirilen sebzeler arasındadır. Ayrıca su teresi ve şeytan teresi de yiyecek olarak tüketilen bitkilerdendir. Fasulye, bakla ve bezelye kuru olarak tüketildiği gibi çeşitli çorbaları da Hitit sofralarında yerini almıştır.

Kültepe ve Hitit çivi yazılı belgelerinden anlaşıldığı üzere M.Ö. 2. binde Anadolu insanının en önemli meyvecilik faaliyeti üzüm yetiştiriciliğidir. Yerli halka ait borç senetlerinde, borcun ödeneceği zamanı belirtmek amacıyla “bağ bozumuna kadar/bağ bozumunda” şeklinde bağcılıkla ilgili zirai terimlerin sıkça kullanılması, Kültepe kazılarında ortaya çıkarılan üzüm salkımı şeklinde kapların bulunması, Hititlerin kutladığı bayramlar arasında *EZEN*^{GİS}*GEŠTİN* (*túh-šu-u-wa-aš*) “bağ bozumu bayramı”nın ve kanun maddelerinde bağcılığı korumaya yönelik hükümlerin var olması, ilaç ve büyü malzemesi olarak üzüm-asmanın kullanılması, çeşitli dinsel törenlerde tanrılara sunulan kurban maddeleri arasında üzümün de yer alması bunu doğrulamaktadır. Görülen o ki bağcılık, Anadolu halkının ekonomik, sosyal ve kültürel hayatını şekillendiren yaygın bir tarımsal faaliyettir. Ayrıca şarabın konu edildiği belgelerde geçen Zalpa, Tegarama, Uršu ve Unipgum şehirleri bağcılığın yayın olduğu kentler olmalıdır. Bu şehirlerden biri olan Tegarama şehri, Tilgarimmu ya da Togarmah isimlerine benzerliğinden dolayı bugünkü Gürün şehrine lokalize edildiği gibi, Yeni Asur Devri krallarından II. Şarru-ken (M.Ö. 721-705) ve Sin-ahhe-eriba (M.Ö. 704-681)’ya ait kitabelerden hareketle Elbistan Ovası’na yerleştirileceği iddia edilmektedir. Şarap üretim merkezlerinden biri olduğu düşünülen Zalpa’nın yeri ise, Kaniş kraliçesi efsanesine dayandırılan fikir ile Kızılırmak’ın Karadeniz’e döküldüğü yerde olabileceği ileri sürülmüştür. Daha sonra ise iki adet Zalpa şehrinin olduğu birinin Bafra yakınlarında İkiztepe olabileceği diğerinin ise Orta Anadolu’nun güneyi olabileceği ifade edilmiştir. Ancak son araştırmaların birinde Acemhöyük’ün Zalpa olacağı ileri sürülmüştür. Bir başka görüşte ise Mari metinlerinde geçen Zalwar şehri ile aynı tutularak, Tilmen Höyüğüne yerleştirilmektedir. Hitit döneminde ise Güneybatı Anadolu’ya lokalize edilen ve şarap kenti adı verilen Wiyanawanda şehri karşımıza çıkmaktadır. Bu bilgiler öncülüğünde Anadolu’da şarap üretim merkezleri Güneybatı, Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu’da yoğunlaşmaktadır. Kültepe metinlerinde üzüm dışında nar, incir ve meşe palamudu kayıtlıdır. Bunlardan incir ve meşe palamudu daha çok Asurlulara ait borç vesikalarında borcun ödeneceği zamanı gösteren bir vade tarihlemesi olarak görülmektedir. Nar ise bilinen ancak metinlerde sık geçmeyen bir meyvedir. Elbette Anadolu’da bilinen meyveler bunlarla sınırlı değildir. Bu meyvelere ek olarak Hitit belgelerinden elma ve elma çeşitleri,(Elma Anadolu’nun bütün bölgelerinde yetiştirilebilen bir meyvedir. Bu gün özellikle Hititlerin çekirdek bölgesi Çorum ilinin komşusu olan Amasya ili elması ile meşhurdur.) kayısı, kiraz, armut, muşmula, hurma ve zeytin yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Nar, incir ve zeytin Orta

Anadolu iklimine yabancı meyvelerdir. Ancak Pulliyanni adındaki Hititli'nin mülkiyetini gösteren toprak bağış belgesinde zeytin ve incir ağaçlarına sahip olduğundan bahsedilmektedir. Hitit İmparatorluğu'nun sınırlarının Akdeniz sahillerine kadar ulaştığı göz önüne alınırsa bu meyvelerin bilinmesi ve belgelere kaydedilmesi gayet tabiidir. Nar ise Hurriler ve Kizzuwatnalıların vasıtasıyla Hattušaş'a getirilmiş olmalıdır. Ayrıca bu meyve ve sebze bahçelerini koruma altına almak için yapılan düzenlemeler Hitit kanununda yer almaktadır.

Her iki dönemde de Anadolu besin dünyasında bitkisel ve hayvansal yağlar da tüketiliyordu. Ayrıca bu yağlar iyi-kötü normal yağ şeklinde sınıflandırılmaktadır. Beslenmede bitkisel yağlar kadar baharatlar da kullanılmaktaydı. Kimyon, kişniş “*kuddimmum*” bir kekik türü, Kültepe metinlerinde geçerken, bunlara ek olarak nane ve çörekotu Hitit metinlerinde kaydedilen baharatları oluşturmaktadır. Yine Hitit metinlerinde günümüzde kuru yemiş olarak adlandırdığımız badem, fıstık, ceviz, kuru kayısı ve kuru üzüm de tüketilen yiyecekler arasındadır.

Çoğunluğunu ticari senetlerin oluşturduğu Kültepe metinlerinden Eski Anadolu'nun tarımsal faaliyetlerinin işleyiş düzenini ifade etmek zordur. Ancak bir metinde geçen “mevsimi uygunsu tahılı ek” ibaresi tarımın sistemli bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Gerçekten de Hitit metinlerine göre Anadolu'da tarım güz mevsiminde tarlanın sabanla sürülerek ekilmesiyle başlamaktadır. Bu ifadeden yola çıkarak Kültepe metinlerinde sınırlı sayıda geçen sabanın bu dönemde de kullanılmış olması kaçınılmazdır. Olgunlaşan ekinlerin biçilmesi muhtemelen Haziran ayının son haftası başlamış olmalıdır. Nitekim yaz mevsimini kapsayan Temmuz, Ağustos ve Eylül ayları arpanın hasat mevsimidir. Ayrıca bu süre Ekim ayına kadar uzatılabilir. Diğer taraftan ekin biçme için kullanılan orak Kültepe metinlerinde yerli halk tarafından “orak tutma zamanı” şeklinde sıkça kullanılan zirai bir terimdir. Hitit metinlerinde ekinin biçilmesi için büyük orakların erkekler tarafından kullanıldığı kayıtlıdır. Hasat faaliyetleri hakkında doğrudan bilgi bulamadığımız Kültepe vesikalarında “değirmenci başı”, “harman yeri amiri” unvanlı görevliler geçerken “hasat/harman zamanı” gibi sıkça geçen zirai tabirler de kullanılmıştır. Hitit metinlerine göre ise ekinlerin biçilmesi için hasat zamanında erkeklerin yanında kadınlarda çalıştırılmak üzere kiralanmaktadır. Biçildikten sonra harman yerlerine götürülen tahıllar kuruduktan sonra sabana koşumlanan öküzler vasıtasıyla (döven) saplarından ayrılıyordu. Daha sonra rüzgâr yardımıyla tekrar arta kalan sapların tahıllardan temizlenmesi işlemi yapılıyordu. Toplanan tahıllar ambarlara taşınırken samanlar samanlığa yük arabaları ile taşınmıştır.

Bütün bu işlemler bittikten sonra da hasat bayramı kutlanmaktadır. Ayrıca günümüzde olduğu gibi Eylül sonu ya da Ekim başı kışlık ekim faaliyetlerinin tekrar başladığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda tarlalar, bir sonraki yaz mevsiminde hasat edilecek tahılların ekimi için hazırlanmaktadır.

Gerek Kültepe kazılarında ortaya çıkarılan öğütme taşları, gerekse bir kaç belgede geçen değirmen-değirmen taşı ifadeleri tahıl öğütme işlemini açıklamaktadır. Yine Hitit çivi yazılı metinleri tahıl öğütme işleminin el ve basit taş değirmenlerde yapıldığını kaydetmektedir. Her iki dönemde de öğütme işinin kadınlar tarafından gerçekleştirildiği aşikârdır. Buna ilaveten Hitit döneminde değirmelerde körlerin de çalıştırıldığı görülmektedir.

Kültepe/Kaniş'te tarım için yapılan sulama faaliyetleri Sarımsaklı Çay'ından ve kuyu suyundan faydalanılarak yapılmış olmalıdır. Hitit döneminde ise tarlaların sulandığını kanun maddesinde yer alan sulanan ve sulanmayan tarlaya verilen fiyat aracılığıyla öğrenmekteyiz. Ayrıca Hitit çekirdek bölgesinin Anadolu'nun önemli nehirlerinden Kızılırmak ve Yeşilirmak havzasında yer alması ve çeşitli yerlerde pratik amaçlı (yangın-kuraklık) barajların, suni su depolarının yapılması şüphesiz sulama sistemlerinin varlığına kanıttır.

M.Ö 2. binde tarımla birlikte hayvancılık Anadolu halkının temel geçim kaynağını teşkil etmektedir. Zira bu dönemde tarımın hayvan iş gücü olmadan yapılamayacağı da gayet açıktır. Kültepe metinlerinde koyun, sığır/öküz ve domuz, yetiştiriciliği yapılan hayvanların başında gelirken bu hayvanlardan elde edilen etlerin beslenmede önemli bir yer tuttuğu, arıcılık faaliyetine bağlı olarak balın da beslenmede yer aldığı anlaşılmaktadır. Ticaretin ana unsuru olan ulaşımın en önemli aracı olan eşek, katırgillerden bir hayvan olduğu düşünülen "*perdum*" ise yük ve binme hayvanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde varlığı bilinen ancak metinlerde sık kaydedilmeyen at ise bakımı zor ve pahalı bir hayvan olması sebebi ile yerli halk dışında daha çok saray efradı tarafından kullanılmış olmalıdır. Hitit metinlerinde de yetiştiriciliği yapılan hayvanların başında koyun, keçi, sığır/öküz ve domuz gelmektedir. Öküzler aynı zamanda sabana koşulanmak için beslenilmiştir. Yük hayvanı olarak eşek ve katırlar kullanılırken at ise orduda önemli bir yere sahiptir. Her iki dönemde domuz, yağı için yetiştirilen bir hayvan olmuştur. Ayrıca Hitit metinlerinde et dışında süt, peynir, iç yağ, koyun yağı ve bal tüketilen hayvansal besin maddeleri olarak kaydedilmiştir. Hitit kanunları çeşitli düzenlemelerle bu hayvanları koruma altına alırken, bunların kira ve satış ücretleri de belirtilmiştir. Diğer taraftan arkeolojik verilere

baktığımızda Kültepe mühür baskılarında boğa, koyun, eşek ve domuz çeşitli tanrılarla ilişkilendirilerek tasvir edilmiştir. Ritonlarda da bu hayvanları görmek mümkündür. Hitit kazı yerlerinde de başta geyik ve boğa olmak üzere domuz ritonları buluntular arasında yer almaktadır. Son olarak Kültepe ve Hitit çivi yazılı belgeleri ışığında Eski Anadolu insanının tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ve bunlara bağlı olarak şekillenen beslenme alışkanlıklarının günümüzden çok da farklı olmadığını net bir şekilde ifade edebiliriz.

KAYNAKLAR

- Albayrak, A. vd. (2008). *Deneyisel Bir Arkeoloji Çalışması Olarak Hitit Mutfağı*, Metro Kültür Yayınları.
- Albayrak, İ. (1998). Koloni Çağında Yerli Bir Bayan Madawada, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirisi (16–22 Eylül)*, Çorum, s.1-14.
- Albayrak, İ. (2000). Kültepe’den Yeni Bir Vasiyetname, *Archivum Anatolicum 4*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.1-16.
- Albayrak, İ. (2001). Kültepe Metinlerinde Geçen ma’û “su” Kelimesi, *A.M.M. 2000 Yılığ*, Ankara, s.301-311.
- Albayrak, İ. (2002). Kültepe’den Değişik Bir Masraf Listesi, *Archivum Anatolicum 5* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.1-10.
- Albayrak, İ. (2003). Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri, s. 59–66.
- Albayrak, İ. (2004). ...Onlarla Oturacak, Yiyecek ve Yağlanacak / ušbat aklat u paššat iştişunu, *Archivum Anatolicum 7/1*, Ankara, s. 1–21.
- Albayrak, İ. (2005), Kumaş ve Kalay Sevkiyatına İlişkin Üç Kültepe Tableti, *A.M.M. 2003–2004 Yılığ*, Ankara, s. 269–277.
- Albayrak, İ.(2006). *Kültepe Tabletleri IV (Kt o/k)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI/33, Ankara.
- Alp, S. (1949). Hititlerde Sosyal Sınıf NAM.RA’lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı, *Bellekten*, XIII/50, Ankara,s.245-267.
- Alp, S.(1999). *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağında Anadolu’da Üzüm ve Şarap*, Kavaklıdere Kültür Yayınları, Ankara.
- Alp, S. (2002). *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Yayınları, Ankara.
- Alp, S.(2003). *Hitit Güneşi*, Tübitak Yayınları, Ankara.
- Asouti, E.- Fairbarin, A. (2006). Çatalhöyük’te Ekilmiş Ürünler, Yabani Yiyecek Bitkileri, Yakıt ve Zanaat Kaynakları, *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*, Yapı Kredi Yayınları, s.80-89.
- Balkan, K. (1955). *Kaniş Karum’unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII/28, Ankara.
- Balkan, K. (1957). *Mama Kralı Anum-Hirbi ’nin Kaniş Kralı Waršama’ya Gönderdiği Mektup*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VII/31a, Ankara.

- Balkan, K. (1973). *İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*, Anadolu Medeniyetleri Araştırma Vakfı Yayınları No:1, Ankara.
- Balkan, K. (1974). Cancellation of Debts in Cappadocian Tablets from Kültepe, *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of his 65th Birthday (PIHANS 35)*, İstanbul, s. 29–41.
- Balkan, K. (1979). Makriš and Ašiš, Component-parts of Wagons and Ploughs Respectively, in a Cappadocia Tablet from Kültepe”, *Florilegium Anatolicum*, Melanges offerts à Emmanuel Laroche, Paris, s. 49-58.
- Baskııcı, M.M. (1998). Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, C.53,S.1–4, Ankara, s.84.
- Bayram, S. (1990). Kültepe Tabletlerinde Geçen Yeni Bir Vadesi İfadesi ve Çıkan Neticeler, *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 453-462.
- Bayram, S. (1991). Taşınmaz Mallar Hakkında Yeni Kültepe Vesikaları, *Belleten*, 55/213, Ankara, s.299–319.
- Bayram, S. (1993). Kültepe Metinlerinde Geçen Vergiler ve Özellikleri, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, Sayı,369'dan Ayrıbasım, Ankara, s.1–13.
- Bayram, S. (1994). Kültepe Metinlerinde Geçen Yeni Yer Adları ve Bunların Değerlendirilmesi, *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.233–234.
- Bayram, S.- Çeçen, S. (1996). Yeni Belgelerin Işığında Eski Anadolu'da Kölelik Müessesesi, *Belleten*, IX/ 229, Ankara, s. 579–604.
- Bayram, S. (1997). Koloni Çağında Kayseri'nin Ticari Hayatı, *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri ve Yöresi Araştırma Merkezi, Yayın no:1,Kayseri, s.35–42.
- Bayram, S. (1998). Kültepe'den Bir Borç Senedi, Bunun İptaline Ait İkinci ve Mahkemeye İntikal Ettiğine İlişkin Üçüncü Bir Belge, *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildirileri*, Ayrı Basım, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.127–147.
- Bayram, S. (1998). Kültepe'de Kaçakçılıkla İlgili Yeni Metinler, *XXXIV. Assiriyoloji Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s.285–289.
- Bilgiç, E. (1947). Çivi Yazılı Kaynaklarda Geçen Başlıca Borç ve Ödünç Tabirleri, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, C.V, S.4, Ankara,s.419–454.
- Bilgiç, E. (1948). Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatları ile Rekonstrüksiyonu, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, C. VI, Sayı: 1-2, Ankara, s. 489-516.

- Bilgiç, E. vd. (1990). *Ankara Kültepe Tabletleri I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bilgiç, E.- Bayram, S. (1995). *Ankara Kültepe Tabletleri II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bilgiç, E.- Günbattı, C. (1995). *Ankara Kültepe Tabletleri Texte III*, Stuttgart.
- Black, J. vd, (1999). *A Concise Dictionary of Akkadian*, Harrassowitz Verlag Wiesbaden.
- Bogaard, A.- Charles, M. (2006). Çatalhöyük'teki Arkeobotanik Çalışmaların Özeti, *Toprakтан Sonsuzluğa Çatalhöyük*, Yapı Kredi Yayınları, s.71-77.
- Bryce, T. (2002). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, Çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi, Ankara.
- Çınaroğlu, A.- Genç, E. (2004). Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Barajı Kazıları 2002, *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 25. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.I, (27-31 Mayıs), Ankara.
- Çiğdem, S.- Can, B. (2005). Erzurum Müzesi'nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler, *Anadolu (Anatolia) 29*, A.Ü.D.T.C.F.D. Yayınları, Ankara, s.13-27.
- Darga, M.(1973). *Karahna Şehri Kült-Envanteri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No:1825, İstanbul.
- Darga, M. (1984). *Eski Anadolu'da Kadın*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Dercksen, J.G. (1996). The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia, *Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul (PIHANS 75)*, İstanbul.
- Donbaz, V. (1993). Some Remarkable Contracts of 1-B Period of Kültepe Tablets II, *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors Studies in Honor of Nimet Özgüç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Donbaz, V. (1989). Old Assyrian Terms for Bread (akalu, kirrum), *DUMU.É.DUB.BA.A Studies in Honor of Ake W.Sjöberg*, Philadelphia, s. 91-97.
- Donbaz, V. (1989). Some Remarkable Contracts of 1-B Period Kültepe Tablets, *Anatolia and the Ancient Near East Studies in Honor of T. Özgüç*, Anadolu Medeniyetleri Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, s.75-98.
- Donbaz, V. (1999). One 1-B Kültepe Text Concerning Onions, *Compte rendu des Rencontres assyriologiques internationales 41*, Landwirtschaft Im Alten Orient, Berlin, s.149-153.

- Donbaz, V. (2008). Three court proceedings concerning Walaliašu'e an Anatolian woman, *Muhibbe Darga Armağanı*, Sadberk Hanım Müzesi Yayınları, İstanbul, s.209-222.
- Eren, E. (2005). *Geçmişten Günümüze Anadolu'da Bira*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Erkut, S. (1990). Hititçe'deki ^{GIŠ}TUKUL Hakkında, *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.511-513.
- Erkut, S.(1990). Hititlerde Tuz ve Kullanımı, *Belleten*, LIV/209,Ankara, s.1-7
- Erkut, S.(1996). Hititlerde AN. TAH. ŠUM.^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirisi (16–22 Eylül)*, Çorum.
- Erkut, S. (2008). Konya Karahöyük'te Ele Geçen M.Ö. II. Bin Yılın İlk Çeyreğinden Buğday Örneği, *Belleten*, LXXII/263, Ankara, s.2–4.
- Erol, H. (2007). *Eski Asurca Metinlerde Meslek Adları ve Unvanlarla Geçen Şahıs İsimleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ertem, H.(1965). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Ertem, H.(1977). Çivi Yazılı Metinlere Göre “Hititlerde Tarla Tarımı, *VII Türk Tarih Kongresi*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ertem, H.(1987). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Esen, İ. (2001). 1953 Yılı Kültepe Kazılarında Bulunmuş Olan Bir Grup Vesika – 2, *A.M.M. 2000 Yıllığı*, Ankara, s.211-213.
- Garelli, P. (1963). *Les Assyriens en Cappadoce*, Bibliothèque archéologique et historique de l'institut français d'archéologie d'Istanbul XIX, Paris.
- Garelli, P.- Michel, C. (1995). Honey in a Newly Discovered Old Assyrian Tablet, *A.M.M. 1994 Yıllığı*, Ankara, s.194-214.
- Gökçek, L.G. (1998). *Kültepe Vesikalarında Geçen Nesnelere Fiyatları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gökçek, L.G. (2000). Kültepe Vesikalarına Göre Asur-Kaniş Arası Ulaşım ve Taşımacılık, *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyum Bildirileri*, Kayseri, s.182-192.
- Gökçek, L.G.- Kuzuoğlu, R. (2003). Kültepe Metinlerinde Geçen Hububat Türleri ve Ticareti, *Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman'a Armağan Kitabı*, Ankara, s.378-387.

- Gökçek, L.G. (2004). Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (M.Ö. 1975-1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti, *Archivum Anatolicum* 7, Ankara, s.58-59.
- Gurney, O.R. (2001). *Hititler*, Çev. Pınar Arpaçay, Dost Kitabevi, Ankara.
- Günbattı, C. (1989). Ev Satışı İle İlgili Beş Kültepe Tableti ve Bunlardan Çıkan Bazı Sonuçlar, *Belleten*, LIII/206, Ankara, s.51-59.
- Günbattı, C. (1994). Kültepe Tabletlerine Göre Kadınların Ticari Faaliyetleri Hakkında Bazı Gözlemler, *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.191-200.
- Günbattı, C. (1997). Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet, *Archivum Anatolicum* 3, Ankara, s.31-155.
- Günbattı, C. (1999). Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu Kralları ile Asurlu Tüccarlar Arasındaki İlişkilere Işık Tutan İki Yeni Belge, *XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.75-83.
- Günbattı, C. (2005). Kültepe'de Bulunmuş İki Antlaşma Metni, *Belleten*, LXIX/256, Ankara, s.761-767.
- Günbattı, C. (2008). An Eponym List (KEL) from Kültepe, *Altöentalissche Forschungen Band XXXV*, Heft I, s.111-116.
- Güterbock, H.G. (1960). An Outline of the Hittite AN.TAḪ.ŠUM Festival, *Journal of the American Oriental Society*, Vol.19, No.2, s.80-89.
- Güterbock, H.G. (1968). Oil Plants in Hittite, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 88, No.1, s.66-71.
- Hodde, I. (2006). Çatalhöyük/Yerleşme Proje ve Sergi İçin Kısa Bir Giriş, *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*, Yapı Kredi Yayınları, s.8-25.
- Hoffner, H. A.(1974). *Food Production in Hitite Asia Minor*, *Alimenta Hethaeorum*, Amerikan Oriental Society New Haven, Connecticut.
- Hoffner, H.A.,(1995). Oil in Hittite Texts, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 88, No.1, s.108-114.
- Hoffner, H.A. (1997). *The Laws Of The Hittites*, Brill Leiden New York Köln.
- Hoffner, H.A. (2001). Alimenta Revisited, Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4-18 Oktober 1999, *Studien zu den Bogazköy Texten Band 45*, Wiesbaden.

<http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=192>, 09.05.2011.

- İmparati, F. (1992). *Hitit Yasaları*, Çev. Erendiz Özbayoglu, İtalyan Kültür Heyeti Yayınları, Ankara.
- İzıbrak, R. (1947). Kayseri Şehrinin İşleme ve Gelişmesinde Bağcılığın Etkileri, *A.Ü.D.T.C.F.D.*, C. 5, S. 4, Ankara, s.401–418.
- Karauğuz, G. (2001). *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Karauğuz, G. (2007). *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Kılıç, Y.- Akkuş, S. (2010). ÇiviYazılı Hukukta Köle Satış Bedelleri, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, C.VI, S.2, Elazığ, s.163-189.
- Kılıç, Y.- Duymuş, H.(2008). M.Ö. II. Bin Yılda Anadolu'da Besin Maddeleri (Hitit Öncesi Toplumlarında ve Hititlerde), *Prof. Dr. Yavuz Ercan'a Armağan*, Ankara, s.335–353.
- Kınal, F.(1956). Eski Anadolu'da Kadının Mevkii, *Bellekten*, XX/79,Ankara, s.355-366.
- Kınal, F. (1998). *Eski Anadolu Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kienast, B. (1960). *Die Altassyrischen Texte Des Orientalischen Seminars Der Universität Heidelberg Und Der Sammlung Erlenmeyer-Basel*, Berlin.
- Klengel, H. (1975). Hitit Tapınaklarının Ekonomik Görevleri Hakkında, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Fascicolo XVI*, Roma.
- Kryszat, G. (2004). Herrscher, Herrschaft und Kulturtradition in Anatolien nach den Quellen aus den altassyrischen Handelskoloien, *Die sikkätum und der rabi sikkitim, Altorientalische Forschungen 31*, Berlin, s. 15–45.
- Kuzuoğlu, A. (2004). *Koloni Çağında Anadolu ve Asur'da Kadın*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kuzuoğlu, R.(2007). Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu Kraliçeleri, *Bellekten*, LXXI/262, Ankara, s.795–890.
- Lewy, H. (1956). On Some Old Assyrian Cereal Names, *Journal of the American Oriental Society*, Volume. 76, No. 4, New Haven, s.201-204.
- Lewy, J. (1939). The Assyrian Calender, *Archiv Orientalni 11*,Prag, s.35–46.
- Macqueen, J.G.(2002). *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Çev. Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- Mithen, S. (1999). *Aklın Tarih Öncesi*, Çev. İrem Kutlu, Dost Kitabevi, Ankara.
- Müler-Karpe, V. (2006). Anadolu'da Bronz Çağında Bira, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, s.172–180.

- Nashef, K. (1991). *Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes (RGTC 4)*, Wiesbaden.
- Ökse, T. (2006). Eski Önasya'dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri, *Türk Arkeoloji ve Etnoğrafya Dergisi* 6, Ankara, s.67-72.
- Öksüz, B. (2002). Beslenmek, *Arkeoatlas Dergisi 1*, İstanbul, s.84–85.
- Öz, E.-Albayrak, İ. (2005). 1963 Yılı Kültepe Kazısında Ele Geçen Altı Yeni Tablet, *Archivum Anatolicum* 8/2, Ankara, s.21–45.
- Öz, E. (2011). *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Özdoğan, M. (2002). “Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ”, *Arkeoatlas Dergisi 1*, İstanbul, s.66-82.
- Özdoğan, M.- Başgelen, N.(2007). *Türkiye'de Neolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul.
- Özdoğan, M.- Başgelen, N.(2007). *Türkiye'de Neolitik Dönem- Levhalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul.
- Özgüç, N. (1965). *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu/The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özgüç, N. (1968). *Kaniş Kârumu Ib Katı Mühürleri ve Mühür Baskıları/Seals and Seal Impressions of Level Ib from Karum Kanish*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özgüç, N.(1997). Kültepe Mühürlerinde Yerli Tanrılar, *VI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.23–24.
- Özgüç, T. (1950). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1948*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özgüç, T. (1953). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1949*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özgüç, T. (1959). *Kültepe –Kaniş, Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özgüç, T. (1986). *Kültepe-Kaniş II, Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özgüç, T. (1988). *İnandıktepe Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Özgüç, T. (1999). *Kültepe Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabedleri-The Palaces and Temples of Kültepe, Kaniş/Neşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özgüç, T. (2005). *Kültepe: Kaniş/Neşa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Öztan, A. (2007). Köşk Höyük, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.223-235.
- Öztan, A. (2007). Köşk Höyük, *Türkiye’de Neolitik Dönem, Levhalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.221-226..
- Reyhan, E. (1998). Hititlerde Toprak Tahsisi, *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (Çorum 16–22 Eylül 1996), Ankara.
- Reyhan, E. (2008). Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.2, S.3, s.227-242.
- Reyhan, E. (2010). Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler, *D.T.C.F. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XXIX, S.47, Ankara.
- Seeher, J.(2001). Boğazköy – Hattuşa 2000 Yılı Çalışmaları, T.C. *Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü 22.Kazı Sonuçları Toplantısı*, C.I, (22-26 Mayıs) Ankara, s.303-314.
- Sever, H. (1990). Kültepe Metinlerine Göre “Birtum” Kelimesinin Yeni Anlamı, *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara,467–479.
- Sevinç, F. (2008). Hititlerin Anadolu’da Kurdukları Ekonomik ve Sosyal Sistem, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.17, Isparta, s.11-32.
- Soysal (Arıkan), Y.(2000). Hitit Belgelerinde Körler, *Archivum Anatolicum 4*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Şahin, H.A. (1998). Asur Ticaret Kolonileri Çağında Kaniş Şehrinde Dini Hayat, *II. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyum Bildirileri*, Kayseri, s.405–416.
- Şahin, H.A.(2004). *Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Devri (MÖ.1975–1725)*, Erciyes Üniversitesi Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları, Yayın no:7, Kayseri.
- Şahin, H.A. (2005). Asurlu Tüccarların M.Ö. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu’da Faiz Uygulaması, *Belleten*, LXIX/255.Ankara, s.425–465.
- The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Chicago-Glückstadt, 1956.
- Tosun, M.- Yalvaç, K. (2002). *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqua Fermanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

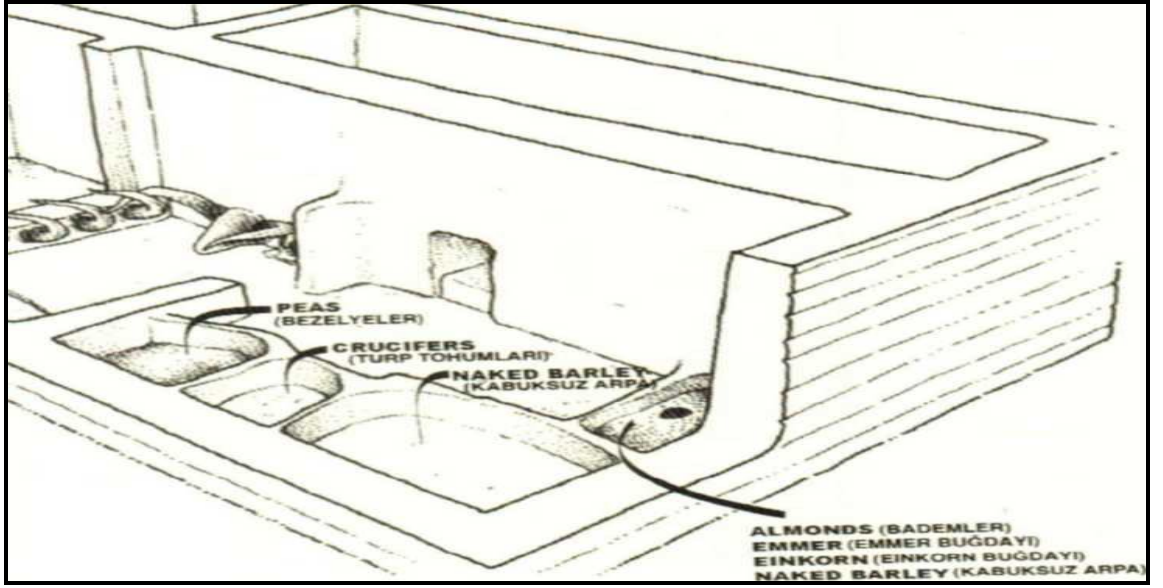
- Turgut, Y. (2002). Hititçe Çivi Yazılı Belgelere Göre Çoban, *D.T.C.F. Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.XX, S.32, Ankara, s.179-202.
- Uzunlimoğlu, A. (1993). Karum'un II. Tabakasından Bir Grup Borç Mukavelesi, *A.M.M. 1992 Yıllığı*, Ankara, s.51-70.
- Ünal, A.(1980). Hitit Tıbbının Ana Hatları, *Bellekten*, XLIV/ 175, Ankara, s.475–495.
- Ünal, A.(1983). *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih- Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara
- Ünal, A.(1997). M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Afetler, *Bellekten*, XLI/163, Ankara, s.423-446.
- Ünal, A.(2003). *Hititler Devrinde Anadolu 2*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ünal, A.(2005). *Hititler Devrinde Anadolu 3*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ünal, A.(2006). Erken Anadolu Toplumlarında Günlük Yaşamda ve Kült Yaşamında Bira, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti*, Ege Yayınları, s.169-172.
- Ünal, A.(2007). *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Vol. I- II, Verlag Dr. Kovač, Hamburg.
- Ünal, A. (2007). *Anadolu'nun En Eski Yemekleri*, Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Yemek Kültürü, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Veenhof, K.R. (2010). *The Archive of Kiliya, son of Ali-abum, Kültepe Tabletleri V*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi, Sayı:33c, Ankara.
- Willcox, G.- Savard, M. (2007). Güneydoğu Anadolu'da Tarımın Benimsenmesine İlişkin Botanik Veriler, *Türkiye'de Neolitik Dönem*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.427-428
- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi-Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Yaşar, C. (1979). *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No: 285, Ankara.

EKLER

Ek 1**Res.1. Çatalhöyük'te bir silo dolusunda bulunan kömürleşmiş bezelyeler**

[Bogaard, A.- Charles, M. (2006). Çatalhöyük'teki Arkeobotanik Çalışmaların Özeti, *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*, Yapı Kredi Yayınları, s.71.]

Ek 2

Re.2. Catalhöyük'te kömürleşmiş bitki kalıntısı yoğunluklarının gösterildiği yapı
52

[Bogaard, A.- Charles, M. (2006). Çatalhöyük'teki Arkeobotanik Çalışmaların Özeti, *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*, Yapı Kredi Yayınları, s.77.]

Ek 3

Res.3. Köşk Höyük'te kap üzerinde buğday biçim figür kabartması, III. tabaka

[Özta, A. (2007). Köşk Höyük, *Türkiye'de Neolitik Dönem, Levhalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.223. (Fig.26)]

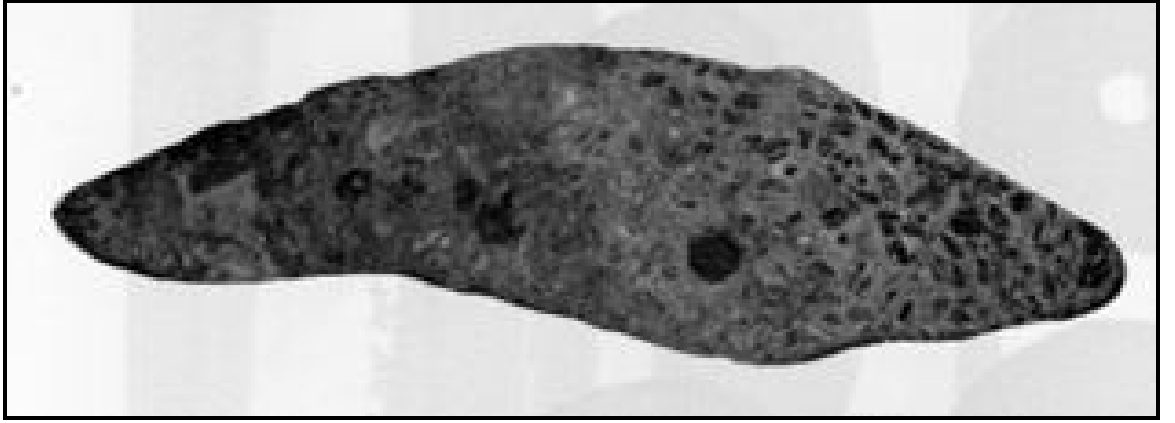
Ek 4

Res.3. Köşk Höyük kabartmalı vazoda hasat şenliğinde dans eden kadınlar

[Öztañ, A. (2007). Köşk Höyük, *Türkiye'de Neolitik Dönem, Levhalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.222. (Fig.17)]

Ek 5**Köşk Höyük kap parçası, süt sağma sahnesi**

[Öztañ, A. (2007). Köşk Höyük, *Türkiye'de Neolitik Dönem, Levhalar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.221.(Fig.16)]

Ek 6**Res.6. Pulur'da üstünde karbonlaşmış buğday taneleri bulunan bir bronz orak**

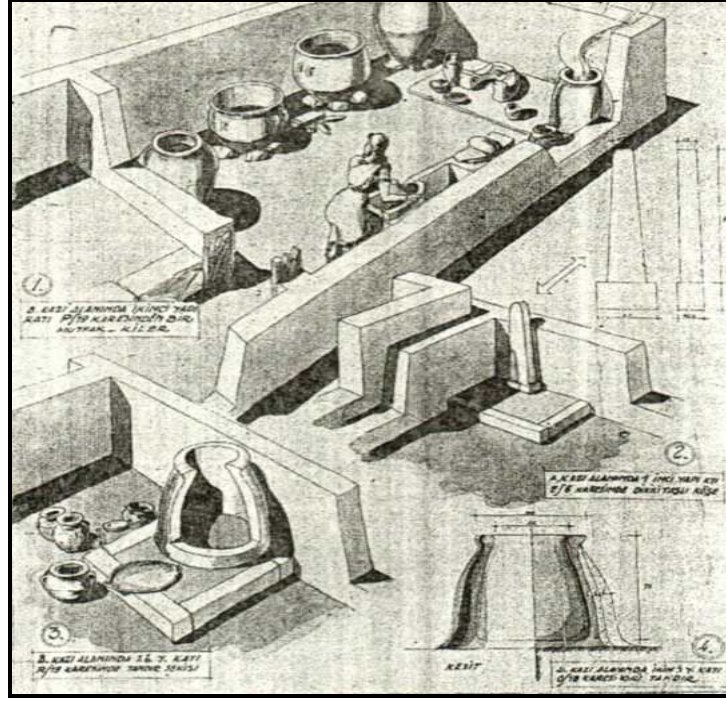
[Çiğdem, S.- Can, B. (2005). Erzurum Müzesi'nde Bulunan Tarım Aletleri Işığında Geç Kalkolitik ve Tunç Çağlarında Bölgedeki Tarımsal Aktiviteler, *Anadolu (Anatolia)* 29, A.Ü.D.T.C.F.D. Yayınları, Ankara, s.27. (Res.10)]

Ek 7**Res.7. Kültepe’de bulunan el değirmeni taşlarından bir örnek**

[Özgüç, T. (1953). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1949*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.3. (Lev.VI,16)]

Ek 8

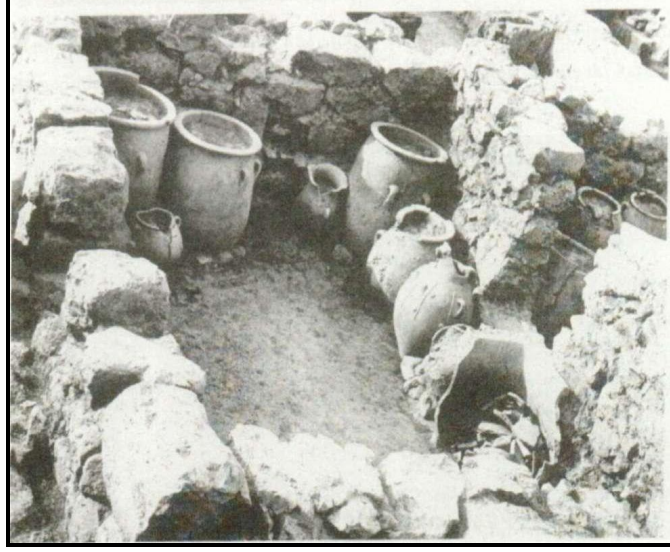
Res.8. Kültepe’de öğütme işleminin yapıldığı bir mutfak çizim örneği

[Özgüç, T. (1953). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1949*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.16. (Lev.XIX,71)]

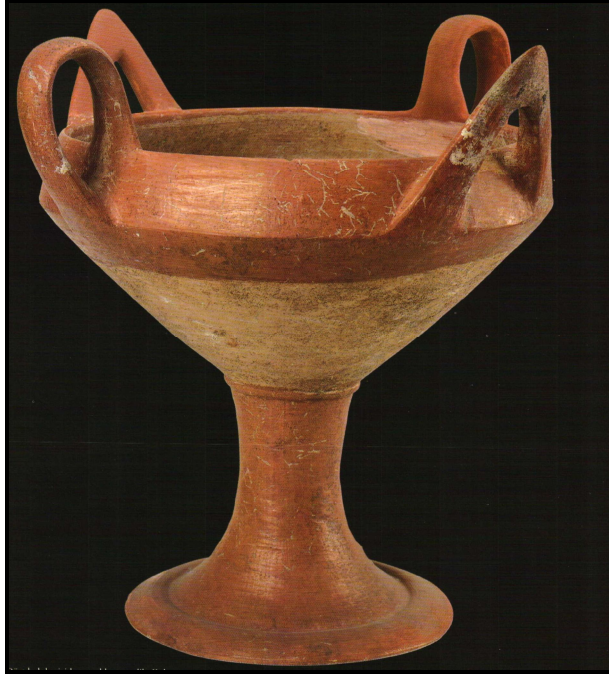
Ek 9

Res.9. Kültepe’de Ib katı yapılarında bulunan zahire küpleri

[Özgüç, T. (2005). *Kültepe-Kaniš/Neša*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.67.]

Ek 10

Res.10. Kaniş Kārum’unda II. katta yer alan dört kulplu bir meyvelik

[zg, T. (2005). *Kültepe-Kaniş/Neşa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.132.]

Ek 11

Res.11. 2006 yılı Kültepe kazısında bulunan üzüm salkımı şeklinde kaplar

[<http://www.ttk.org.tr/index.php?Page=Sayfa&No=192.>]

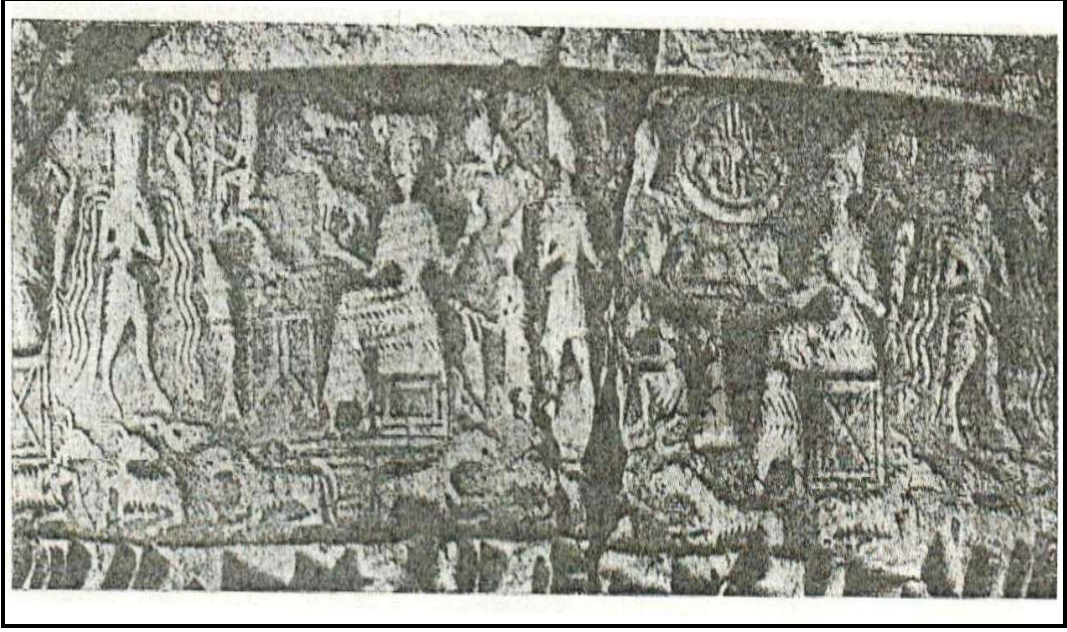
Ek 12

Res.12. Konya-Karahöyük'te bulunan üzüm salkımı biçiminde bir lamba

[Alp, S.(1999). *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans. Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Kavaklıdere Kültür Yayınları, Ankara, s.75]

Ek 13

Res.13. Bu mührde Kaniş'in baş tanrıçası, kutsal hayvanı olduğu anlaşılan antilop/dağ koyununu elinde tutmaktadır

[Özgüç, N. (1965). *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu/The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.21 (Lev.XXIV,73).]

Ek 14**Res.14.Koyun Adam tasviri**

[Özgüç, N. (1965). *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu/The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.43 (Lev.XXIX,87).]

Ek 15

Res.15. Kültepe’de bulunan boğa veya öküz ritonları

[Özgüç, T. (2005). *Kültepe-Kaniš/Neša*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s.179.]

Ek 16

Res.16. Bir mühür baskısında boğa üzerine basan Hava Tanrısı

[Özgüç, N. (1965). *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu/The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.21 (Lev.XI,31).]

Ek 17

Res.17. Bir mühür baskısında eşek üzerinde oturan tanrı tasviri

[Özgüç, N. (1965). *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu/The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.37 (Lev.I,1).]

Ek 18

Res.18.Kültepe mühür baskılarından birinde eşek üzerinde oturan tanrı ve tanrıça

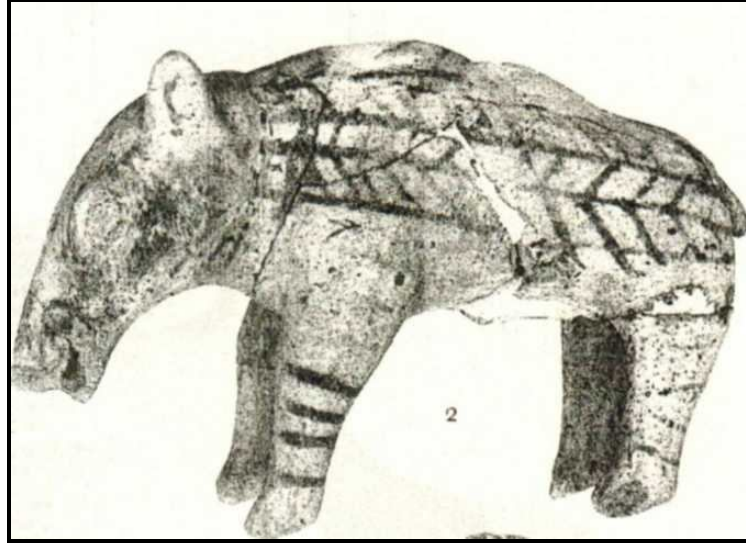
[Özgüç, N. (1965). *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu/The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.44 (Lev. XXXIII,106).]

Ek 19

Res.19. Dört at koşulu bir arabada duran tanrı Pirva huzurunda mızrak tutan Adad

[Özgüç, N. (1965). *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu/The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.36 (Lev. III,9).]

Ek 20**Res.20. Kültepe’de bulunan domuz ritonlarından biri.**

[Özgüç, T. (1986). *Kültepe-Kaniş II, Eski Yakınoğu’nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.59 (Lev.114,2)]

Ek 21

Res.21. Büyükkaya'da çok yüksek zahire depolarının yer aldığı tahıl silosu

[Ünal, A. (2005). *Hititler Devrinde Anadolu-3*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.26.]

Ek 22

Res.22. Hattuša Büyük Tapınak'taki büyük zahire küpleri

[Ünal, A. (2005). *Hititler Devrinde Anadolu -3*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.53.]

Ek 23

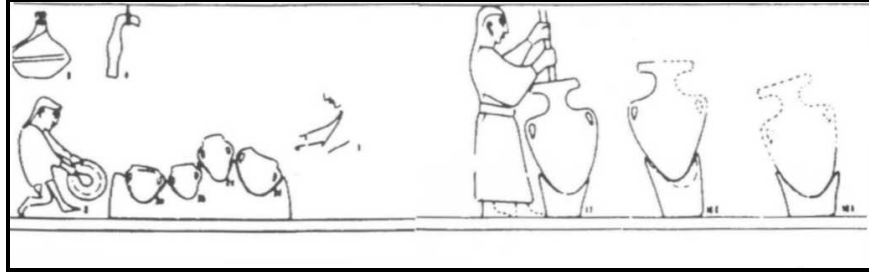
**Res.23. Boğazköy-Yazılıkaya'daki Kaya Tapınağı'nda Tanrılar ve Tanrıçalar.
Sol başta Hububat Tanrısı Halkı**

[Karağuz, G. (2007), *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.18.]

Ek 24

Res.24. İnandıktepe Vazosu'nun üstten dördüncü kabartmasında yer alan mutfak sahnesinde buğdayın taştan bir topuzla ezilişi

[Alp, S. (2003). *Hitit Güneşi*, Tübitak Yayınları, Ankara, s.47.]

Ek 25

Res.25. İnandık Kült Vazosu'nun üstten üçüncü kabartmasında yer alan boğa altar'ı önünde boğanın kurban edilmesi.

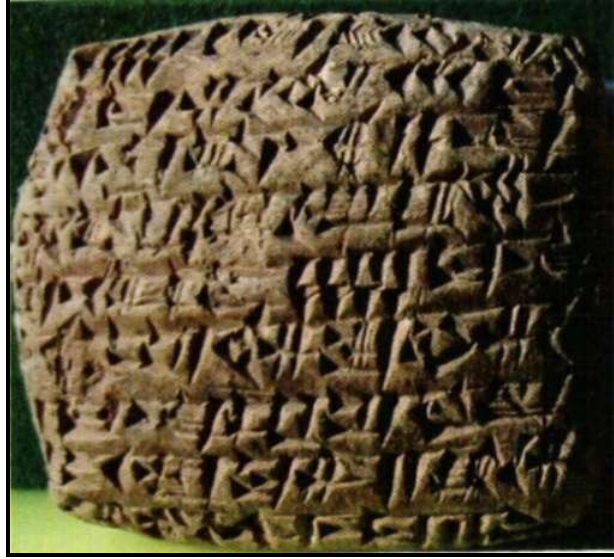
[Alp, S. (2003). *Hitit Güneşi*, Tübitak Yayınları, Ankara, s.13.]

Ek 26

Kültepe çivi yazılı belgelerinden Kt. o/k 120

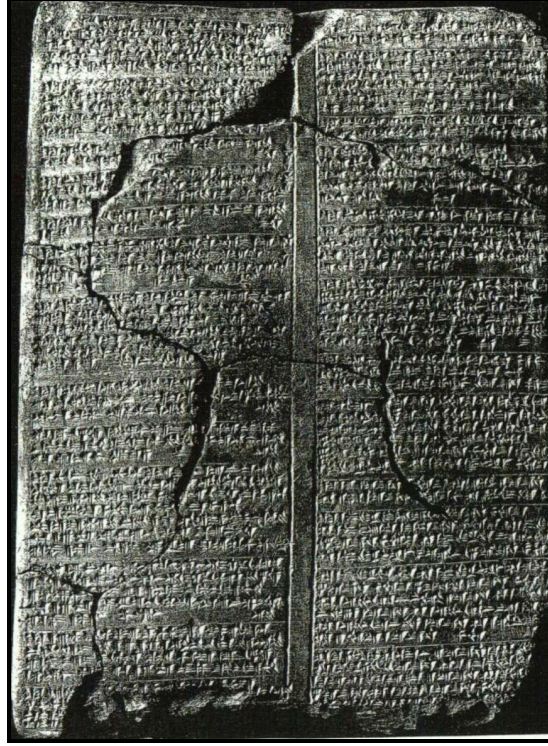
[Öz, E.-Albayrak, İ. (2005). 1963 Yılı Kültepe Kazısında Ele Geçen Altı Yeni Tablet, *Archivum Anatolicum* 8/2, Ankara, s.40.]

Ek 27**Kültepe çivi yazılı belgelerinden Kt. 92/k 239**

[Veenhof, K.R. (2010). *The Archive of Kiliya, son of Ali-abum, Kültepe Tabletleri V*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, VI. Dizi, Sayı:33c, Ankara, s.229]

Ek 28

Hitit Kanun maddelerinden KBo 6 26 (Bo 2015). §§ 157-170-182.

[Hoffner, H.A. (1997). *The Laws Of The Hittites*, Brill Leiden New York Köln,s.370]

ÖZGEÇMİŞ

01.05. 1987 tarihinde Denizli’de doğdu. İlköğretimini Vakıfbank İlköğretim Okulu’nda, lise öğrenimini 2004 yılında Denizli Cumhuriyet Lisesi’nde tamamladı. 2005’de Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde lisans eğitimine başladı ve 2009 yılında bölüm üçüncüsü olarak mezun oldu. Aynı tarihte Eskiçağ Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans’a başlayarak eğitimini 2011 yılında tamamladı.